

A MOZAIKCSALÁDOK

[https://doi.org/ 10.18030/socio.hu.2020.2.1](https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.2.1)

ABSZTRAKT

A tanulmány a hazai családszociológiai kutatások egyik „fehér foltjával”, a mozaikcsaládokkal foglalkozik. A mozaikcsaládok demográfiai és szociológiai jellemzőinek bemutatását az intakt és egyszülős családokkal összehasonlítva teszi, ezáltal számos ismerv mentén elhelyezi őket a gyermekes családok körében. Mindezek mellett megvizsgálja, hogy mindazon társadalmi hátrányok, amelyek a mozaikcsaládokban élők jellemzői vajon magával a családszerkezettel vagy a szülők kedvezőtlen társadalmi státuszával függnek össze. Más szavakkal: a mozaikcsaládok társadalmi hátrányait mennyire határozza meg az a tény, hogy az alacsonyabb társadalmi státuszúak nagyobb valószínűséggel kerülnek be a köreikbe. Mindezeket alapvetően két dimenzióban vizsgáljuk: az egyik az anyagi jólét területe, ahol a jövedelmi szegénységet és a megélhetési nehézséget vizsgáltuk. A másik pedig a társas kapcsolatok, ahol a rokoni és a baráti kapcsolatokba való beágyazottság került a kérdéseink fókuszába. Mindkét területen azt állapítottuk meg, hogy a szülők társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciójának, nevezetesen ennek egyik fő elemének az iskolai végzettségnek rendkívül erős a hatása, amely számos más ismerv kontrollálásával is megmarad. A mozaikcsaládok kedvezőtlenebb életkörülményeit tehát alapvetően azzal a szelekciós mechanizmussal magyarázhatjuk, hogy az alacsonyabb végzettségűek nagyobb eséllyel élnek ebben a családformában.

Kulcsszavak: családszociológia, családszerkezet, mozaikcsaládok

STEPFAMILIES

ABSTRACT

In the present article we investigate the demographic and socio-economic characteristics of stepfamilies and compare their living arrangements with those of intact and one-parent families. We use census data from 1990, 2001, and 2011, and also the microcensus of 2016. We try to understand whether the social disadvantages of stepfamilies are connected with the fact that generally the parents in these families have a more unfavourable status within the social structure or whether these disadvantages are rather connected with the family structure itself. In reference to the social disadvantages we analysed the income poverty rate and the difficulty in making a living, while in relation to the social networks of adults in stepfamilies we investigated the bonds of friendship and family networks. Our findings show that the social disadvantages of stepfamilies are the consequence of both the unfavourable social status of parents in stepfamilies and the family structure itself, but that the effect of the unfavourable social status of parents (for instance the educational level of parents) is stronger.

Keywords: family sociology, family structure, stepfamilies

1 Harcsa István: Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület, Monostori Judit: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.

A MOZAIKCSALÁDOK

BEVEZETÉS

Nemzetközi viszonylatban is megfigyelhető, hogy különböző társadalmi, gazdasági és társadalompolitikai okok miatt előtérbe kerültek a családokkal, ezen belül is az együttélési formák alakulásával, a családon belüli és a családok közötti kohézióval kapcsolatos kérdések. Mindezek miatt kiemelt jelentősége lehet annak, hogy az együttélési formákról és azok változásairól minél több tényyszerű ismerettel rendelkezünk, annál is inkább, mert még a családszociológián belül is számos olyan megállapítással találkozhatunk, amelyek empirikusan nem kellően megalapozottak (lásd ezekről: Harcsa–Monostori 2017).

A szociológiai és a demográfiai vonatkozású családszerkezeti kutatások egyik 'fehér foltját' a mozaikcsaládok vizsgálata jelenti. Annak ellenére van ez így, hogy számos – alapvetően pszichológiai jellegű – kutatás kimutatta, hogy az intakt, az egyszülős és a mozaikcsaládban nevelkedő gyermekek életesélyei, iskolai előmenetele, társas viselkedése, későbbi párkapcsolattörténete jelentős különbségeket mutat (Bernardi–Boertien 2017, Wu et al. 2008, Fomby–Cherlin 2007, Kerr–Beaujot 2002, Pryor–Rodgers 2001, Dunn et al. 1998, Aquilino 1996, Elliott–Richards 1991, Baydar 1988, Fergusson et al. 1986).² Ugyanakkor kérdés, hogy ezek mennyiben magyarázhatók magával a családszerkezettel, illetve azzal, hogy milyen változások voltak abban a gyermeki életpálya során. Feltételezhetjük ugyanis, hogy a különbségeket az is generálja, hogy az egyes családformák eltérő valószínűséggel jelennek meg a társadalmi hierarchia különböző pontjain, hiszen például a válások és az újrászokódás (vagy újabb tartós párkapcsolat alakítása) valószínűsége számos társadalmi ismérv szerint szignifikáns különbségeket mutat (Amato et al. 2015, Boertien–Härkönen 2014, Jalovaara 2013, Bernardi–Martínez-Pastor 2011, Lyngstad–Jalovaara 2010, De Graaf–Kalmijn 2006, Härkönen–Dronkers 2006, Martin 2006, Hoem 1997, Blossfeld et al. 1995). Ez indokolja annak vizsgálatát, hogy az intakt, a mozaik- és az egyszülős családok közötti különbséget szociológiai és demográfia vonatkozásokban is megvizsgáljuk és rámutassunk arra, hogy az életkörülmények bizonyos dimenzióiban az egyes családtípusok közötti eltéréseket a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely vagy pedig az életpálya során bekövetkezett demográfiai események határozzák meg erőteljesebben.

Az együttélési formákat és azon belül a családszerkezet alakulását különböző metszetekben, különböző tagolódási sémák alapján lehet vizsgálni, és értékrendtől függően ezek alapján eltérő következtetéseket levonására nyílik lehetőség. Így például több európai ország vonatkozásában elterjedt az a nézet, hogy a gyermekes

² Az itt felsorolt irodalomban – és a későbbi szakirodalmi hivatkozásokban is – a szerzők az intakt, a mozaik és az egyszülős családokat is másként definiálják. Általában intakt családoknak azokat tekintik, ahol a családban élő gyermekek mindkét ott élő szülőnek vér szerinti gyermekei. Mozaikcsaládoknak azokat, ahol, legalább egy olyan gyermek él, akinek az ott élő egyik szülő nem vérszerinti szülője. Egyszülős családoknak pedig azokat tekintik, ahol a családban csak egy szülő neveli az ott élő gyermekeket. A tanulmány későbbi részeiben részletesebben kitérünk a definíciók különbözőségeire, esetenként pontatlanságaira, és ismertetjük az általunk használt megközelítési módot is.

családok felbomlásának növekvő mértékű kockázata, illetve az ezt követő új párkapcsolatok létrejötte miatt egyre változatosabb együttélési formák alakulnak ki, és ennek tovagyűrűző hatására a családok egyre több szálon kapcsolódhatnak egymáshoz. Erre alapozva megjelent a „hagyományos” családszerkezet visszaszorulásának és a „családi életformák horizontális differenciálódásának tétele” (Vaskovics 2002). Ugyanakkor az is jellemző, hogy a „nem hagyományosnak” tekintett együttélési forma laza fogalmi specifikációja következtében nem lehet tudni, hogy mely családformák terjedése alapján fogalmazódik meg ez a tétel. Noha egyáltalán nem egyértelmű, hogy ki mit ért „nem hagyományos családszerkezeten”.³

Ennek kapcsán érdemes kiemelni, hogy hazánkban a 2000-es évek eleje óta rendelkezésre álló adatok például nem támasztják alá a mozaikcsaládok növekvő mértékű elterjedését, és az egyszülős családok arányának hosszabb távú változásai sem mutatnak egyirányú trendet (Monostori–Murinkó 2018, Harcsa–Monostori 2017, Monostori–Murinkó 2018). Azoknak a családoknak az aránya viszont egyértelműen növekedett, amelyben a szülők élettársi kapcsolatban élnek (Monostori–Murinkó 2018). Ha ezeket is „nem hagyományos családszerkezetnek” tekintenénk, akkor bátrabban érvelhetnénk a „nem hagyományos családszerkezet” térhódítása mellett. Kérdéses viszont, hogy ez helyes lenne-e. A házasságon és az élettársi kapcsolaton alapuló családok ugyanis egyre több vonatkozásban (pl. a párkapcsolat időtartamára vonatkozó elképzelések, gyermekszám) hasonlítanak egymásra. Továbbá, maga a „nem hagyományos” minősítés sem igazán állja meg a helyét, hiszen azok a családformák, amelyeket most sokan nem hagyományosnak tekintenek, azok valójában korábban is jelen voltak, csupán az okok elterjedtsége és legitimitása változott az utóbbi időszakban (Vaskovics 2002), valamint változtak azok az okok is, amelyek az intakt családok felbomlásához vezettek. Egy a 2011-es Népszámlálás adatait feldolgozó kutatás ezzel kapcsolatban a következőket hangsúlyozza: *„Újjáalakult családok mindig is léteztek, akár az egyik szülő betegsége és halála, akár a férfi háborúban való eltűnése, akár a nők esetében a szülést követő haláleset miatt, és az újjáalakulást gyakran a gyermekek anyagi szükségletei vagy a neveltetésük felelőssége tehette indokolttá. A családi újjáalakulás jelenlegi okai megváltoztak, manapság a szülő döntésén alapul a különválás vagy az elválás, illetve az új párválasztás is”* (Vörös–Kovács 2013: 1219).

Emellett a történeti demográfiai kutatások, a családrekonstrukciók vizsgálatok⁴ is számos példával szolgálnak arra, hogy a nem intakt családok nem csak létező együttélési formák, de bizonyos időszakokban és térségekben nagyon elterjedtek voltak. A 17. és 18. századi Európára vonatkozó kutatások például azt állapítják meg, hogy az újrarákosodási arány ebben az időszakban nagyon hasonló volt mint a 20. század végi Európában (Laslett 1977, Griffith 1980, Cherlin 1981, Dupaquier et al. 1981). Warner (2017) pedig egyenesen azt állítja, hogy 1400 és 1800 között a mozaikcsaládok aránya magasabb volt, mint a mai Európában. Hasonló megállapításra jutott Erdélyi (Erdélyi 2019), aki azt mondja, hogy az *„elmúlt századokban talán még gyakoribban találkozhattunk mozaikcsaládokkal, mint ma, jóllehet a kialakulásuk mögött álló tényezők mások voltak a különböző korszakokban”* (Erdélyi 2019). Nehéz tehát megmondani, hogy mi a hagyományos együttélési forma és mi nem

3 A legtöbb kutatás „hagyományos családtípusnak” csak és kizárólag azokat tekinti, ahol az apa és az anya házas és csak a vér szerinti közös gyermekek élnek a családban. Míg mások (pl. De Bruycker 2008) azokat az egyszülős családokat is hagyományosnak tekintik, ahol a család özvegyüléssel és nem válással jött létre. Nem tekintik hagyományos családnak viszont a házasság nélküli együttéléseket, azaz az élettársi kapcsolatban élő szülők családjait.

4 A családrekonstrukció a történeti demográfiai folyamatok megismerésének egyik alapvető módszere. Ennek során a rendelkezésre álló anyakönyvi adatok alapján állítják össze az adott térségben élő családok szerkezetét és történetét.

az. Sokkal inkább arról lehet beszélni, hogy mennyire elterjedt egy-egy együttélési forma a különböző korokban, térségekben, társadalmi rétegekben.

Áttekintve a témával kapcsolatos elméleti szakirodalmat és jelenkori empirikus kutatásokat, alapvető problémának látjuk azt, hogy a gyermekes családok tipizálása/kategorizálása általában nagyon leegyszerűsítő. Jellemző, hogy a nagyobb kutatások, európai szintű összehasonlítások a gyermekes családoknak alapvetően két típusát különböztették meg: a párkapcsolaton alapuló, azaz kétszülős családokat és az egyszülős családokat (Iacovou–Skew 2010, EUROSTAT 2015, KSH 2018). Ez a megközelítés nem veszi figyelembe, hogy a párkapcsolaton alapuló családokban legalább két, élettörténetét tekintve jelentősen eltérő együttélési forma különböztethető meg. Az egyik az intakt család, ahol a családban élő gyermekek mindkét szülő vér szerinti gyermekei,⁵ a másik a mozaikcsalád, ahol legalább egy olyan gyermek él, akinek csak egy vér szerinti szülője van a háztartásban. A mozaikcsaládokban, legalább az egyik szülő mögött egy olyan életút áll, amelyben már születtek gyermekei, de a kapcsolat válás vagy haláleset miatt felbomlott, esetleg az anya (nagyon ritka esetben az apa) születésétől egyedül nevelte gyermekét/gyermekeit. Ha az együttélési formákról pontosabb képet szeretnénk kapni, akkor legalább ezt a két együttélési formát meg kellene különböztetni egymástól a párkapcsolaton alapuló gyermekes családokban. Tanulmányunkban megpróbáljuk ezt a klasszifikációt érvényesíteni, és minél több vonatkozásban kiegészíteni azokat a kutatásokat, amelyek legalább valamilyen szinten kísérletet tettek arra, hogy az intakt és a mozaikcsaládokat elkülönítsék egymástól (lásd pl. Spéder 2005, Harcsa–Monostori 2017, Monostori–Murinkó 2018). Elemzéseinkből kimaradnak azok a csoportok, akik olyan családban élnek, ahol egyik szülő sem a gyermekek vér szerinti szülője (pl. örökbefogadás által gyermekes családdá válók) és azok is, ahol a gyermekeket rokon és nem biológiai szülő neveli (pl. gyermeket szülő nélkül nevelő nagyszülők), mivel az általunk használt népszámlálási adatgyűjtésekből ezek a kategóriák nem állíthatók elő.

A mozaikcsaládok demográfiai és szociológiai jellemzői mellett ebben a tanulmányban megvizsgáljuk azt is, hogy az intakt, a mozaik- és az egyszülős családok a társadalmi egyenlőtlenségek és különbségek egy-egy dimenziójában elfoglalt helyét mennyiben határozza meg a családforma, és milyen szerepe van annak a szelekciós hatásnak, hogy a vizsgált családokban élők erőforrásai, szociológiai jellemzői eleve eltérnek egymástól, azaz, hogy a válások – de feltehetően az özvegyülés is – a társadalmi hierarchia alsóbb szegmenseiben nagyobb valószínűséggel fordulnak elő. Ezért a mozaik- és az egyszülős családokban élő szülők iskolai végzettség szerinti struktúrája kedvezőtlenebb, és magasabb a munkaerőpiaci szempontból hátrányos helyzetűek aránya is, ez pedig alapvetően meghatározza a társadalmi helyzetüket.

A társadalmi egyenlőtlenségek és különbségek területéről egyrészt azt vizsgáltuk, hogy az alsó jövedelmi ötödbe kerülés és a megélhetési nehézségek megjelenését hogyan befolyásolja a családszerkezet, és hogyan változik ez a hatás a két legfőbb strukturális jellemző – az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci aktivitás – kontrollálása után. Másrészt arra is kerestük a választ, hogy a különböző családszerkezetben élők társas kapcsolatai hogyan alakulnak: vajon empirikusan igazolható különbségek találhatók e téren az intakt, a mozaik- és az egyszülős családok között. Nyilvánvaló, hogy egy párkapcsolat felbomlása a tágabb családi kapcsolatok átrendeződésével is együtt járhat, de érintheti a baráti kapcsolathálózatba való beágyazottságot is. Kérdés, hogy egy

⁵ A jelen kutatásban – a népszámlálási kérdőív lehetőségeihez alkalmazkodva – vér szerinti gyermeknek tekintettük mindazon gyermekeket, akiket a kérdezettek maguk „élve született gyermekként” felsoroltak.

család felbomlása és újabb család alakulása vajon bővíti vagy szűkíti a tényleges személyes kapcsolati hálót. Erre vonatkozóan a nemzetközi kutatások nem egyirányba mutató eredményeket hoztak napvilágra. Bizonyos kutatások arra utalnak, hogy a mozaik- és egyszülős családokban a társas kapcsolatok szűkebbek, míg mások azt találták, hogy az ezekben a családokban élők kapcsolati beágyazottsága szélesebb; megint mások arra hívták fel a figyelmet, hogy az adott családtípusokon belül is lényeges különbségek lehetnek e téren (lásd ezekről a kutatásokról pl. Aeby et al. 2014).

KORÁBBI KUTATÁSOK ÁTTEKINTÉSE

az alábbiakban bemutatunk néhány fontosabb hazai és nemzetközi kutatást, amelyek a mozaikcsaládok demográfiai és szociológiai jellemzőivel foglalkoznak. A nemzetközi kutatások tekintetében nem törekedtünk a teljességre, de megpróbáltuk a kutatások alakulásának főbb irányait bemutatni, illetve ismertetni azokat, amelyek több ország összehasonlítására vállalkoztak. Ebben az áttekintésben csak azoknak a fontosabb kutatásoknak a bemutatására fókuszáltunk, amelyek kifejezetten a mozaikcsaládokkal foglalkoztak, nem ismertetjük tehát azokat, amelyek párkapcsolat-történeti elemzések vagy amelyek termékenységi szempontból érintik a kérdést. Ezeknek a beemelése szétfeszítené a tanulmány kereteit. Ily módon nem ismertetjük például azokat a – termékenységi szakirodalomban meglehetősen nagy szeletet képviselő – kutatási eredményeket sem, amelyek azzal foglalkoznak, hogy a többedik párkapcsolatok termékenysége hogyan alakul, illetve hogyan befolyásolja a termékenységi mutatók alakulását, ha egy vizsgált időszakban törékenyebbek a párkapcsolatok.

NEMZETKÖZI KUTATÁSOK

legkorábban az amerikai szociológusok, pszichológusok és szociális munkások figyeltek fel az újráházasodások nyomán létrejövő mozaikcsaládok (*stepfamilies*) speciális problémáira. A múlt század 1980-as éveiben már tömegesen láttak napvilágot az újránházasodás és a „mozaikszülőség” (*stepparenting*) témakörében született tanulmányok, és számos monográfia is megjelent a témában. E publikációkat az 1970-es évek kutatásai alapozták, amelyek a válások számának rohamos növekedése kapcsán indultak el. A tapasztalatokról, valamint azok jövőbeni hasznosíthatóságáról átfogó értékelés is készült (Ihinger-Tallman 1988), amelyben a szerző megfogalmazta azokat a kulcskérdéseket is, amelyek meghatározhatják a kutatások jövőbeni irányait. Ezek a mozaikcsaládok speciális problémáira, sajátos működési mechanizmusaira, a szülő-gyerek kapcsolat hosszú távú alakulására, a mozaikszülők jogainak és kötelezettségeinek jogszabályi kereteire vonatkoztak. Érdemes kiemelni a szerzők azon hangsúlyos intelmét, hogy a jövőbeni vizsgálatokat nagyobb és reprezentatív mintákon és sokkal szigorúbb módszertani eszközök alkalmazásával kellene elvégezni. Mindez nem véletlen, mert a korábbi írások alapján módszertanilag, és a következtetéseket tekintve is, meglehetősen ellentmondásos kép rajzolódott ki e területről. Ennek illusztrálására a szerzők a mozaikcsaládok, illetve az azokban élő gyerekek családi kapcsolataira vonatkozó, egymástól eltérő tézisek megjelenését emelik ki: Riley (1983) szerint például a megsokszorozódó kapcsolatok előnyösek a mozaikcsaládokban élő gyermekek szempontjából, míg Furstenberg (1987) komoly kételyeket fogalmazott meg ezzel szemben, és azt állította, hogy az ilyen családban felnövekvő gyermekek kevésbé beágyazottak a családi kapcsolatokba, amelynek mind rövid, mind pedig hosszú távon inkább hátrányos következményei vannak. Másik példaként említi a szerző (Ihinger-Tallman 1988), hogy az empirikus kutatások

nem fordítanak kellő figyelmet a mozaikcsaládok sokféleségére. Ez részben azért van, mert a minták túlságosan kicsik ahhoz, hogy a mozaikcsaládokat aszerint is vizsgálják, hogy vannak-e közös gyerekek vagy csak féltestvérek, hogy az apák és az anyák milyen arányban hozzák az új párkapcsolatba a korábbi kapcsolataikból származó gyermekeket, hogy vannak-e a családon kívül élő, de az egyik szülő korábbi kapcsolatából származó gyerekek.

Az 1990-es évek amerikai kutatásai szintén nagy terjedelemben foglalkoznak a mozaikcsaládokkal. Coleman és társainak (2000) összefoglalója kritikusan állapítja meg, hogy a kutatási módszerek tervezett továbbfejlesztése, valamint a téma tematikai gazdagítása hézagosan valósult meg. Előrelépés született abban, hogy több longitudinális vizsgálat is elindult, amely betekintést adott a mozaikcsaládok kialakulásáról (pl. Virginia Longitudinal Study of Divorce and Remarriage). A kutatók több figyelmet fordítottak a mozaikcsaládok komplexitásának vizsgálatára, az ilyen családokban élők szocio-demográfiai ismérveinek bemutatására (pl. Bulcroft et al. 1998, Menaghan et al. 1997).

Coleman és szerzőtársai (2000) ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy számos területen további előrelépésre lenne szükség. Mindezek alapján a szerzők újabb ajánlásokat fogalmaztak meg a további kutatások számára:

1. Szorgalmazzák a további longitudinális kutatásokat, amelyek alapján megfelelő képet lehetne kapni arról, hogy milyen változatos útjai vannak a mozaikcsaládok kialakulásának, és annak, hogy miként alakult a mozaikcsaládok kapcsolati rendszere és működése.
2. Úgy vélik, hogy a kutatásokat ki kell terjeszteni az élettársi kapcsolatokban élőkre, valamint a meleg és leszbikus párokra is.
3. Jelzik, hogy kvalitatív és kvantitatív kutatások bővítésére egyaránt szükség lenne. Ez utóbbi esetben fontos lenne a megfelelő mintanagyság, hiszen csak így lehetne vizsgálni azt a sokszínűséget, ami jellemzi a mozaikcsaládokat.
4. Hangsúlyozzák, hogy a különböző kérdéseket érdemes lenne több szempontból is megvizsgálni, így a vér szerinti szülők, a nevelőszülők és a gyermekek szempontjából is. Ezen belül nagyobb figyelmet kellene fordítani a gyermekek és a háztartáson kívül élő vér szerinti szülő kapcsolatára.
5. Vizsgálni kellene a mozaikcsaládok és a társadalmi intézmények kapcsolatát.
6. Végül pedig nagyobb hangsúlyt kell helyezni az elméleti alapok kidolgozására.

Az újraraházasodással és a mozaikcsaládokkal kapcsolatos európai kutatások csak az 1990-es években kaptak nagyobb lendületet, és az érdeklődés alapvetően a mozaikcsaládok termékenységére irányult. Az elszórt vizsgálatok nem voltak alkalmasak egy európai összkép felvázolására egészen addig, amíg a 2000-es évek elején egy kutatócsoport közre nem adta az első összehasonlító eredményeket (Prskawetz et al. 2003). A kutatást az európai országokat vizsgáló *Fertility and Family Survey* (FFS) adatbázisán végezték, az 1990-es évek elejére és közepére vonatkozó adatokon 19 ország bevonásával. Ebben a kutatásban sem voltak pontos információk arról, hogy a háztartásban élő gyerekek mindkét szülőnek vér szerinti gyermekei-e. Így közvetlenül nem lehetett operacionalizálni, hogy melyek a mozaikcsaládok. Ennek hiányában a kapcsolattörténeti és a termékenységtörténeti adatok összekapcsolásával sorolták a gyermekeket különböző kategóriákba. Azokat, akik a kapcsolat létrejötte előtt születtek 'mozaikgyermeknek' tekintették, családjukat pedig mozaikcsaládnak. Vizsgálatuk az 1952 és 1959 között született nőkre terjedt ki, akiknek az élettörténetét 30–35 éves korig követték (lásd az 1. táblázatot).

A volt szocialista országokról általánosságban azt állapították meg, hogy a második tartós kapcsolatban élők körében nagyon magas volt azoknak a nőknek az aránya, akik a kapcsolatba már gyermekkel léptek be. Ez jelentősen hozzájárult a mozaikcsaládok arányának alakulásához. Az országok közötti eltéréseket a válások és az újráházasodások⁶ arányának különbségei okozták. Észtországban és Lettországból például azért volt magas a mozaikcsaládok aránya, mert nagyon magasak voltak a válási és az újráházasodási mutatók is. Lengyelországban és Litvániában viszont viszonylag alacsonyak, ezért a mozaikcsaládok aránya is alacsony maradt. A nyugat-európai országokban általában kevesebb gyermek született a vizsgált időszakban az első párkapcsolatban, mint a volt szocialista országokban. Így a nők nagyobb arányban léptek a második kapcsolatba gyermek nélkül. Viszont a válási és újráházasodási mutatók eltérései miatt a nyugat-európai országok sem képeztek egységes mintázatot. Svédországban például a válási és újráházasodási mutatók nagyon magasak voltak, aminek következtében a mozaikcsaládok aránya is magas lett. Dél-Európában és Belgiumban viszont nagyon alacsony volt azoknak az aránya, akik második tartós párkapcsolatban is érintettek, így a mozaikcsaládok aránya ezekben az országokban a legalacsonyabb maradt.

1. táblázat. Azoknak a nőknek az aránya, akik 35 éves korukig éltek második párkapcsolatban korábbi kapcsolatból származó gyermekkel (%) (1952–1959 között született kohorszok) (%)

Régió	Ország	Azoknak a nőknek az aránya, akik 35 éves korukig éltek második párkapcsolatban korábbi kapcsolatból származó gyermekkel
Észak-Európa	Finnország	7,6
	Norvégia	9,1
	Svédország	11,4
Nyugat-Európa	Ausztria	7,8
	Belgium	4,2
	Franciaország	7,3
	Nyugat-Németország	6,1
	Svájc	4,7
Dél-Európa	Olaszország	1,1
	Spanyolország	2,4
Volt szocialista országok	Csehország	12,6
	Kelet-Németország	12,1
	Magyarország	9,8
	Lengyelország	2,6
	Szlovákia	5,1
	Észtország	19,5
	Lettország	16,8
	Litvánia	7,0

Forrás: Prskawetz et al. 2003

A kutatás összességében rávilágít arra a tényre, hogy a mozaikcsaládok arányát számos dolog befolyásolja, amelyekben jelentősek az országok közötti különbségek. Az új családok alapításának és a gyermekvállalásnak az életpályán belüli időzítése, a kapcsolatok stabilitása, az újráházasodás esélyei, a gyermektelenség kiterjedése mind szerepet játszanak abban, hogy hogyan alakul a mozaikcsaládok aránya.

⁶ Ebben az összefüggésben válások alatt nemcsak a házasságok, hanem az élettársi kapcsolatok felbomlását is értik, és az újráházasodás sem csupán az új házasságok megkötését, hanem az új élettársi kapcsolatot is jelenti.

Hasonló méretű kutatásra több, mint tíz évvel később került sor (Steinbach–Kuhnt 2016). A kutatók azt a kérdést tették fel maguknak, hogy a válások, valamint az egyszülős és a mozaikcsaládok elterjedtségének megértésében vajon segítséget nyújthat-e az ún. Hajnal vonal, amely a párkapcsolati mintázatok alapján Európát egy Szentpétervártól Triesztig húzódó vonallal szelte át. A kutatás európai adatbázisát a GGS (*Generations and Gender Survey*) adta, amelynek 2003 és 2013 közötti adatfelvételi hullámaint használták fel. Ebben a kutatásban már sokkal pontosabban lehetett mérni a mozaikcsaládok arányát, hiszen a háztartásban élő minden egyes gyermek esetében jelölték a kérdezés során, hogy a gyermek a háztartásban élők vér szerinti gyermeke-e vagy sem. A kutatás megállapította, hogy az egyszülős és a mozaikcsaládok együttes aránya a vizsgált országokban 18% és 33% között mozgott. A legmagasabb arányokat Észtországban, Oroszországban és Németországban mérték, a legalacsonyabbakat Olaszországban, Örményországban, Romániában és Bulgáriában (lásd a 2. táblázatot). Néhány ország adatai jelentősen eltérnek a korábban bemutatott kutatás (Prskawetz et al. 2003) eredményeitől. Például Belgium adatai, ahol a korábbi kutatás kifejezetten alacsonyra tette a mozaikcsaládokban élők arányát, míg a 2000-es években végzett kutatás inkább a középmezőnybe sorolta az országot. Nehéz megmondani, hogy tényleges változásokról van-e itt szó vagy az adatok bizonytalansága áll a jelenség mögött.

2. táblázat. A 18 év alatti gyermeket nevelő nukleáris, egyszülős, valamint mozaikcsaládok aránya a kiválasztott európai országokban (%)

Országok	Adatfelvétel éve	Nukleáris családok*	Egyszülős családok	Mozaikcsaládok	Adoptált gyerek van a családban
Észtország	2004–2005	66,7	15,0	18,3	0,1
Oroszország	2004	69,0	18,2	12,1	0,8
Németország	2005	70,8	15,2	13,5	0,4
Svédország	2012–2013	73,8	11,8	14,2	0,2
Csehország	2005	74,3	14,1	10,9	0,7
Norvégia	2007–2008	75,0	12,6	11,7	0,6
Franciaország	2005	75,5	15,5	8,2	0,9
Belgium	2008–2010	75,9	11,9	11,9	0,4
Litvánia	2006	78,3	14,3	6,9	0,5
Magyarország	2004–2005	80,0	9,8	9,6	0,3
Ausztria	2008–2009	80,7	10,3	8,7	0,3
Lengyelország	2010–2011	83,0	11,2	4,7	0,9
Hollandia	2002–2004	83,2	11,7	4,4	0,7
Bulgária	2004	87,2	7,8	4,4	0,6
Románia	2005	88,9	5,5	4,9	0,8
Örményország	2006	91,8	6,9	0,9	0,4
Olaszország	2003	92,0	6,9	1,2	0,0

Forrás: (Steinbach–Kuhnt 2016)

Megjegyzés:

* A kutatásban nukleáris családnak nevezik az intakt családokat, ahol két vér szerinti szülő neveli a gyermekeket.

A kutatás azt is megállapította, hogy a vizsgált országok döntő többségében az egyszülős családok aránya magasabb volt, mint a mozaikcsaládoké. Az országok csoportosítására klaszteranalízist használtak, amelybe négy ismérvet vontak be: a nyers házasságkötési és válási arányszámot, valamint az egyszülős és a mozaikcsaládok arányát. Az első klaszterbe Litvánia és Oroszország került, magas házasságkötési és válási mutatókkal, és az egyszülős

családok nagyon magas arányával, melyekhez képest a mozaikcsaládok aránya relatíve alacsonyabb volt. Azaz: az elvált, gyermekes nők a többi országhoz képest kisebb arányban léptek újabb kapcsolatba. A szerzők ezt azzal magyarázták, hogy ezekben az országokban nagyon jelentős társadalmi problémaként jelent meg az alkoholizmus, a családon belüli erőszak, és ezért az elvált nők nem találtak megfelelő partnert. Litvániában szerepet játszott még a migráció is, ami a 2004-es európai uniós csatlakozással vált jelentősebb mértékűvé. A külföldön történő munkakeresés szétszakította a párokat és csökkentette az újraházasodás esélyeit is. A litvánok újraházasodási esélyeit az is csökkentette, hogy jellemzően később léptek első párkapcsolatukba, így a válás átlagos életkora is magasabb volt, mint több más európai országban. Kései életkorban pedig kisebb az újabb párkapcsolat kialakításának az esélye. A második országcsoportba Lengyelország, Románia, Olaszország és Örményország került közepes vagy annál magasabb házasodási rátákkal, alacsony válási mutatókkal. Ennek következtében ezekben az országokban az egyszülős családok és a mozaikcsaládok aránya is alacsony volt, noha Lengyelország kicsit kilóg a klaszterből, mert ott magasabb volt az egyszülős családok aránya. A folyamatokat befolyásoló közös tényezőkként a valláosságot és a nők gazdasági függőségét jelölték meg a szerzők, Lengyelországban pedig emellett a rendkívül hosszú válási procedúrát. A harmadik klaszterbe Csehország, Észtország, Franciaország, Németország, Norvégia és Svédország tartozott közepes házasodási és válási mutatókkal, és az egyszülős családok magas arányával. A mozaikcsaládok aránya viszont nagyon különböző ebben a klaszterben: Észtországban a legmagasabb, Franciaországban pedig a legalacsonyabb. Ugyanígy nagy heterogenitást mutatott a negyedik klaszter is, amelybe Ausztria, Belgium, Hollandia, Bulgária és Magyarország tartozott. Ezekben az országokban a házasságkötési és a válási mutatók is relatíve alacsonyak voltak. Bár ebben a klaszterben komolyabbak voltak az országok közötti különbségek. Az egyszülős családok aránya relatíve alacsonyabb volt, viszont a mozaikcsaládok aránya ebben a klaszterben is nagy heterogenitást mutatott: Bulgáriában és Hollandiában alacsony, míg Belgiumban magas értékekkel.

Összességében tehát azt látjuk, hogy az egyes klaszterekben nyugat-, dél-, észak- és kelet-európai országok is kerültek, és az ugyanabba a klaszterbe került országok sem mutattak minden vonatkozásban egységes képet. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy nem csak a kelet-nyugat törésvonal nem mutatható ki, hanem még az országcsoportok képzésének lehetősége is kétséges. A családszerkezetre vonatkozó korábbi kutatások egy csoportja lényegében ugyanerre az eredményre jutott (Farágó 2001, Harcsa–Monostori 2017).

HAZAI KUTATÁSOK

a mozaikcsaládokkal foglalkozó hazai szakirodalom viszonylag szűkös és a mozaikcsaládok arányának és néhány szociológiai jellemzőjének bemutatására szorítkozik. Ezekben a kutatásokban kiemelt figyelmet kapott a gyermekek perspektívájából történő megfigyelés. Spéder 2005-ös kutatása a 2000-es népszámlálás adatainak felhasználásával azt vizsgálta, hogy a különböző korú gyermekek mekkora aránya él együtt mindkét vér szerinti szülőjével, csak az egyik szülőjével és mennyien vannak azok, akiket egyik vér szerinti szülője sem nevel (Spéder 2005). A szerző a mozaikcsaládban élő gyermekek arányát az 1 év alatti gyermekek körében 2,7%-ra, az 5 évesek körében 7,1%-ra, a 10 évesek csoportjában 9,3%-ra, a 14 évesek körében pedig 9,7%-ra becsli.

Egy hasonló módszertannal dolgozó másik kutatás a 2011-es népszámlálás adatai alapján vizsgálta a mozaikcsaládok arányát (Vörös–Kovács 2013). Ugyanakkor, ennek a kutatásnak a vizsgálati egysége a család és nem a gyermekek, tehát a két kutatás eredményei közvetlenül nem hasonlíthatók össze. Ráadásul ez utóbbi

megközelítésben a gyermekek életkorát nem vették figyelembe: mindenkit gyermeknek tekintettek, ha a családban gyermekstátuszban él⁷, függetlenül annak életkorától. Számításaik szerint Magyarországon 2011-ben a mozaikcsaládok száma 149 ezer volt. A mozaikcsaládok 55%-ában csak az apa, csak az anya vagy mindkettőjük korábbi kapcsolatából származó gyermekei nevelkedtek, a többiben közös gyermekek is születettek.

A legfrissebb magyarországi adatok a 2016-os Mikrocenzusból állnak rendelkezésre. Ezek szerint 2016-ban a 24 éves vagy annál fiatalabb gyermeket nevelő háztartások 23%-a volt mozaikcsaládos. Az ilyenkorú gyermekkel egy háztartásban élő szülők 13%-a élt ilyen családban. Ezek az arányok a 2000-es évek eleje óta nem mutatnak növekedést (Monostori–Murinkó 2018).

FOGALMAK ÉS ADATFORRÁSOK

kutatásunk azokra a gyermekes családokra irányult, amelyekben az adatgyűjtés idején legalább egy 0 és 18 év közötti gyermek élt, függetlenül attól, hogy a szülők házastársi vagy élettársi kapcsolatban éltek, illetve, hogy a gyermeket egy vagy két szülő neveli. Mivel számos esetben egyéni jellemzőkkel is dolgoztunk, ezért tanulmányunkban az ilyen családban élő szülők képezik az elemzés egységét.

Tanulmányunkban olyan apákkal és anyákkal foglalkozunk, akik gyermekes családban élnek, akár vér szerinti szülőként, akár nevelőszülőként. Ezzel viszont nem fedjük le a szülőség összes formáját, hiszen a vizsgálati körből kimaradtak azok a szülők, akiknek vannak vér szerinti gyermekeik, de nem élnek együtt velük és nincsenek nevelőapai/nevelőanyai⁸ szerepben más családban. A népszámlálási adatok és a mikrocenzus azt mutatja, hogy a vér szerinti szülőknek ez a csoport 2001-ben a 9%, 2011-ben 15% és 2016-ban a 11% volt (lásd a 3. táblázatot).⁹ *Másrészt viszont célcsoportunkba tartoznak azok a szülők is, akiknek maguknak nincsenek vér szerinti gyermekeik, de olyan családban élnek szülői szerepben, ahol 0–18 év közötti gyermeket nevelnek; és ahogyan korábban is említettük, nem vizsgáljuk azokat a családokat, akik örökbefogadással váltak gyermekes családdá.*

3. táblázat.

Azoknak a szülőknek a családszerkezete, akiknek 0–18 év közötti vér szerinti gyermekei vannak (%)

	2001	2011	2016
1. Egyedül él	2,4	4,3	3,1
2. Párkapcsolatban él, gyermek nélkül	3,0	4,8	3,5
3. Párkapcsolatban él, vér szerinti gyermekével (is)	79,9	73,1	78,2
4. Párkapcsolatban él, nem él vele vér szerinti gyermeke	2,5	1,2	0,9
5. Gyermekeit egyedül nevelő szülőként él	9,2	11,1	9,8
6. Egyéb együttélési formában	3,2	5,5	4,4
Összesen	100,0	100,0	100,0
N	2 294 876	2 112 531	1 987 481

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. A szerzők saját számítása

⁷ Gyermekstátuszban élőnek azokat tekintették, akiknek a partnere és gyermeke nem él a családban, viszont a szülője igen.

⁸ A mozaikcsaládok alulkutatottságát jól jelzi az a tény is, hogy nincsenek mindenki számára elfogadható elnevezések azokra a szülőkre, akik nem vér szerinti szülőként nevelnek gyermeket. Megnevezhetjük őket az alapján, hogy minek nem tekinthetjük őket, azaz hívhatjuk őket „nem biológiai” vagy „nem vér szerinti” szülőknél. A köznyelvben használják a mostohaapa/anya kifejezést is, de ennek egyértelműen negatív hangzása van. Tanulmányunkban a nevelőapa/anya elnevezést használjuk, ami szintén nem a legszerencsésebb, hiszen ez pedig azokra a szülőkre van „lekötve”, akik hivatásos szülők.

⁹ A 3. táblázat 1., 2. és 6. kategóriáinak összege.

A gyermekes családoknak három kategóriáját különböztettük meg: Az *intakt családok* körébe azokat soroltuk, ahol a családban élő gyermekek mindegyike a vér szerinti szülőjével él együtt. *Mozaikcsaládoknak azokat tekintettük, ahol két szülő neveli a gyermeket, de a családban legalább egy olyan gyermek él, akinek csak az egyik ott élő szülő a* vér szerinti szülője. A mozaikcsaládokon belül megkülönböztettük azokat, ahol születtek közös gyermekek, és azokat, ahol csak az anya, csak az apa vagy mindkettő a korábbi párkapcsolatából hozta a gyermekeket az új családba. Egyszülős családoknak azokat tekintettük, amelyben egy szülő neveli a gyermek(ek)et, – pontosabban, azokat a családokat, ahol csak egy szülő él a gyermek háztartásában – függetlenül attól, hogy a család özvegyülés vagy válás útján keletkezett. Sajnos a népszámlálási adatok, de más nagyobb adatfelvételek sem kezelik azt a problémát, hogy a családok egy részében a válást követően a gyermekek nem egy, hanem két családban nevelkednek úgy, hogy közel azonos időt töltenek az anyáknál és az apáknál. Nem tudjuk, hogy a családok ezt a helyzetet hogyan írják le, amikor a népszámlálásban arról kérdezik őket, hogy kik élnek még a családban/háztartásban.

Kutatásunkban elsősorban a 2001-es és 2011-es népszámlálások valamint a 2016-os mikrocenzus adatait használtuk. Emellett kiegészítésként a Népeségstudományi Kutatóintézet Életünk Fordulópontjai adatfelvételének 2004-es, 2008-as, 2012-es és 2016-os adatait is vizsgáltuk olyan kérdések kapcsán, amelyekre a népszámlálások és a mikrocenzus nem adnak választ. Ez utóbbi adatfelvétel használata azért is fontos volt, hogy megvizsgáljuk: ha különböző módszerekkel azonosítjuk be a mozaikcsaládokat, akkor milyen különbségeket kapunk a gyermekes családokon belüli arányukat tekintve.

Az 1990 előtti népszámlálási adatok nem állnak rendelkezésünkre, az 1990-es népszámlálásban pedig csak a nők egy almintájától kérdeztek adatokat a vér szerinti gyermekekről, így az nem alkalmas arra, hogy bevonjuk ebbe a kutatásba. A népszámlálásokból tehát csak a 2001-es és a 2011-es adatokat tudtuk használni arra, hogy az általunk meghatározott három családformát be tudjuk azonosítani, és még ezeknél is számolni kell különböző bizonytalanságokkal. A népszámlálásokban ugyanis nem kérdezik meg, hogy a családban élő gyermekek a szülők vér szerinti gyermekei-e vagy sem.¹⁰ Ezt az adatot csak oly módon tudtuk kiszámolni, hogy összehasonlítottuk a kérdezett háztartásban/családjában élő gyermekek születési évét és a kérdezett által felsorolt vér szerinti gyermekek születési évét. Ha a kettő megegyezett, akkor feltételeztük, hogy a háztartásban/családban élő gyermek a kérdezett vér szerinti gyermeke. Ezeket az információkat összegezve megállapítottuk a családban élő gyermekekről, hogy közös gyermekek, vagy csak az anya illetve csak az apa korábbi kapcsolatából származó gyermekei. Az alkalmazott módszernél kérdésként merül fel, hogy vajon a születési év mennyiben alkalmas egy-egy gyermek pontos beazonosítására. Kétségtelen tény, hogy előfordulhat, hogy a háztartásban élő szülők korábbi kapcsolatából származó külön élő gyermekeinek születési éve megegyezhet a másik szülő háztartásban élő gyermekének születési évével, és ebben az esetben közös gyermeknek tekintünk olyanokat, akik valójában nem azok. Viszont úgy véljük, hogy ha a születési hónapot is bevonnánk az azonosításba, akkor nagyobb hibát követnénk el. Egyrészt azért, mert a szülők egy része a születési hónapot nem tudja pontosan, és ha nem is nagy számban, de előfordulnak kitöltetlen adatok is. Számításaink alapján úgy tűnt, hogy ezzel nagyobb torzítást vinnénk be az eredményekbe. Olyan gyermekeket is 'mozaik gyermeknek' tekintenénk, akik

¹⁰ A népszámlálási kérdőív kérdései a következőképpen hangzanak: „Élve született gyermekeinek száma” és „Mikor születettek a gyermekei?”.

valójában közös gyermekek, csak az egyik szülő nem tudja pontosan a gyermek születési hónapját. Ráadásul, a népszámlálási adatállományok javítása 2001-ben, 2011-ben és 2016-ban nem volt egységes. A gyermekek születési hónapjának korrekciója eltérő módon történt, ami további torzítást vinne az eredményekbe.

Az Életünk Fordulópontjai adatfelvételben ezeknek a családtípusoknak a beazonosítására sokkal jobb lehetőségek állnak rendelkezésre, ugyanis a panelkutatás 2–5 hullámában (2004, 2008, 2012, 2016) minden alkalommal lekérdezésre került, hogy a családban élő gyermek a szülők közös gyermeke vagy csak egyik szülő vér szerinti gyermeke. Így a mozaikcsaládok kategóriája pontosabban előállítható. 2001-ben – az adatfelvétel indításakor – a családban élő gyermekekre vonatkozóan nincsen pontos adatunk arról, hogy a kérdezett saját gyermeke a jelenlegi párjának is vér szerinti gyermeke-e, azaz nem tudjuk egyszerűen elkülöníteni a közös gyerekeket azoktól, akiket a kérdezett korábbi kapcsolatából hozott. Ezért a 2001-es adatok elemzésekor megpróbáltunk egy közelítő módszert alkalmazni: azokat tekintettük közös gyermekeknek, akik azután születtek, miután a jelenlegi párkapcsolat elkezdődött (amikortól együtt éltek). A későbbi adatokkal való összevetés azonban azt mutatta, hogy ez jelentősebb torzítást visz az eredményekbe, így a 2001-es év adatait végül nem használtuk.

Mivel az Életünk Fordulópontjai adatfelvételben 2008-ban, azaz a 3. hullámban, 24 éves volt a legfiatalabb válaszadó, a mintát a népszámlálások és az Életünk Fordulópontjai adatfelvételekben is a 24 éves és idősebb népességre – azaz: a 24 éves és idősebb szülőkre – korlátoztuk. A két adatgyűjtésből származó adatokat 2011/2012-re és 2016-ra vonatkozóan tudjuk összehasonlítani. Ez alapján azt látjuk, hogy a kétféle módszerrel számított adatok, illetve az adatfelvétel nagyságának különbözőségei ellenére az eredmények alapvetően nagyon közel állnak egymáshoz. Ez egyfajta visszaigazolást jelent számunkra, hogy a népszámlálásokban és a mikrocenzusban használt módszerünk jól méri a mozaikcsaládok arányát.

4. táblázat. A 0–18 év közötti gyerekekkel élő szülők megoszlása családtípus szerint (%)

Családformák	Népszámlálások / Mikrocenzus			Életünk Fordulópontjai			
	2001	2011	2016	2004	2008	2012	2016
Intakt	77,6	76,3	79,0	78,7	78,6	75,4	77,6
Mozaik	11,8	10,2	9,6	10,3	10,1	10,6	10,9
Egyszülős	10,6	13,5	11,4	11,0	11,2	14,0	11,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2141589	1843841	1808230	4030	3080	3181	2469

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus, továbbá az „Életünk Fordulópontjai” adatgyűjtés hullámai. A szerzők saját számítása.

Ahogy említettük is, a különböző családtípusok főbb demográfiai és szociológiai jellemzőinek bemutatása után azt is megvizsgáltuk, hogy a hátrányos életkörülmények és a rokoni és baráti kapcsolatok szűkössége hogyan függ össze azzal, hogy ki milyen családszerkezetben él. Ezeknek a vizsgálatára a 2016-os mikrocenzus adott lehetőséget, amiben az alapkérdést több tematikus blokk egészítette ki. Ezen belül a rétegződés alminta tartalmazott adatokat a kérdezettek családjának jövedelmi helyzetéről, megélhetési nehézségeiről, társas kapcsolatairól.

DEMOGRÁFIAI ÉS SZOCIOLÓGIAI JELLEMZŐK ÖSSZEFÜGGÉSEI A CSALÁDSZERKEZETTEL

Trendek

A népszámlálási adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a vizsgált 15 évben, 2001-2016 között, a mozaikcsaládokban élő szülők aránya lényegében nem változott (lásd a 4. táblázatot). A 18 éves és vagy annál fiatalabb gyermeket nevelőknek körülbelül tizede élt mozaikcsaládban. Az utolsó vizsgálati évben, azaz 2016-ban valamivel növekedett az intakt családokban élők aránya, de ez nem befolyásolta a mozaikcsaládok előfordulását, hiszen nem ezeknek az aránya csökkent, hanem az egyszülős családoké. Ez utóbbi folyamat egyébként az Életünk Fordulópontjai adatfelvétel alapján is kirajzolódott, mivel 2012 és 2016 között is növekedett az intakt és csökkent az egyszülős családokban élő szülők aránya, ugyanakkor ezek az adatok is azt mutatják, hogy a mozaikcsaládokban élők aránya 2004 és 2016 között lényegében nem változott (3. táblázat).

Demográfiai jellemzők

Apák és anyák különböző családtípusokban

A gyermekes családokban élő apák és anyák között jelentős különbségek figyelhetők meg a vizsgált időszakban. Az apáknak nagyobb aránya élt intakt családban, mint az anyáknak. 2016-ban a nők 73%-a, a férfiaknak 87%-a (lásd az 5. táblázatot). Ennek alapvetően az a magyarázata, hogy válás esetén a gyermekek az esetek döntő többségében az anyáknál maradnak. Így az anyák nagyobb valószínűséggel nevelik egyedül gyermekeiket vagy élnek velük tovább egy új párral (mozaikcsaládban), mint az apák. A férfiak esetében a válás gyakrabban jelenti azt, hogy elszakadnak vér szerinti gyermekeiktől. Gyakrabban visszaköltöznek a szülőkhöz vagy egyedül élnek, családjukban nincs kiskorú gyermek (lásd a 3. táblázatot). **Más szavakkal azt is mondhatjuk, hogy gyermekvállalás után a nők** családszerkezete eléggé kötött abban az értelemben, hogy általában a gyermekes családtípusokban találjuk őket, míg a férfiak körében sokkal változatosabb együttélési formákat találunk.

5. táblázat. A 0–18 év közötti gyerekekkel élő szülők megoszlása családtípus szerint, 2001–2016 (%)

	Összesen			Anyák			Apák		
	2001	2011	2016	2001	2011	2016	2001	2011	2016
Intakt család	77,6	76,3	79,0	71,3	68,8	72,5	84,7	85,4	86,6
Mozaikcsalád	11,8	10,2	9,6	11,0	9,3	8,8	12,8	11,4	10,5
Egyszülős család	10,6	13,5	11,4	17,6	21,9	18,7	2,5	3,2	2,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0-18 év közötti. 3. Itt és a további táblákban az intakt családok kategóriája, azokat a családokat is tartalmazza, ahol a családban élő összes gyermek vér szerinti gyermek, de az együtt élő pár legalább egyik tagjának korábbi kapcsolatából már születtek gyerekei, ám azok más háztartásban élnek. Ahol ettől eltértünk, ott jelöltük.

Meg kell említenünk, hogy az intakt családok – tehát ahol minden gyermek a két vér szerinti szülőjével él együtt – egy részében a szülőknek már volt tartós párkapcsolata, esetleg házassága, és korábbi kapcsolatából vagy kapcsolataiból gyermekek is születtek. Ezek tulajdonképpen „kvázi intakt” családok, hiszen a háztartáson kívül élő kiskorú gyermekekről a szülőknek gondoskodniuk kell. A vizsgálati években arányuk (az intakt csalá-

dok körén belül) 3-5% között mozgott. A háztartáson kívül élő, 0-18 éves gyermekek aránya értelemszerűen a mozaikcsaládok körében a legnagyobb. Ugyanakkor 2001 és 2016 között erősen csökkenő tendenciát mutat azoknak a mozaikcsaládban élő szülőknek az aránya, akiknek más háztartásban is vannak ilyen korú vér szerinti gyermekeik.

6. táblázat. Azoknak a szülőknek az aránya, akiknek van különélő 0–18 év közötti gyermeke, családtípusok szerint, 2001–2016 (%)

	Összesen			Anyák			Apák		
	2001	2011	2016	2001	2011	2016	2001	2011	2016
Intakt család	5,0	4,6	3,3	4,2	3,6	2,4	5,8	5,7	4,2
Mozaikcsalád	38,9	29,8	24,1	30,3	18,9	14,1	48,9	43,6	37,0
Egyszülős család	10,3	7,6	5,8	8,7	6,0	4,7	23,2	21,7	14,4
Összesen	9,2	7,3	5,3	7,8	5,5	3,8	10,8	9,5	7,1

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0–18 év közötti.

E csökkenő tendencia a férfiak esetében összefüggésben van gyermektelenség terjedésével, azaz azzal, hogy a fiatalabb generációk egyre nagyobb arányának nem születtek biológiai gyermekei. 2001 és 2016 között a mozaikcsaládban élő apák körében a gyermektelenek aránya 11%-ról 20%-ra növekedett. A nőknél ez nem jelent magyarázatot, mert a mozaikcsaládban élő nők körében minden vizsgálati évben nagyon alacsony volt a gyermektelenek aránya. Azok a nők, akiknek nem születtek gyermekeik nagyon kis arányban éltek mozaikcsaládban.

Gyermekek a mozaikcsaládokban

A termékenységgel foglalkozó szakirodalom gyakran veti fel azt a kérdést, hogy egy-egy ország vagy térség termékenységének alakulásában milyen szerepet játszik, hogy mekkora az egyszülős és a mozaikcsaládok aránya. Ezekben a családtípusokban ugyanis a kezdeti gyermekvállalási tervek megszakadnak, ami oka lehet annak, hogy kevesebb gyermek születik meg, mint ahányat fiatalon terveztek. Mások viszont úgy érvelnek, hogy a mozaikcsaládok lehetőséget jelentenek arra, hogy a termékenységi mutatók emelkedjenek, hiszen sok pár a második vagy többedik kapcsolatát is egy közös gyermek születésével szeretné megpecsételni. Billari és Kohler (2004) makroszinten pozitív összefüggést mutatott ki a válások aránya és a termékenység között. Ugyanakkor a mikroszintű elemzések eredményei nem bizonyították egyértelműen ezt a tételt, és arra vonatkozóan sem egyirányba mutatóak az eredmények, hogy a második és többedik párkapcsolatok termékenysége kompenzálja-e azt a termékenységkiesést, ami az első kapcsolat felbomlása miatt bekövetkezett (Lappegård–Rønsen 2013, Kalmijn–Gelissen 2007, Vikat et al. 2004, Buber–Prskawetz 2000, Vikat et al. 1999).

Kérdés tehát, hogy a mozaikcsaládokban milyen arányban születnek közös gyermekek, illetve van-e valamilyen társadalmi meghatározottsága a közös gyermekek születésének. Az általunk vizsgált családok körében 2001-ben 38%-ot, 2011-ben és 2016-ban pedig 46%-ot tett ki azoknak az aránya, ahol közös gyermekek is éltek. A párkapcsolat jellege és a közös gyermekvállalás között összefüggés van, hiszen a házasságban élők körében lényegesen nagyobb azoknak az aránya, akiknek közös gyermekeik is vannak, mint az élettársi kapcsolatban

élők körében (lásd a 7. táblázatot). Lehetséges, hogy akiknek közös gyermekeik vannak, azok nagyobb arányban házasodnak össze, de az is lehet, hogy a házasságot kötők körében nagyobb a gyermekvállalási kedv. 2001 és 2016 között a házasságban és az élettársi kapcsolatban élők körében is növekedett azoknak az aránya, akiknek közös gyermekeik is lettek. A növekedés a 2000-es évek első évtizedében történt, 2011-ben és 2016-ban viszont nagyon hasonló értékeket számoltunk. A házasságban élők körében ez a növekedés erőteljesebb, viszont a házasságban élők aránya csökkent, így összességében a közös gyermekes mozaikcsaládok aránya mérsékeltebben növekedett, mint a házasságban élőké.

7. táblázat. A mozaikcsaládban élő szülők aránya aszerint, hogy vannak-e közös gyermekeik a jelenlegi párjukkal, párkapcsolat jellege szerinti bontásban, 2001–2016 (%)

	Házasságban			Élettársi kapcsolatban			Házasságban és élettársi kapcsolatban összesen		
	2001	2011	2016	2001	2011	2016	2001	2011	2016
Közös gyermekkel	43,1	57,0	59,0	29,5	36,3	35,1	38,2	46,1	45,5
Közös gyermek nélkül	56,9	43,0	41,0	70,5	63,7	64,9	61,8	53,9	54,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzés: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0–18 év közötti.

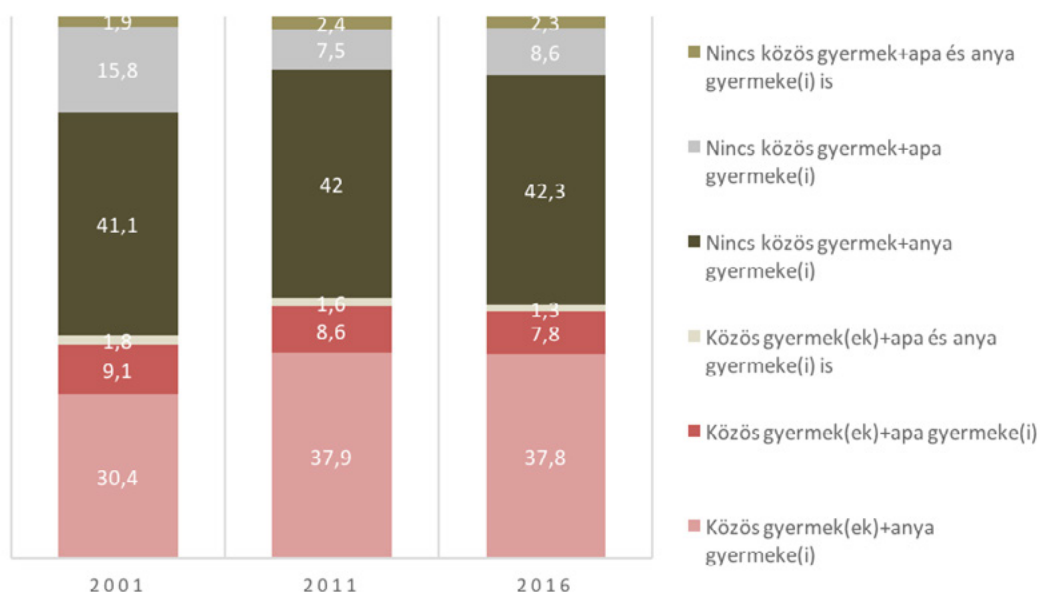
Kérdés, hogy a közös gyermekek születését hogyan befolyásolja például az a tény, hogy a mozaikcsaládban élő szülők egyikének egyáltalán nincs vér szerinti gyermeke, vagy hogy hoznak-e a szülők az új kapcsolatba később velük élő gyermeket, hogy csak az anya, csak az apa vagy mindketten hozzák korábbi kapcsolatukból származó gyermekeiket, és hogy hány olyan gyermek kerül az új családba, akinek csak az egyik szülő vér szerinti szülője.

A közös gyerek születésének valószínűsége azokban a családokban nagyobb, ahol csak a férj vagy csak a feleség hozott korábbi kapcsolatból származó gyermeket (hasonló eredményre jutott magyar adatokon Murinkó–Szalma 2016). Az ilyen típusú családok 47%-ában született közös gyermek. Ahol viszont mindketten hoztak korábbi kapcsolatból származó gyermeket, ott a közös gyermekes családok aránya csak 37%. Ugyanakkor fontos megemlíteni azt a tényt, hogy a vizsgált években a mozaikcsaládok körében domináltak azok, ahol az anya hozta gyermekeit a korábbi párkapcsolatából az új családba. 2001-ben a mozaikcsaládok 75%-át, 2011-ben és 2016-ban pedig 83%-át ők alkották. Ezen belül is azok voltak döntő többségben, ahol csak az anyák hoztak korábbi kapcsolatból származó gyermeket az új családba. 2001-ben a mozaikcsaládok 71%-a, 2011-ben és 2016-ban pedig 80%-a tartozott ebbe a csoportba. Nagyon kevesen voltak azok, akiknél mind az apa, mind pedig az anya hozta magával a korábbi kapcsolatából származó gyermekeket (lásd az 1. ábrát).

Fontos megemlíteni, hogy a mozaikcsaládok a gyermekes családok legnépesebb együttélési formái. Értelemszerűen következik ez a keletkezésük módjából, hiszen az mozaikcsaládokban az egyik vagy mindkét szülő gyermekeket hoz az új kapcsolatba, és még közös gyermekeik is születhetnek. 2016-ban minden tízedik gyermeket nevelő család volt mozaikcsalád. A három- vagy többgyermekesek körében viszont az arányuk 18% volt. A mozaikcsaládok negyedében legalább három gyermeket neveltek (lásd a 8. táblázatot).

1. ábra.

A mozaikcsaládban élő szülők megoszlása aszerint, hogy mely szülők gyermekei élnek a háztartásban.

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. A szerzők saját számítása.

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0–18 év közötti.

8. táblázat. A különböző családtípusokban élők megoszlása a gyermekek száma szerint, 2001–2016 (%)

		1 gyermek	2 gyermek	3 vagy több gyermek	Összesen
Intakt családban	2001	46,3	41,4	12,3	100,0
	2011	50,9	36,1	13,1	100,0
	2016	49,8	37,1	13,0	100,0
Mozaikcsaládban	2001	36,5	38,4	25,2	100,0
	2011	38,4	36,1	25,3	100,0
	2016	38,5	35,4	26,1	100,0
Egyszülős családban	2001	67,8	25,3	7,0	100,0
	2011	65,0	26,5	8,5	100,0
	2016	66,1	26,0	8,0	100,0
Összesen	2001	47,4	39,4	13,3	100,0
	2011	51,5	34,8	13,7	100,0
	2016	50,6	35,7	13,7	100,0

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. A szerzők saját számítása.

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0–18 év közötti.

A párkapcsolatok típusa a különböző családtípusokban¹¹

Az élettársi kapcsolatok térhódítása a gyermeket nevelő párok körében is megfigyelhető. Ugyanakkor, az intakt családok és a mozaikcsaládok erősen különböznek abban, hogy közülük mekkora az élettársi kapcsolatban élő szülők aránya. 2016-ban az intakt családok 22%-ában, a mozaikcsaládok 56%-ában élettársi kapcsolatban éltek a szülők (lásd a 9. táblázatot).

¹¹ Tanulmányunkban csak a heteroszexuális kapcsolatokkal foglalkozunk. Nem tudjuk, hogy a népszámlálási adatfelvételek hogyan kezelik a homoszexuális párkapcsolatokat, így azt sem, hogy közülük mekkora azoknak az aránya, ahol gyermekek is nevelkednek.

9. táblázat. Az élettársi kapcsolatban élő szülők aránya, családtípusok szerint, 2001–2016 (%)

	2001	2011	2016
Intakt család	6,5	17,2	21,5
Mozaikcsalád	36,4	52,6	56,4

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0-18 év közötti.

Feltételezhetjük, hogy ennek a magyarázata alapvetően három okban keresendő. Az egyik, hogy a második vagy többedik kapcsolatként a gyermeket vállalók gyakrabban választják az élettársi kapcsolatot. A másik, hogy a mozaikcsaládokban élők társadalmi jellemzők szerinti struktúrája eltér az intakt családokban élőktől, és ebből következik az élettársi kapcsolatban élők eltérő aránya. A mozaikcsaládokban élő szülők iskolai végzettség szerinti struktúrája például kedvezőtlenebb, azt pedig tudjuk, hogy az élettársi kapcsolatok aránya az alacsonyabbban kvalifikáltak körében magasabb (KSH 2018). A harmadik pedig az lehet, hogy az élettársi kapcsolatok bomlékonyabbak, és az így felbomlott kapcsolatok után, a második vagy többedik kapcsolat is nagyobb valószínűséggel élettársi kapcsolat lesz.

Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatára a népszámlálási adatok nem adnak lehetőséget, mivel kapcsolat-történeti információkat nem tartalmaznak. Így ezeket az Életünk Fordulópontjai adatfelvétel alapján vizsgáltuk meg, noha ez esetben az alacsony esetszám (lásd a 4. táblázatot) jelent komoly korlátot. Az adatok alapján az látható, hogy azokban a mozaikcsaládokban, ahol a szülők házasságban élnek, nagyobb azoknak az aránya, akik már korábban is éltek házasságban. Erre utal, hogy a házasságban élők körében 47%-ot tett ki az életpálya során már legalább egyszer elváltak aránya, míg az élettársi kapcsolatban élő szülők körében csak 39%-ot. Másrészt, akik valaha elváltak, azoknak 42%-a él a mostani kapcsolatában is házasságban, míg akiknek nem volt korábbi házassága, azoknak csak 35%-a. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy akik éltek már házasságban, azok nagyobb arányban választják a házasságot következő párkapcsolati formaként is. Az iskolai végzettség szerinti összefüggések pedig azt mutatják, hogy az élettársi kapcsolaton alapuló mozaikcsaládokban annál magasabb a valaha elváltak aránya, minél iskolázottabb csoportról beszélünk. Tehát a magasabb iskolai végzettségűekre jellemzőbb, hogy a házasság után az élettársi kapcsolatot választják, míg az alacsonyabbban kvalifikáltak körében nagyobb arányban találunk olyanokat, akiknek a korábbi kapcsolatuk/kapcsolataik is élettársi kapcsolat volt.

Szociológiai jellemzők

Iskolai végzettség

A vizsgált 15 év alatt a gyermeket nevelő szülők iskolai végzettség szerinti struktúrája lényeges változásokon ment keresztül. A legfeljebb 8 általánost végzettek aránya 15%-ról 8%-ra, a szakiskolát végzetteké 29%-ról 19%-ra csökkent. A diplomásoké viszont 21%-ról 37%-ra növekedett. Ha a diplomások arányának alakulását családtípusonként nézzük, akkor azt látjuk, 2001-2016 között a családtípusok közötti távolság növekedett. 2001-ben és 2011-ben is az intakt családokban volt a legmagasabb a diplomások aránya, de 2016-ban még jelentősebb a különbség. Az intakt családban élő szülők 41%-a, a mozaikcsaládokban élőknek 26%-a, az egyszerűsöknöknek pedig csak 24%-a diplomás (lásd a 10. táblázatot). Ez azt jelenti, hogy az intakt és a másik két család-

pus között növekedett a társadalmi távolság abban az értelemben, hogy a diplomások napjainkban még inkább felülreprezentáltak az intakt családokban, mint a 2000-es évek legelején.

10. táblázat. Családtípusok a szülő legmagasabb iskolai végzettsége szerint, 2001–2016 (%)

		Legfeljebb 8 általános	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
Intakt családban	2001	12,4	29,2	35,7	22,7	100,0
	2011	8,4	22,5	35,0	34,1	100,0
	2016	7,6	17,4	34,4	40,7	100,0
Mozaikcsaládban	2001	20,1	30,9	31,3	17,8	100,0
	2011	13,1	29,0	34,5	23,3	100,0
	2016	11,1	27,1	35,6	26,2	100,0
Egyszülős családban	2001	31,1	22,2	32,2	14,4	100,0
	2011	21,4	24,7	33,5	20,5	100,0
	2016	19,4	22,0	34,2	24,2	100,0
Összesen	2001	15,3	28,7	34,8	21,2	100,0
	2011	10,7	23,5	34,7	31,2	100,0
	2016	9,3	18,8	34,5	37,4	100,0

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás.

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0-18 év közötti. 3. az iskolai végzettségnél a magasabb végzettségű szülő adatait vettük figyelembe.

Munkaerőpiaci státusz

Részben az iskolai végzettség szerinti különbségekkel összefüggésben, munkaerőpiaci szempontból is a mozaikcsaládban és az egyszülős családban élő szülők voltak kedvezőtlenebb helyzetben (lásd a 11. táblázatot). A foglalkoztatottsági arányokban mért különbségek 2016-ban voltak a legkisebbek. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy 2011 és 2016 között jelentősebben javultak a foglalkoztatottság mutatói, ami a munkaerőpiaci pozíció szempontjából kedvezőtlenebb helyzetben levő csoportokat érintette nagyobb mértékben. A mozaikcsaládokban élő szülők ebből a szempontból is középen helyezkednek el az intakt és az egyszülős családokban élők között.

11. táblázat. A foglalkoztatottak aránya a különböző családszerkezetben élő szülők körében, 2001–2016 (%)

	2001	2011	2016
Intakt család	69,4	72,6	78,6
Mozaikcsalád	61,8	68,0	76,4
Egyszülős család	64,9	65,5	75,2

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0–18 év közötti.

TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS A CSALÁDSZERKEZET ÖSSZEFÜGGÉSEI

Kutatásunk ezen szakaszában azt vizsgáltuk meg, hogy az életkörülmények különféle dimenzióiban mért hátrányos helyzet és a kapcsolati hálózat dezintegrációja milyen módon érinti a különböző családszerkezetben élőket.

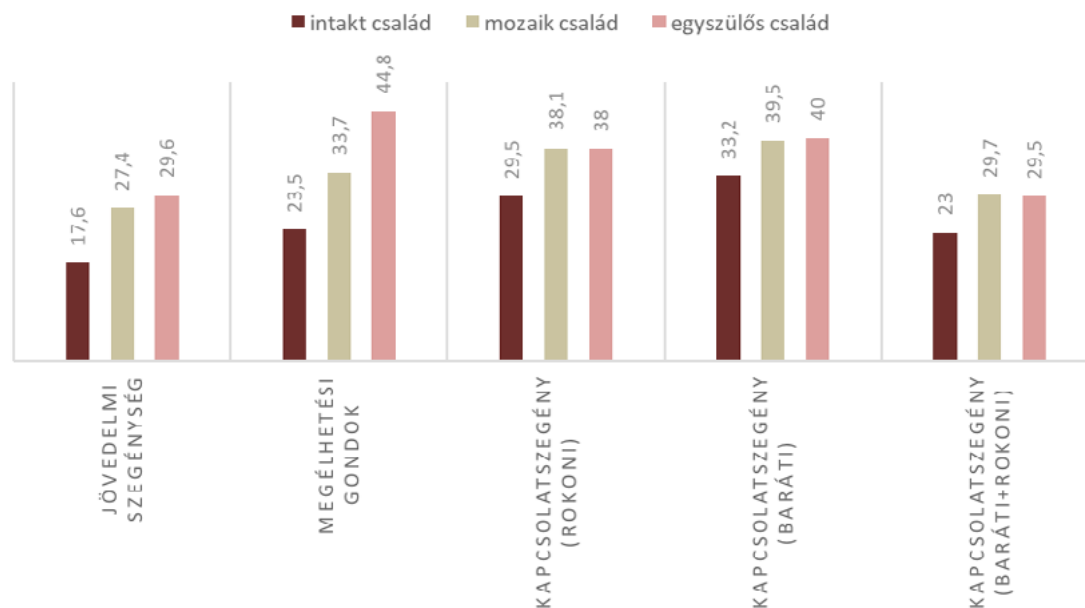
Az életkörülmények vonatkozásában két területet emeltünk ki: az egyik a jövedelmi szegénységben élők arányát mutatja, azokét, akik a háztartás ekvivalens jövedelme alapján a gyermekes családok alsó ötödébe sorolódtak. A másik pedig a súlyos megélhetési gondokkal küzdők arányát jeleníti meg. A kapcsolati háló vizsgálataánál külön vizsgáltuk a rokoni és a baráti kapcsolatokat. Túl azon, hogy az életkörülmények, a szegénység vizsgálatának önmagában is van jelentősége, arra is kerestük a választ, hogy a mozaikcsaládok hátrányos helyzetét mennyiben határozza meg az, hogy társadalmi réteghelyzetüket tekintve kedvezőtlenebb helyzetben vannak, és mennyiben maga a családszerkezet. Másként megfogalmazva: például az alacsony iskolai végzettségűek körében differenciálódik-e a szegénységben érintettek aránya? Azaz, kedvezőbb jövedelmi helyzetben vannak-e az alacsony iskolai végzettségű intakt családok, mint az ugyanilyen végzettségű mozaik- vagy egyszülős családok? A személyes kapcsolati háló vizsgálatánál pedig arra a kérdésre kerestük a választ, hogy igazolható-e, hogy a mozaikcsaládok a kiterjedt rokonsági hálózat miatt jobban beágyazottak a családi kapcsolatokba. Vagy éppen ennek az ellenkezőjét támasztják alá az adatok, azaz, a rokoni kapcsolatok számossága nem feltétlenül jelenti a rokonsági hálózatba való intenzívebb beágyazottságot.

Korábbi elemzésünk arra is rávilágított, hogy a három családtípus között abban is jelentősek a különbségek, hogy hány gyermeket nevelnek. A legnépesebbek a mozaikcsaládok, míg a legalacsonyabb a gyermekszám az egyszülős családokban. Ez szintén befolyásolja a társadalmi hátrányok kialakulását, hiszen mind a hazai, mind pedig a nemzetközi kutatások kimutatták, hogy a legalább három gyermeket nevelők életkörülményei számos vonatkozásban kedvezőtlenebbek, mint a többi gyermekes családtípusé.¹² Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a mozaikcsaládok bevételi szerkezete eltér az intakt családban élőkétől. A mozaikcsaládokban élők bevételeit kiegészíti/kiegészítheti a korábbi kapcsolatból érkező anyagi támogatás tartásdíjként vagy egyéb formában, ugyanakkor, ha van korábbi kapcsolatból származó, de nem a családban élő kiskorú gyermek, akkor utána is tartásdíjat kell fizetni. Nem tudjuk, hogy pusztán ennek következtében végül is jövedelmi előnyök vagy hátrányok kapcsolódnak a mozaikcsaládokhoz az intakt családokhoz képest.

A 2016-os adatokra épülő elemzésünk azt mutatja, hogy a relatív jövedelmi szegénységben élők és a megélhetési gondokkal küzdők aránya mind a mozaikcsaládokban, mind pedig az egyszülős családokban magasabb volt, mint az intakt családokban (lásd a 2. ábrát). A gyermekes családokon belüli alsó jövedelmi ötödbe az intakt családok 18%-a, a mozaikcsaládok 27%-a, az egyszülős családoknak pedig a 30%-a tartozik. Ennél még nagyobbak a különbségek, ha azoknak az arányát vizsgáljuk, akiknek komolyabb megélhetési nehézségeik vannak. Míg az intakt családoknak a 24%-a, addig a mozaikcsaládoknak a 34%-a nyilatkozott úgy, hogy jövedelmükből nagyon nehezen vagy nehezen tudnak kijönni. Ezek az eredmények szorosan kapcsolódnak ahhoz a több országban is feltárt mintázathoz, miszerint a jövedelmi helyzetüket, megélhetési nehézségeiket tekintve a

¹² Lásd az EUROSTAT éves adatközléseit a jövedelmi szegénységi rátáról és az anyagi deprivációról család típusok szerint: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_li03&lang=en; https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_mdsd02&lang=en (utolsó letöltés: 2020 április 27).

2. ábra. Hátrányos helyzetben, szegénységben, társadalmi kirekesztettségben élők különböző dimenziók mentén, 2016

Forrás: 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzések: 1. A jövedelmi ötödöket nem a népesség egészének jövedelmi helyzetét figyelembe véve alakítottuk ki, hanem csak a vizsgált gyermekes családokra vonatkoztatva. Célunk ugyanis nem egy klasszikus szegénységi mutató kialakítása volt, hanem az egyes családtípusok relatív jövedelmi helyzetének meghatározása a gyermekes családok körén belül. 2. A megélhetési gondok kategóriát az ún. *make ends meet* kérdés alapján számítottuk. A 2016-os mikrocenzus kérdése a következőképpen szólt: „Véleménye szerint, hogyan tudja fedezni az Ön háztartása a szokásos kiadásokat?” A megélhetési gondokkal küzdő kategóriába azokat tettük, akik a kérdésre a ’nagy nehézségek árán’ és a ’nehézségek árán’ választ adták. 3. Kapcsolatszegénynek azokat tekintettük, akik arra a kérdésre, hogy „Az elmúlt egy évben milyen gyakran szokott rokonokat/barátokat látogatni, vendégül látni?” azt a választ adta, hogy „soha” vagy „ritkán”.

legjobb helyzetben az intakt családok, legrosszabb helyzetben pedig az egyszülősök vannak. A mozaikcsaládok a kettő között helyezkednek el, de inkább az egyszülős családok hátrányos helyzetéhez vannak közelebb (Brown et al. 2015, Kreyenfeld–Martin 2011).

A mozaikcsaládban élő szülők rokoni és baráti kapcsolatainak vizsgálata alapján pedig azt állapíthatjuk meg, hogy köreikben az intakt családokénál magasabb azoknak az aránya, akiket a rokoni, a baráti kapcsolati háló és a kettő együttes vizsgálata alapján kapcsolatszegénynek tekinttünk. Ezen adatok alapján tehát nem igazolható, hogy a válással, újracházassal (új párkapcsolattal) megsokszorozódó kapcsolati háló valóban gazdagabb társas kapcsolatokba való beágyazottságot jelentene.

Mindezen elemzések továbbra is nyitva hagyják azt a kérdést, hogy az egyes családtípusok közötti különbségek azzal magyarázhatók-e, hogy az adott családszerkezet magában hordozza az előnyösebb vagy hátrányosabb helyzetet, vagy alapvetően azzal, hogy a mozaikcsaládokban és az egyszülős családokban élők a társadalmi struktúra kedvezőtlenebb pozícióiból érkeznek nagyobb arányban. Más szavakkal, hogy az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci státusz szerinti összetételük kedvezőtlenebb volta mivel magyarázható. Ennek vizsgálatára többváltozós logisztikus regressziós elemzést végeztünk, amelyben családszerkezet, a szülők iskolai végzettsége és munkaerőpiaci aktivitása voltak azok a magyarázó változók, amelyek hatását vizsgáltuk. Emellett

számos kontrollváltozót építettünk be modelljeinkbe, amelyekről feltételeztük, hogy hatással lehetnek a függő változóinkra. Így demográfiai változóként a szülő nemét, életkori csoportját, a háztartásban élő gyermekek számát, a legkisebb gyermek életkorát. Azt is figyelembe vettük, hogy van-e olyan kiskorú gyermek, aki nem él a háztartásban, de egyik szülő kiskorú vér szerinti gyermeke. Ez a vizsgált szülő és családja megélhetési körülményeit és kapcsolathálózatát is befolyásolhatja. Mindezek mellett kontrollváltozóként építettük be modellünkbe a lakóhely jellegét is, ami szintén befolyásolhatja a vizsgált tényezőket. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a családtípus hatása a kontrollváltozók beépítése után is szignifikáns maradt: mind a jövedelmi szegénység, mind a megélhetési gondok, mind pedig a rokoni és a baráti kapcsolati háló vonatkozásában. Az anyagi nehézségek és a kapcsolati szegénység vonatkozásában is a mozaikcsaládok szignifikánsan rosszabb helyzetben vannak, mint az intakt családok. A legnagyobb anyagi és kapcsolati szegénységnek pedig az egyszülős családok vannak kitéve (12. táblázat).

Ugyanakkor az is megállapítható, hogy az iskolai végzettségnek erősebb szerepe van mind a jövedelmi helyzet és a megélhetési nehézségek, mind pedig a kapcsolatszegénység vonatkozásában. A gyermeket nevelő, általános iskolai végzettségű szülők esetében tízszer nagyobb a valószínűsége a legalsó ötödbe való kerülésnek, mint a diplomásokéban. Hasonló a mutató értéke a megélhetési gondokkal élők esetében is. Mindezek mellett a szakiskolát végzettek és az érettségizettek esélyei is szignifikánsan magasabbak arra, hogy az alsó jövedelmi ötödbe vagy a megélhetési nehézséggel küzdők körébe kerüljenek. A kapcsolatszegénység vonatkozásában is elmondható, hogy az iskolai végzettség erős kapcsolatban van a függő változóval. Az egyes szintek erőteljesebben differenciálják a szülőket, mint az a tény, hogy milyen családszerkezetben élnek. Az is elmondható, hogy számos változó kontrollálása mellett megmaradt a munkaerőpiaci aktivitás hatása is, nevezetesen, azok, akik nem dolgoztak, mind az anyagiakban, mind pedig a társas kapcsolatokban megjelenő szegénységet illetően nagyobb valószínűséggel kerültek a hátrányos helyzetű csoportba.

12. táblázat. Többváltozós logisztikus regressziós elemzés

Demográfiai és szociológiai ismérvek	jövedelmi szegénység (β)	megélhetési gondok (β)	kapcsolatszegény		
			(rokoni és baráti)	rokoni	baráti
			(β)		
Családtípus					
intakt család (ref.)	-	-	-	-	-
mozaikcsalád	1,176	1,122	1,180	1,245	1,116
egyszülős család	2,015	2,206	1,279	1,367	1,224
Neme					
férfi (ref.)	-	-	-	-	-
nő	0,845	0,888	1,027	ns.	1,059
Korcsoport					
24–29 éves	1,225	1,098	0,783	0,859	0,750
30–34 éves	1,211	1,044	0,824	0,893	0,791
35–39 éves (ref.)	-	-	-	-	-
40–49 éves	1,100	1,158	1,163	1,135	1,101
50 éves és idősebb	1,221	1,769	1,534	1,524	1,501
Gyermekek száma a családban					
1 (ref.)	-	-	-	-	-
2	1,226	0,978	1,041	0,989	1,064
3 és több	1,931	1,396	1,220	1,185	1,206
Legfiatalabb gyermek életkora a családban					
5 éves vagy fiatalabb	0,931	0,765	0,970	0,936	1,048
6–14 éves (ref.)	-	-	-	-	-
15–18 éves	1,264	ns.	1,026	ns.	0,973
Különélő kiskorú vér szerinti gyermek					
van	1,133	1,104	1,029	1,079	1,022
nincs (ref.)	-	-	-	-	-
Iskolai végzettség					
általános iskola	10,811	9,936	3,291	2,752	2,730
szakmunkásképző/szakiskola	3,811	3,747	2,676	2,309	2,225
érettségi	2,148	2,251	1,692	1,549	1,454
diploma (ref.)	-	-	-	-	-
Gazdasági aktivitás					
Dolgozik (ref.)	-	-	-	-	-
Nem dolgozik	2,503	2,344	1,103	1,080	1,102
A lakóhely típusa					
község	1,386	0,900	1,129	0,919	1,061
város	1,201	0,799	1,093	0,919	1,097
megyeszékhely	1,031	0,804	0,922	0,827	0,964
Budapest (ref.)	-	-	-	-	-
Nagelkerke R ²	23,8	16,7	6,7	5,6	5,2

Forrás: Mikrocenzus 2016. A szerzők saját számításai.

Megjegyzés: A táblázatban szereplő összes $\exp(\beta)$ érték 0.001 szinten szignifikáns.

ÖSSZEGÉS, TANULSÁGOK

tanulmányunk a családszociológiai kutatások fehér foltjának számító mozaikcsaládokkal foglalkozott. Megvizsgáltuk alapvető demográfiai és szociológiai jellemzőiket, és megpróbáltunk választ találni arra a kérdésre, hogy a mozaikcsaládok társadalmi hátrányai mennyiben magyarázhatóak azzal, hogy egy adott család-szerkezetben élnek, és mennyiben azzal, hogy körükben magasabb azoknak a szülőknek az aránya, akik számos szempontból a társadalmi hierarchia kedvezőtlenebb rétegeiben helyezkednek el. Kutatásunkban fontosnak tartottuk, hogy a mozaikcsaládokat a többi gyermekes családdal összehasonlítsuk, hiszen csak ezáltal kaphatunk képet azokról a relatív hátrányokról, amelyek a gyermekes családok körén belül jellemzik a mozaikcsaládokban élőket. Mindezek miatt tanulmányunkon végigvonul az intakt, a mozaik- és az egyszülős családok összehasonlításának szempontja.

A mozaikcsaládok empirikus vizsgálatára sajnos nem állnak rendelkezésre olyan nagymintás adatbázisok, amelyek a mozaikcsaládok számának és jellemzőinek hosszú távú alakulását megmutathatnák. Ugyancsak hiányoznak azok a kellő mintanagyságú, élettörténeti adatokat is tartalmazó adatforrások, amelyek a mozaikcsaládok létrejöttének sokféleségéről adnának képet. Mindezek hiányában ismereteink csak korlátozottak lehetnek.

Elemzésünkben alapvetően a 2001-es és 2011-es népszámlálások és a 2016-os mikrocenzus adataira támaszkodtunk. A mozaikcsaládok meghatározását ezekben az adatbázisokban csak közvetett módon, a családban vagy háztartásban élő gyermekek és a kérdezett felnőttek biológiai gyermekei születési adatainak összevetésével tudtuk megtenni. A mozaikcsaládok arányaira vonatkozó adatainkat összevetettük az Életünk Fordulópontjai adatfelvételből származó adatokkal, ami jelezte, hogy az általunk alkalmazott módszer megfelelő lehet a mozaikcsaládok demográfiai és társadalmi jellemzőinek bemutatására, illetve strukturális helyzetük, családszerkezeti jellemzőjük, anyagi körülményeik és a társas kapcsolatokba való beágyazottságuk vizsgálatára.

Kutatásunkban rávilágítottunk arra, hogy a mozaikcsaládok számos dimenzióban (iskolai végzettség, munkaerőpiaci helyzet) egyfajta „közbülső” helyet foglalnak el az intakt és az egyszülős családok között. Bemutattuk azt is, hogy ezekben a családokban a jövedelmi szegénység, a megélhetési nehézségek és a társas kapcsolatok szűkössége is inkább függ a szülők iskolai végzettségétől, mint a családszerkezettől, noha kétségtelen tény, hogy ez utóbbinak is van önálló hatása a többváltozós modellben (lásd a 12. táblázatot).

Tanulmányunkban az egyes családtypusokat nem a termékenység szempontjából vizsgáltuk, de kétségkívül nagyon fontos kérdés, hogy az egyes társadalmak családszerkezet szerinti struktúrája hogyan befolyásolja a termékenység alakulását. Ahogyan fentebb is utaltunk rá, a termékenységgel foglalkozó szakirodalomban fontos kérdésként merül fel, hogy a válások arányának növekedése, illetve az élettársi kapcsolatok törékenysége (Billari–Kohler 2004) hogyan befolyásolja a termékenységet. Ebből a szempontból mi arra világítottunk rá, hogy a három vagy több gyermeket nevelő családok jelentős csoportját (2016-ban 18 százalékát) képviselik a mozaikcsaládok. Ebből azonban még nem következik az, hogy a kapcsolatok törékenyebbé válása növelné a termékenységet azért, hogy az újabb kapcsolatokban újabb gyermekek születnek. Egyrészt azért, mert a mozaikcsaládok kevesebb, mint a felében születnek közös gyermekek, másrészt azért is, mert a kapcsolatok felbomlása után nem feltétlenül jönnek létre mozaikcsaládok, hiszen ha így lenne akkor nem lennének egyszülős családok. Továbbá nem minden szétbomló kapcsolatban vannak gyermekek, tehát a mozaikcsaládok kialakulását csak azok a válások teszik lehetővé, ahol gyermekek is születtek.

HIVATKOZÁSOK

- Aeby, G. – Widmer, E. D. – De Carlo, I. (2014) Bonding and Bridging Social Capital in Step- and First-Time Families and the Issue of Family Boundaries. *Interpersona: An International Journal on Personal Relationships*, 8 (1), 51–69.
- Amato, P.R. – Booth, A. – McHale, S. M. – Van Hook, J. (2015) *Families in an Era of Increasing Inequality*. National Symposium on Family Issues. Vol. 5. Springer International Publishing.
- Aquilino, W.S. (1996) The life course of children born to unmarried mothers: Childhood Living arrangements and young adult outcomes. *Journal of Marriage and the Family*, 58: 293–310. <https://doi.org/10.2307/353496>
- Baydar, N. (1988) Effects of parental separation and reentry into union on the emotional well-being of children. *Journal of Marriage and the Family*, 50(4), 967–981. <https://doi.org/10.2307/352108>
- Bernardi, F. – Martínez-Pastor, J. (2011) Female Education and Marital Dissolution: Is It a Selection Effect? *European Sociological Review*, 27(6), 693–707. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jcq031>
- Bernardi, F. – Boertien, D. (2016) Non-intact families and diverging educational destinies: A decomposition analysis for Germany, Italy, the United Kingdom and the United States. *Social Science Research*, 63(2017), 181–191. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2016.09.004>
- Billari, F. C., – Kohler, H.P. (2004) Patterns of low and lowest-low fertility in Europe. *Population Studies*, 58(2), 161–76. <https://doi.org/10.1080/0032472042000213695>
- Blossfeld, H. – de Rose A. – Hoem J. M. – Rohwer, G. (1995) Education, Modernization and the Risk of Marriage Disruption in Sweden, West Germany, and Italy. In Oppenheim Mason, Karen and An-Magritt Jensen (szerk.) *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, 200–222. Oxford: Clarendon Press.
- Boertien, D. – Harkönen, J., (2014) *Less Education, More divorce: Explaining the Inverse Relationship Between Women’s Education and Divorce*. Stockholm Research Report in Demography 2014.11.
- Brown, S. L. – Manning W. D. – Stykes, J. B. (2015) Family Structure and Child Well-being: Integrating Family Complexity. *Journal of Marriage and Family*, 77(1) 177–190. <https://doi.org/10.1111/jomf.12145>.
- Buber, I., – Prskawetz, A. (2000) Fertility in second unions in Austria: findings from the Austrian FFS. *Demographic Research*, 3(2), 44. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2000.3.2>.
- Bulcroft, R. – Carmody, D. – Bulcroft, R. (1998) Family structure and patterns of independence giving to adolescents: variations by age, race and gender of child *Journal of Family Issues*, 19, 404–435. <https://doi.org/10.1177%2F019251398019004003>
- Cherlin, A. J. (1981) *Marriage, Divorce, Remarriage*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Coleman, M. – Ganong, L. – Fine, M. (2000) Reinvestigating Remarriage: Another Decade of Progress. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1288–1307. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.01288.x>
- De Bruycker, T. (2008) Selection versus structure: expalining family type differences in contact with close kin. *Journal of Family Issues*, 29(11), 1448–1470. <https://doi.org/10.1177/0192513X08318154>
- Dunn, J. – Deater-Deckard, K. – Pickering, K. – O’Connor T.G. – Golding, J. (1998) Children’s adjustment and prosocial behaviour in step- , single-parent , and non-stepfamily settings: Findings from a community study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 39(8), 1083–1095. <https://doi.org/10.1111/1469-7610.00413>
- Dupaquier, J. – Helin, E. – Laslett, P. – Livi-Bacci, M. – Sogner, S. (szerk.) (1981) *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*. London/New York: Academic.
- EUROSTAT (2015) *People in the EU: who are we and how do we live?* Eurostat Statistical Books.
- Elliott, J.B. – Richards, M.P.M. (1991) Children and Divorce: Educational performance and behaviour before and after parental separation. *International Journal of Law and the Family*, 5, 258–276. <https://doi.org/10.1093/lawfam/5.3.258>
- Erdélyi G. (2019) Családtörténetek. Gyermek és mozaikcsalád a régi Magyarországon <http://families.hu/lenduletet-vesznek-a-csaladtorteneti-kutatasok/> [letöltve: 2019-12-10]
- Faragó T. (2001) Különböző háztartás-kezelési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal tézisére. *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001*. Budapest: KSH NKI. 19–63.
- Fergusson, D. M. – Dimond, M. E. – Horwood, L. J. (1986) Childhood family placement history and behaviour problems in 6-year-old children. *Journal of Child Psychiatry*, 27(2), 213–226. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1986.tb02331.x>
- Fomby, P. – Cherlin, A. J. (2007) Family Instability and Child well-Being. *American Sociological Review*, 72(2), 181–204. <https://doi.org/10.1177/000312240707200203>
- Furstenberg, F. F. Jr. (1987) The new extended family: The experience of parents and children after remarriage. In Pasley, K. B. – Ihinger-Tallman, M. (szerk.) *Remarriage and Stepparenting: Current Research and Theory*. 42–61. New York: Guilford.

- de Graaf, P. M. – Kalmijn, M. (2006) Change and Stability in the Social Determinants of Divorce: A Comparison of Marriage Cohorts in the Netherlands. *European Sociological Review*, 22(5), 561–572. <https://doi.org/10.1093/esr/jcl010>
- Griffith, J. D. (1980) Economy, family and remarriage: A theory of remarriage and application to preindustrial England. *Journal of Family Issues*, 1, 479–496. <https://doi.org/10.1177%2F0192513X8000100403>
- Härkönen, J. – Dronkers, J. (2006) Stability and Change in the Educational Gradients of Divorce: A Comparison of 17 Countries. *European Sociological Review*, 22(5), 501–517. <https://doi.org/10.1093/esr/jcl011>
- Harcsa I. – Monostori J. (2017) A háztartás-és családstruktúrák változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai kontextusban: teóriák, tévképzetek, tények. *Demográfia*, 60(4), 299–332. <https://doi.org/10.21543/Dem.60.4.2>
- Hoem, J. M. (1997) Educational Gradients in Divorce Risks in Sweden in Recent Decades. *Population Studies* 51(1), 19–27. <https://doi.org/10.1080/0032472031000149696>
- Iacovou, M. – Skew, A. (2010) *Household structure in the EU*. ISER Working Paper Series.
- Ihinger-Tallman, M. (1988) Research on Stepfamilies. *Annual Review of Sociology*, 14, 25–48. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.14.080188.000325>
- Jalovaara, M. (2013) Socioeconomic Resources and the Dissolution of Cohabitations and Marriages. *European Journal of Population* 29(2), 167–193, 37. <https://doi.org/10.1007/s10680-012-9280-3>
- Kalmijn, M. – Gelissen, J. (2007) The impact of recombination on fertility: evidence from life history data in the Netherlands. *Journal of Comparative Family Studies*, 38(4), 555–573. <https://doi.org/10.3138/jcfs.38.4.555>
- Kerr, D. – Beaujot, R. (2002) Family relations, low income and child outcomes: a comparison of Canadian children in intact-, step- and lone-parent families. *International Journal of Comparative Sociology*, 43(2), 134–152.
- Kreyenfeld, M. – Martin, V. (2011) Economic Conditions of Stepfamilies from a Cross-National Perspective. *Zeitschrift für Familienforschung*, 23(2), 128–153. https://www.demogr.mpg.de/publications/files/4223_1386243826_1_PDF.pdf
- KSH (2018) Mikrocenzus 2016. 6. A háztartások és a családok adatai.
- Lappégård, T. – Rønsen, M. (2013) Socioeconomic differences in multipartner fertility among Norwegian men. *Demography*, 50(3), 1135–53. <https://doi.org/10.1007/s13524-012-0165-1>
- Laslett, P. (1977) *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*. Cambridge, MA. London: Cambridge University Press.
- Lyngstad, T. H. – Jalovaara, M. (2010) A Review of the Antecedents of Union Dissolution. *Demographic Research*, 23(10), 257–292. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2010.23.10>
- Martin, S. P. (2006) Trends in Marital Dissolution by Women’s Education in the United States. *Demographic Research*, 15(20), 537–560. <https://doi.org/10.5054/DemRes.2006.15.20>
- Menaghan, E.G. – Kowaleski-Jones, L. – Mott, F.L. (1997) The intergenerational costs of parental social stressors: Academic and social difficulties in early adolescence for children of young mothers. *Journal of Health and Social Behaviour*, 38, 72–86. <https://doi.org/doi/10.2307/2955362>
- Monostori J. – Murinkó, L. (2018) Család- és háztartásszerkezet. In Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré 2018*. 153–170.
- Murinkó, L. – Szalma, I. (2016) Men’s Fertility in Second Unions in Three European Countries: The Effect of Parenthood Status. *Finnish Yearbook of Population Research*, 50, 53–70.
- Prskawetz, A. – Vikat, A. – Philipov, D. – Engelhardt, H. (2003) Pathways to Stepfamily Formation in Europe: Results from the FFS. *Demographic Research*, 8, 107–150. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2003.8.5>
- Pryor, J. – Rodgers, B. (2001) *Children in Changing Families: Life After Parental Separation*. Oxford: Blackwell.
- Riley, M. W. (1983) The Family in an Aging Society: A Matrix of Latent Relationships. *Journal of Family Issues* 4 (3), 439–454.
- Spéder Zs. (2005) Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég*, 12(3), 3–47.
- Steinbach, A. – Kuhnt, A-K. (2016) The prevalence of single-parent families and stepfamilies in Europe: can the Hajnal line help us to describe regional patterns? *The History of the Family*, October. 578–595.
- Vaskovics L. (2002) A család fejlődése Európában. *Educatio*, 3, 349–365.
- Vikat, A. – Thomson, E. – Hoem, J. M. (1999) Stepfamily fertility in contemporary Sweden: the impact of childbearing before the current union. *Population Studies*, 53(2), 211–25. <https://doi.org/10.1080/00324720308082>
- Vikat, A. – Thomson, E. – Prskawetz, A. (2004) Childbearing responsibility and stepfamily fertility in Finland and Austria. *European Journal of Population*, 20(1), 1–21. <https://doi.org/10.1023/B:EUIP.0000014536.56286.41>

Vörös, Cs. – Kovács, M. (2013) A változó család a népszámlálási adatok tükrében. *Statisztikai Szemle*, 91(12), 1213–1227.

Warner, L. (2017) *Stepfamilies in Europe 1400–1800*. Routledge: London

Wu, Z. – Hou, F. – Schimmele, C. M. (2008) Family Structure and Children’s Psychosocial Outcomes. *Journal of Family Issues*, 29(12), 1600–1624.

KOVÁCS BEÁTA¹

„(...) MINDENKI KÜLFÖLDRE FOG MENNI VAGY MESSZEBB.”

(E)migrációs félelmek Ózd városában²

[https://doi.org/ 10.18030/socio.hu.2020.2.27](https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.2.27)

ABSZTRAKT

Jelen tanulmány célja az, hogy kísérletet tegyen a félelem jelenségének szisztematikusabb és empirikus politikatudományi értelmezésére, és a lokalitások szintjén tanulmányozza a félelem politikájának hatását kvalitatív interjú módszerrel. Az írás arra a kérdésre keresi a választ, hogyan jelennek meg, illetve megjelennek-e egyáltalán a migrációs válsághoz kapcsolódó félelem-narratívák az Ózdon élő munkanélküliek gondolkodásában, emellett milyen más típusú politikai szempontból releváns félelmekkel találkozhatunk a munkanélküliek által elmondott történetekben?

A tanulmány legfontosabb megállapítása, hogy bár a migrációs félelmek ténylegesen jelen vannak a munkanélküliek gondolataiban, azonban azok szerepe csupán másodlagos. A migrációs félelmek lényegében „önmagukban állnak”, nem kapcsolódik hozzájuk valódi narratíva, hiszen a személyes élmények hiányát nem képesek pótolni a televíziós tapasztalatok. Az ózdi munkanélküliek a mindennapi életük problémái kötik le, ilyen módon számtalan esetben a bevándorlás helyett éppen az elvándorlás témája kerül középpontba, amely magába sűríti a létbizonytalanság, a munkanélküliség és a beszűkült életlehetőségek negatív tapasztalatait. Mindemellett egy olyan társadalmi válság bontakozott ki a történeteikből, amelynek alapját az egymással- és az intézményekkel szembeni általános bizalmatlanság, valamint egy veszélyes, bűncselekményekkel teli külvilág képe jelentette. Mindez részben a városban mind a mai napig jelen lévő válságdiskurzus egyik elemeként is értelmezhető.

Kulcsszavak: félelem, migrációs válság, Ózd, munkanélküliség, létbizonytalanság, elvándorlás

1 ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola

2 A kutatás az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

BEYOND BORDERS. FEARS CONCERNING MIGRATION AND EMIGRATION IN THE CITY OF ÓZD

ABSTRACT

The purpose of the study is to give a more systematic and empirical interpretation of the phenomenon of fear and to examine the impact of a politics of fear at the local level. The paper seeks to answer the questions: how do fears related to the migration crisis appear in the narratives of the unemployed in Ózd, and what other types of politically relevant fears are visible in the interviewees' stories?

The most important finding of the paper is that while fear of migration is part of informants' narratives, its role is only "secondary". Migration related fears are essentially 'on their own', without any real narratives, as stories from the television cannot compensate for the lack of personal experience. The interviewees are bound by the problems of their everyday lives, and so in many cases the issue of emigration comes into view instead of immigration. Emigration is a kind of umbrella term, which includes the negative experiences of insecurity, unemployment and low life chances. In addition, a social crisis unfolds in the stories of informants. On the one hand this crisis is based on a general distrust of others and an extreme distrust in institutions, and on the other hand it refers to a dangerous, crime-ridden world. This can also be interpreted as part of the 'crisis discourse', which relates to the factory closures back in the 1990s but is still present in the city today.

Keywords: fear, migration crisis, Ózd, unemployment, insecurity, emigration

„(...) MINDENKI KÜLFÖLDRE FOG MENNI VAGY MESSZEBB.”

(E)migrációs félelmek Ózd városában

BEVEZETÉS

„A félelmek korát éljük”, „a politikusok állandóan a félelmeinkkel manipulálnak”, „a félelem tartja össze társadalmunkat” - visszhangozza a sajtó, (vélemény)cikkek tömkelege jelenik meg a félelem társadalom- és politikaformáló erejéről. Makro perspektívából szemlélve a fogalmat akár a félelem kultúrájáról is beszélhetünk, egy olyan jelenségről, amely a 2000-es évek óta egyre inkább számot tart a társadalomtudományos érdeklődésre (Füredi 1997, Glassner 1999, Altheide 2002), és beszivárgott a politikatudomány tereumára is (Füredi 2005, 2017, Wodak 2015). Ezzel együtt mintegy „divatossá” vált bizonyos társadalmi- és politikai jelenségek magyarázatánál a félelem logikájára hivatkozni. Jelen tanulmány célja az, hogy kísérletet tegyen a félelem jelenségének szisztematikusabb és empirikus politikatudományi értelmezésére, és a lokalitások szintjén tanulmányozza a félelem politikájának hatását kvalitatív interjúk módszerrel. A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogyan jelennek meg, illetve megjelennek-e egyáltalán a migrációs válsághoz kapcsolódó félelemnarratívák az Ózdon élő munkanélküliek gondolkodásában, emellett milyen más típusú politikai szempontból releváns félelmekkel találkozhatunk az interjúalanyok által elmondott történetekben.

Bár a félelem politikatudományi vizsgálata kiterjedt szakirodalmat ölel fel (lásd pl. Barbelet–Demertzis 2013, Kinnvall 2013, Tsoukala 2008), Magyarországon még kevésbé elterjedt ez az érzelmi alapú megközelítési mód, így a kutatás hozzájárulhat az érzelemvezérelt politikai szociológia meghonosításához. Másrészt az alábbi empirikus cikk releváns tudással szolgálhat a magyar politika egy szeletéről, a migrációs válsághoz kapcsolódó társadalmi attitűdökről is. Bár számos szociológiai vizsgálat (Ságvári–Messing 2019, Simonovits 2016, Sík–Simonovits–Szeitl 2016) született a témában, azonban azok jórészt kvantitatív tanulmányok, kutatásom kvalitatív jellege ebből a szempontból tehát hiánypótló jelleggel bírhat. Harmadrészt – éppen az előzőkből kifolyólag – egy olyan exploratív jellegű kutatásról van szó, amely bizonyos elméleti- és módszertani feltevéseket tesz fel, hiszen még viszonylag kevés szisztematikus előzetes tudásunk van a vizsgált jelenségről.

A tanulmány legfontosabb megállapítása, hogy bár a migrációs félelmek ténylegesen jelen vannak a munkanélküliek gondolataiban, azonban azok szerepe csupán másodlagos. A migrációs félelmek lényegében „önmagukban állnak”, nem kapcsolódik hozzájuk valódi narratíva, hiszen a személyes élmények hiányát nem képesek pótolni a televíziós tapasztalatok. Az adatközlőket a mindennapi életük problémái kötik le, ilyen módon számtalan esetben a bevándorlás helyett éppen az elvándorlás témája kerül középpontba, amely magába sűríti a létbizonytalanság, a munkanélküliség és a beszűkült életlehetőségek negatív tapasztalatait. Mindemellett egy olyan társadalmi válság bontakozott ki az adatközlők történeteiből, amelynek alapját az egymással- és az intézményekkel szembeni általános bizalmatlanság, valamint egy veszélyes, bűncselekményekkel teli külvilág képe jelentette. Mindez részben a városban mind a mai napig jelen lévő válságdiskurzus egyik elemeként is értelmezhető.

A tanulmány felépítése a következő: először a félelem természetére vonatkozó kiindulópontokat tisztázom, majd pedig rátérek a kutatás fókuszát képző migrációs félelmek bemutatására. Ezt követően a félelem jelenségét bizonyos kontextuális tényezők mentén értelmezem. A tágabb kontextust a migrációs válság magyarországi interpretációja adja. Ez egy olyan a politika és a kultúra által kialakított térként is definiálható makrostruktúra, amely nemzeti sajátosságokkal rendelkezik. A lokális tér, amelyen belül a kutatást végeztem szintén meghatározó tényező (Ózd a „válságok sújtotta város”), hiszen ebbe a helyi kultúrába ágyazódik bele a vizsgált társadalmi csoport (marginalizáltak csoportja), akikkel az interjúkat készítettem. A kontextuális tényezők bemutatása után a módszertani alapvetések elméleti- és gyakorlati aspektusait ismertetem, majd pedig feltárom az empirikus eredmények részleteit, és megválaszolom a kutatási kérdéseket.

A FÉLELEM TERMÉSZETE

A félelmet legegyszerűbben egy olyan érzésként definiálhatjuk, amelyet valamely kellemetlen, jövőbeli esemény idéz elő (Ortony–Clare–Collins 1988: 112, Barbalet 2001). Félelmeink többsége nem egyszerűen valamilyen fizikai fenyegetésben manifesztálódik, és legtöbbször nem is bizonyos eseményektől félünk, hanem sokkal inkább azok jövőbeli lehetőségétől. Barbalet (2001) nagyon érzékletesen szemlélteti az előbbieket azzal, amikor azt mondja, hogy igazából sosem a sötétségtől, a víztől vagy magától a változástól félünk, hanem sokkal inkább attól, hogy esetleg valami rossz dolog történhet velünk a sötétben, a vízben vagy a jövőben. Ilyen értelemben a félelem érzését egyféle jövőre orientáltság jellemzi: a változás mindig egyfajta aggodalommal párosul, hiszen az események negatív kimenetele, annak a lehetősége, hogy fizikai vagy lelki értelemben sérülést szenvedünk, reális elképzelésként lebeghet a szemünk előtt.

Nem meglepő tény, hogy a negatív érzelmek univerzalitását könnyebb kimutatni, mivel általában azok erősebb élményt jelentenek, mint pozitív társaik. Erre magyarázatul szolgálhat az ún. negatív torzítás jelensége: a negatív események, illetve állapotok hatásosabbak, ezekre az eseményekre ugyanis nagyobb figyelmet fordítunk, mert jóllétünket, épségünket veszélyeztetik. Emellett a negatív/pozitív pólus biológiai jelentősége is aszimmetrikus: a legnegatívabb esemény a halál, a pozitív oldalon azonban nincs ehhez fogható történés (Rozin–Rozyman 2001). Tudományosan bizonyított, hogy a „történhet velem valami rossz” kifejezés és az ehhez kapcsolódó negatív érzelmek szimbolikus rendszere (félelem, harag, szégyen) kultúrától függetlenül megjelenik az emberi gondolkodásban, egyféle érzelmi univerzálénak is tekinthető (Wierzbicka 1999: 275). Ekman kísérlete óta az is elfogadott, hogy a félelem alapérzelemnek számít, az öröm, a düh, a bánat, az undor és a meglepettség mellett (Ekman 1973, Ekman–Friesen 1971). A félelmet illetően, a Ten Houten által összegyűjtött 14, alapérzelmeket kutató szerző közül csupán egy volt olyan (Descartes), aki azt nem sorolta az univerzális érzelmek csoportjába (2007: 14).

Az alábbi kutatás fontos kiindulópontja, hogy a félelmet érzelmcsaládként értelmezi. A fentebbi alapérzelem tézist kiegészítve, az alapérzelmekek nem csupán egyetlen különálló érzést reprezentálnak, sokkal inkább egymással szorosan összefüggő érzelmekre utalnak (Ekman 1994). Schaver és Schwartz (1987) kognitív nézőpontból vizsgálták az érzelmcsaládok jellemzőit. Eredményeik alapján arra jutottak, hogy a szocializációs tapasztalatok során tanuljuk meg, hogy az egyes alapérzelmekeknek különböző típusai is léteznek. A félelem

változatai a következők: riadalom, ijedtség, rémület, iszonyat, pánik, hisztéria, sérelem, szorongás, idegesség, feszültség, nyugtalanság, aggodás, rettegés.

Bár jelen tanulmány elsődleges célja, hogy a migrációs félelmeket vizsgálja, - így ebben az esetben a félelem ténylegesen valamire irányul, konkrét tárggyal rendelkezik - ugyanakkor a vizsgálódás fókuszát kitérítve nem szeretné figyelmen kívül hagyni az egzisztenciális aggodalmak és a mindennapi bizonytalanságok átfogó rendszerét sem, hiszen ezek segíthetnek detektálni az interjúalanyok más típusú félelemforrásait, amelyek a kutatást illetően éppúgy releváns eredményekkel szolgálhatnak.

MIGRÁCIÓ MINT FÉLELEMFORRÁS

Evidensnek tűnhet az az állítás, miszerint különböző típusú félelmeink mindennapi életünk részét képezik. Számos félelemtípus létezik, kezdve a születést kísérő és a halállal kapcsolatos szorongásoktól egészen a tárgyak szerint osztályozott félelmekig, így például retteghetünk a pókoktól, a sötétségtől, a magasságtól, a fulladástól vagy az idegenektől is, és a sor a végtelenségig folytatható lenne. E kutatás szempontjából az válik fontos kérdéssé, hogy mely félelmek tekinthetők politikai szempontból is relevánsnak.

Goodwin (2001) amellett érvel, hogy egyes érzelmek nagyobb mértékben konstruáltak, mint mások, létrejövetelük intenzívebb kognitív folyamatokat von magába, és mindez különösen igaz azokra az érzésekre, amelyek a politikai napirend részét képezik. Az az ijedelem, amit akkor érzünk, amikor egy ismeretlen alak tűnik elő a sötétből, nehezen hasonlítható össze azzal az érzéssel, amelyet a klímavészhelyzet kapcsán élünk át vagy azzal, amit az erőszakos rendőri visszaélések során tapasztalhatunk meg. A politikához kötődő félelmek tehát morális intuíciókon, egyéni- és társadalmi kötelezettségeken és jogokon, valamint olyan várt következményeken nyugszanak, amelyek történelmileg és kulturálisan is meghatározottak.

A fentiek mellett fontos felhívni a figyelmet érzelmeink kollektív jellegére. A félelem nem egyszerűen egyéni érzelem vagy olyan személyes ügy, amely visszaszorul a magánélet szférájába, hanem csoportszinten is láthatóvá válik. Érzelmeinket így olyan építőelemeknek vagy „alapköveknek” (microfoundations) is képzelhetjük, amelyeken bonyolultabb társadalmi folyamatok és eredmények nyugszanak (Jaspers 2006). A félelem tehát olyan társadalmi tényező, amely kiemelkedően fontos szerepet játszott/játszik az emberi közösségek kialakulásában és fenntartásában. Az előbbi funkció a késő modernitásban pedig mindinkább felerősödött, így az egyéneket manapság a társulások létrehozásában elsősorban a külvilágtól való félelem motiválja, nem pedig céljaik megvalósítását remélik a közösségtől (Sík 2019).

A migrációs félelmek a politikai szempontból is releváns, csoportszinten (is) megjelenő félelmeknek egy kitűnő példáját nyújtják. A migráció veszélyként való kezelése bizonyos értelemben egyfajta konstrukciós mechanizmusnak is tekinthető, amelyet az adott történelmi, társadalmi és politikai kontextus határoz meg (Tsoukala 2005, Chebel D'Appolonia 2012, Fekete 2009). A migráció és a bevándorlás folyamatának biztonságiasítása (securatization) a hidegháború óta hatalmas mértéket öltött mind az akadémiai irodalomban, mind pedig a közbeszédben (Hammersted 2014), és 2001. szeptember 11-et követően pedig még hangsúlyosabbá vált (Kinnvall 2013). Mindez összekapcsolható a biztonság fogalmának kibővülésével, amelynek során egy olyan szociológiai megközelítés került előtérbe, amely magába vonja a kultúra és identitás terminusát is (Leonard

2010), így sokszor maga az identitás válik a biztonságiasítás legfontosabb tárgyává.

A félelem politikája számos esetben az egyes kormányok és politikai pártok migrációs politikáján alapszik (Fekete 2009). Jelenleg ugyanis a bevándorló fogalma sok mindenki számára magába sűríti mindazon külső és belső veszélyeket, amelyek fenyegetést jelenthetnek egy ország vagy egy állam alapértékeire. Ebben a kontextusban a bevándorló jelenléte mindig valamiféle belső zűrzavarra, rendellenességre figyelmeztet (Bigo 2002: 63). Ellentétben Georg Simmel idegenjével, az (illegális) bevándorló már nem az a vándor, aki ma jön, és holnap már tovább is áll, hanem sokkal inkább az a személy, aki ma érkezik, és holnapra is itt marad (Simmelt idézi Bigo 2002: 64).

A migráció kérdése azért válhatott ilyen jelentős (politikai) témává, mivel egyszerre többféle társadalmi probléma hordozójaként prezentálható. Egyrészt szocioökonómiai szempontból a bevándorlást sok esetben a munkanélküliség növekedésével, a jóléti állam válságával és a környezet romlásával párosítjuk, másrészt a migráció kapcsán olyan biztonsági problémákra asszociálhatunk, mint a mindennapokat érintő bűncselekmények, a szervezett bűnözés vagy a terrorizmus. Harmadrészt a bevándorlók sokak szemében identitáspolitikai szempontból is félelmet kelthetnek, hiszen fenyegetést jelenthetnek a demográfiai egyensúly és az európai hagyományok, értékek tekintetében. Összességében azt mondhatjuk, hogy a migráció egyfajta súlyosbító tényezővé vált a jelenkori társadalmi problémákat illetően (Tsoukala 2005).

A migrációs félelmek tehát olyan összetett félelmek, amelyek életünk több dimenzióját is érinthetik. Az integrált fenyegetettség elmélete (integrated threat theory) (Stephan–Stephan 1996) erre a komplexitásra igyekszik reagálni, és a félelmek 3 típusát különbözteti meg, majd ezek összhatásaként próbálja értelmezni az idegenekkel szembeni sztereotípiák kialakulásának folyamatát. Az előbbieken alapján beszélhetünk „realisztikus félelmekről”, amelyek esetében a saját csoport (ingroup) saját létezését vagy létfenntartását érzi veszélyeztetve a külső csoport (outgroup) által (politikai vagy gazdasági szinten megjelenő félelmek). Ezzel szemben az ún. szimbolikus félelmek rendszere legegyszerűbben azzal a félmondattal foglalható össze, hogy a „bevándorlók az életmódunkat, kultúránkat veszélyeztetik”. Idetartoznak tehát a különféle morális megfontolások, hiedelemvilág, attitűdök, és mindazon értékek, amelyeket a saját csoport magáénak vall. Végül, de nem utolsósorban a csoportközi szorongás (intergroup anxiety) azokat a feszültségeket és frusztrációkat foglalja magában, amelyek a külső csoport tagjaival történő interakció során keletkeznek.

MIGRÁCIÓS VÁLSÁG MAGYARORSZÁGON

Migrációs válság hazai interpretációi

A nemzetállam nem más, mint a biztonságos állam, amelynek lényege, hogy biztonságérzetet kelt az emberekben. Ha tehát egy ország valamilyen szempontból válsághelyzetet él át, és a környezet valamiképpen bizonytalanná válik, akkor az lehetőséget kínál az érzelmi dimenzió és az érzelemvezérelt politikai gyakorlat középpontba kerülésére (Berezin 2003).

Az előzőekre jó példát szolgáltat az Európai Uniót 2015-ben elérő menekülthullám, és az azt követő (politikai) válság, illetve annak interpretációi. Mindnyájan tapasztalhattuk a mindennapokban is, „hogy az EU

számos országában a társadalmi mélyrétegekbe és az emberek egymás közti kapcsolataiba is lecsorog a politikai és az értékeket aláásó morális krízis” (Csepeli–Örkény 2017: 74). A morális pánik vagy morális válság lényege pont abban áll, hogy valamilyen jelenség potenciális veszélyként csapódik le a társadalmon belül, olyan fenyegetésként, amely alapjaiban veszélyezteti annak fennálló rendjét, és kikezdi a társadalmi morált, és ezért igen erős érzelmi asszociációknak enged teret. A devianciát, amely az egész problémát okozza, kontroll alá kell vonni, szabályozni kell, s mindez persze arra is alkalmat teremt, hogy elterelje a figyelmet a mélyebben fekvő társadalmi problémákról (Kitzinger 2000). Az előbbieket felerősödéséhez járult hozzá a kormányzati kommunikáció lehengerlő volta, amely lényegében a téma kapcsán uralta a médiát, és csak kevésbé engedett teret az egyéb, alternatív értelmezéseknek (Bernáth–Messing 2016).

A migrációs válságot illetően több szerző is (Kiss 2016, Metz 2017) a miniszterelnök identitásépítő törekvéseire hívta fel a figyelmet. Metz Rudolf tanulmányában feljegyzi, hogy a kormányfő 103 beszédében összesen 932 alkalommal szerepelt a mi névmás a következő formákban: „mi, magyarok” „mi, közép-európaiak” „mi, európaiak” (Metz 2017: 247). Emellett az identitás-építés legfőképpen a bevándorlásból adódó veszélyek, a fenyegető tendenciák kijelölésén alapszik, mivel a kormánypárt szerint a bevándorlók jelenléte negatív hatással lenne a közbiztonságra, az életszínvonalra, a kultúrára, azaz valójában identitásválságot eredményezne (Kiss 2016, Metz 2017).

A magyar társadalom fogékonyak mutatkozott a politikai szereplők által generált (és mind a mai napig fenntartott) morális krízisre. A Tárki (2016) mérése szerint 2016-ra 12%-kal nőtt az idegenellenesség Magyarországon, amely 1992-től (a kutatás kezdete) a legmagasabb érték (53%). Ezt kiegészítve a Pew Research Center 2016-os felmérése alapján a magyar társadalom általánosságban negatívabb véleménnyel volt a kisebbségekről, mint a többi európai ország, emellett a muszlimok elutasíttottsága magasabb volt a romákénál is. Erős Ferenc (2019) szociálpszichológiai jellemzőkkel (is) magyarázza ezt a féle receptivitást. A xenofóbia ugyanis szoros összefüggést mutat a nemzeti sérelmekkel és az áldozati szereppel, amelyek a magyar nemzeti önkép meghatározó elemei. A globális szemlélet hiánya, a kulturális másság jelentésnélkülisége pedig felerősíti a bűnbakképzés folyamatát, amely együtt jár a másság rasszizálásával (Feischmidt 2016).

A szocioökonómiai összefüggéseket vizsgálva, Ságvári Bence és Messing Vera (2016) tanulmányából az is kiderül, hogy a kollektív jólét és a korrupció mértéke szoros kapcsolatban áll az idegengyűlölettel. Azokban az országokban (így Magyarországon is), ahol a társadalmi intézményekbe vetett bizalom mértéke alacsony, alacsonyabb az iskolázottsági szint, valamint ahol a társadalom viszonylag homogénnek mondható, a xenofóbia mértéke magasabb lesz. A szegénység azonban önmagában nem magyarázó tényező, sokkal fontosabb az a faktor, hogy a magyar társadalmon belül egyedülállóan magas azoknak az aránya, akiket közvetlenül fenyeget a státuszvesztés és a lecsúszás veszélye, így az anyagilag bizonytalan helyzetben, a politikai és társadalmi szempontból marginalizált csoportok válnak a leginkább elutasítóvá a bevándorlókkal szemben (Ságvári – Messing, 2019).

MIGRÁCIÓS FÉLELMEK MAGYARORSZÁGON

Specifikusan a migrációs félelmeket középpontba helyező kutatások magyar kontextusban viszonylag ritkák, de nem példa nélküliek. A fentebbiekben részletezett integrált fenyegetettség elméletén alapszik Simonovits Bori (2016) tanulmánya, amely arra a következtetésre jut, hogy mind a realiztikus, mind pedig a szimbolikus félelmek szintje magas Magyarországon, nincs szignifikáns különbség a két félelemtípus között, illetve, hogy a két dimenzió csak igen nehezen szétszalazható. Mindemellett az iskolai végzettség nagyon fontos befolyásoló tényező a félelmeket illetően: minél iskolázottabb valaki, annál kevesebbet aggódik mindkét dimenzió miatt, emellett az iskolázatlanabbak jobban aggódnak a realiztikus dimenzió miatt.

Egy másik hasonló tanulmányban a szerzők a jóléti sovinizmus elemeit, illetve a konkrét és absztrakt migrációs félelmeket (ezek részben megfeleltethetők az előbbi realiztikus dimenzióknak) vizsgálták. A jóléti sovinizmust gazdasági, kulturális és társadalmi szempontból is tanulmányozták (így részben megfeleltethető az előbbi szimbolikus dimenzióknak), és arra jutottak, hogy annak elválasztása nem lehetséges az egyéb félelemelemtől, mivel azok szervesen összekapcsolódnak az emberek gondolataiban. Emellett a bevándorlással kapcsolatos félelmeket leginkább ugyanazok a társadalmi-demográfiai tényezők magyarázzák, mint amelyek az idegenellenesség kialakulását is (iskolázottság, életkor, regionális különbségek³), a legfontosabb eltérések pedig a pártpreferenciák mentén ragadhatók meg. Végül a politikától távol maradók kiábrándultsága nagyban növeli a migrációval kapcsolatos félelmek kialakulásának esélyét és az idegenellenességet is (Sík–Simonovits–Szeitl 2016).

A Policy Solutions 2017-ben arra vállalkozott, hogy elkészítse Magyarország „félelem-térképét”. A vizsgálat több helyütt is kitért a migrációhoz kapcsolódó félelmekre, és az egyik legfontosabb témaként azonosította azokat. A kutatás eredményei alapján a migrációs félelmek mind személyes szinten (5. legfontosabb félelem), mind pedig az ország jövőjét veszélyeztető tényezők megnevezésénél (5. legfontosabb félelem) meghatározó jelleggel bírtak.⁴ Emellett fontos megjegyezni, hogy elsősorban a pártpreferenciák szerinti megoszlás determinálta a kérdést: míg például a kormánypárti szavazók körében a migráció számított a 2. legfontosabb személyes félelemnek, addig az az MSZP-szavazók esetében az be sem került a top 5 félelem közé. Mindemellett a képzettség nagyon fontos tényező a bevándorlókkal kapcsolatos félelmek esetében, a demográfiai változók közül ez az, ami a legnagyobb mértékben hat az attitűdökre. A kutatás eredményei alapján arányaiban a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aggódnak a leginkább a migránsok miatt, amelynek okát a kutatók elsősorban abban látták, hogy mivel e csoport tagjai kisebb mértékben szembesülnek az anyagi problémákkal, ezért esetükben valamilyen felértékelődik a migráció ügye. Ezzel szemben a szakmunkás-végzettségűek esetében a migráció nem fért bele a top 5 félelem közé sem, mivel ők sokkal jobban aggódtak lakhatásuk vagy a munkájuk elvesztése miatt. Ugyanakkor azt is fontos megemlíteni, hogy amikor a kutatók szisztematikusan kérdeztek rá a különböző típusú félelmekre, akkor ez az arány megfordult, így a migráció a kevésbé iskolázott csoportok esetében nagyobb mér-

3 Azokon a területeken, ahol a kérdezés előtti időszakban nagy eséllyel fordultak elő menekültek, az átlagosnál magasabb volt a félelem szintje (Közép-Magyarország, Dél-Alföld, Dél-Dunántúl), míg azokban a régiókban, ahol a menekültek előfordulása ritkább volt (Nyugat-Dunántúl, Észak-Alföld), a menekültekkel kapcsolatban érzékelt félelem az országos átlag alatt maradt.

4 Személyes szinten a bizonytalanságtól, betegségektől, anyagi helyzetétől, valamint a kiszolgáltatottságtól való félelem előzte meg a migrációt, míg az ország jövőjével kapcsolatban leginkább az egészségügy helyzete, a szegénység, a társadalmi különbségek miatt félnek az emberek, negyedik helyre pedig az a típusú aggodalom került, miszerint „nem lesz nyugdíjunk a jövőben”.

tékben váltott ki félelmet: a 8 általánossal rendelkezők 42 százaléka, a felsőfokú végzettségűeknek viszont csak a 33 százaléka tartott attól, hogy migránsok költöznek az országba. Emellett szintén érdekes eredmény, hogy míg a bevándorlás ügye Budapesten elsődleges félelemforrásnak számított, addig a vidéki települések más típusú problémái valószínűleg nem igazán engedtek teret a migrációs félelmeknek. Az előbbi szociodemográfiai összefüggéseket egyéb tanulmányok is megerősítik (Sík–Simonovits–Szeitl 2016; Simonovits 2016).⁵

METODOLÓGIA

Az esetválasztásról: lokalitások szintje, Ózd

Az esetválasztást elsősorban az indokolta, hogy Ózd extrém esetnek (Gerring 2008, Seawright–Gerring 2008) tekinthető, a kutatás célja pedig éppen az, hogy a szociális interakciót, azaz a félelem politikájának hatását egy olyan helyszínen vizsgálja, ahol a különböző típusú válságok egyszerre sújtják a népességet. Ózd ilyen értelemben a „válságrégió” prototípusa, így ideális színtér lehet az érzelmek tanulmányozására. A válsághelyzetekben ugyanis három tényező válhat hangsúlyossá: a fenyegetés (*threat*), a sürgősség (*urgency*) és a bizonytalanság (*uncertainty*) (Boin et al. 2005). E megközelítés alapján pedig feltételezhetjük, hogy mind a fenyegetések, mind pedig a bizonytalanságok megnövekedett intenzitása hatással lehet az érzelmekre, így a félelmek is jól (jobban) kitapinthatóvá válnak.

Ózd városának intézményrendszerét, értékrendjét, és az emberi kapcsolatok egészét gyakorlatilag mindmind a gyár formálta. A gyár elvesztésével Ózdon egy olyan mély gazdasági- társadalmi- kulturális válság bontakozott ki, amely igen hosszú távú társadalmi következményekkel jár (Alabán 2014). Az előbbieken felvázoltak eklatáns példája az a nagymértékű politikai apátia, amely a 2018-as országgyűlési választások során Ózdon és térségében a legalacsonyabb választási részvételt eredményezte (valasztas.hu 2018).

A válságrégió kialakulásához elsősorban azok a gazdasági tényezők járultak hozzá, amelyek már 1989 előtt is jelen voltak. Ezek közül kiemelendő a kohászat egyoldalúsága, amely gazdasági monokultúrát eredményezett, és korszerűsítésére a Kádár-rendszer idején sem került sor (Vass 2003). Az ózdi gyár elvesztése a társadalmi kontextus teljes átalakulásával járt együtt, és értelemszerűen hozzájárult annak dezintegrációjához. A rendszer-integrátor megszűnésével lényegében minden megváltozott: eltűnt az emberek életéből az az alapvető igazodási pont, amely addig keretet biztosított a mindennapok számára, így a 8/12 órás műszakok helyett leginkább az álláskeresés vált meghatározóvá (Alabán 2019). A gyár felszámolásával tehát a város és annak lakói is identitásuk egyik alappillért veszítették el, hiszen a munkások gondolkodásmódját és világhoz való hozzáállását is lényegében véve a gyár határozta meg. Amellett, hogy a gyár anyagi biztonságot jelentett az ott dolgozóknak (a bérek magasabbak voltak a magyarországi átlagbéreknél), más értelemben is biztos (biztonságos) közeget nyújtott. Az egykori munkások visszaemlékezéseiből kiderül, hogy a gyár az alapvető emberi közösséget jelentette életükben, emberi kapcsolataik (és életük legmeghatározóbb emlékei is) valamilyen módon mind a munkahelyükhöz kötődtek (Valuch 2019).

⁵ A fentebbi kutatási eredmények kapcsán fontos megjegyezni, hogy azok a migrációs válsághoz „közelebbi” állapotokat tükröznek, így bár kiindulópontnak tekintem őket tanulmányom szempontjából, az összehasonlíthatóság érvényessége részben megkérdőjeleződik.

Az Ózdon élők a rendszerváltozás igazi veszteseivé váltak, a város és környéke pedig egy olyan depressziós térséggé transzformálódott, ahol a különböző kitörési stratégiák sorra kudarcba fulladtak. Ennek példái a még ma is nagyarányú munkanélküliség, az alacsony életszínvonal, a mélyszegénység, a társadalmi kirekesztődés különböző formái, a „fekete” munkavállalás, a leromlott egészségi állapot, a terjedő kábítószer- és alkohol-fogyasztás (Alabán 2019). Emellett a városban jelentős mértékű lakóhelyi szegregáció figyelhető meg (jórészt etnicizált problémaként), azaz a kedvezőtlen társadalmi helyzetű csoportok (képzetlen, nem foglalkoztatott aktív korúak) térben is jól elkülönülnek (Koós 2020).

Ózdon az egyéni boldogulást célzó döntések közül kiemelkedik az, amikor ez egyén elköltözik, és máshol keres (elsősorban a fővárosban vagy külföldön) megélhetési forrást (Alabán 2019), mivel a különböző túlélési stratégiák közül eddig ez bizonyult a leginkább hatékonynak. Az előbbi jelenség jól beleilleszkedik egy általánosabb/országos trendbe is, Magyarország ugyanis kivándorló ország lett a kétezres évek második felére⁶, és azóta is stabilizálódó elvándorlás jellemzi (Hárs 2018). Az elvándorlásból adódó humántőke-vesztés különösen jellemző azokra a településekre, amelyeknek gazdasága egyetlen ágazatra épült, így nem voltak képesek integrálódni a globális áramlási rendszerbe, és ilyen módon a perifériára szorultak (Koós 2020). Ózd még az előbbi keretrendszerben értelmezve is extrém esetnek bizonyul, hiszen itt az elvándorlás folyamata már a rendszerváltást követően elindult, ennek köszönhetően pedig az elmúlt 30 évben mintegy 14 ezer fővel lett kevesebb a város lakossága (Alabán 2019).

A rendszerváltás utáni Magyarország munkaerőpiacának drasztikus mértékű átalakulása (a gyárbezárások miatt jelentősen megcsappant munkalehetőségek) egy igen erős push-faktornak bizonyult a kivándorlás, elvándorlás vonatkozásában. Különösen igaz ez a „fölösleges”-nek ítélt, „magára hagyott”, a szocializmus ideje alatt ipari üzemekben dolgozó, volt gyári munkás réteg esetében, köztük a rendszerváltással munkanélkülivé vált, szakképzetlen romákat illetően is (Durst 2018: 48). Durst Judit az észak-magyarországi régióban végzett etnográfiai terepmunkája során arra jutott, hogy az elvándorlás kérdése elsősorban az alacsony iskolai végzettségű, szakképzetlen romákat és nem romákat érinti, mivel a helyi elit számára sokkal inkább rendelkezésére állnak a különféle munkalehetőségek (Durst 2019). A szerző a romák esetében három fő migrációs rendszert azonosított: a Kanadában menekültstátuszt nyert romák csoportjait, a németországi vendégmunkás rendszert, valamint az angliai cirkuláris vagy letelepedő migrációt.

Emellett a szakirodalom a romákkal kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy a migrációjuk nem elsősorban az etnicitásuk függvényében változik (Váradí–Durst–Fehér–Németh–Virág 2017), hanem esetükben sokkal fontosabbak a korábbi migrációs tapasztalatok, azaz a migrációs tőke jelenléte (Blaskó–Gödri 2014, Gödri 2016), mert ez az a tudás, amely a leginkább hozzájárulhat a romák elvándorlásához. Mivel Ózdon gyakorlatilag a rendszerváltás óta meghatározó jelenség az elvándorlás, ezért az ehhez kapcsolódó tapasztalatok egyfajta „közösségi tudásként” vannak jelen az ott élők között, így a migráció egy önmagát (is) gerjesztő folyamattá vált a városban.

A fentiekkel kapcsolatban persze felmerülhet az a kérdés, hogy mennyire igaz Ózdra manapság a válságrégió kifejezés, hiszen a rendszerváltás óta már több mint 30 év telt el. Semmiképpen sem szeretném azt

⁶ A tömeges kivándorlás 2011 óta kezdődött meg Magyarországon, amelyre a média „új exodusként” is hivatkozott (Durst 2018: 43).

állítani, hogy a jelenlegi válság azonos lenne a rendszerváltást követő válsággal, ugyanakkor úgy vélem, hogy a válságdiskurzus egyfajta transzgenerációs örökségként részben mind a mai napig meghatározza az Ózdon élők gondolkodásmódját és szociális attitűdjeit.

Végül, de nem utolsósorban Ózd azért is érdekes választás, mivel a helyi politika is felhívta magára a figyelmet. A város valódi „jobbikos fellegrvár” volt, így Ózdhoz fűződik a párt egyik legnagyobb sikere: 2014-ben az akkor 27 éves Janiczak Dávid legyőzte a Fidesz jelöltjét a polgármester választáson, és 2019-ben is hatalmon maradt. A városban az elejétől fogva magas volt a párt támogatottsága, ennek egyik oka a kezdeti nyílt cigányellenességben⁷ és rendpártiságban keresendő. Az előbbi tényezők pedig fontos szerepet játszhatnak az általam vizsgált társadalmi csoportot illetően is (Kovács 2014).

A vizsgált csoport: a marginalizáltak

Bár a korábbi kutatások még elsősorban egyéni érzelmként kezelték, az elmúlt évek vizsgálódásai azonban már szakítottak ezzel a hagyománnyal, és azt találták, hogy a félelem politikai- és társadalmi szempontból a hatalmi struktúra elégtelenségeiből táplálkozik, emellett az egyén sebezhetőségére mutat rá (Barbalet–Demertzis 2013). Csoportszinten a félelem tárgya tehát elsősorban nem a közvetlen fizikai fenyegetésben manifesztálódik, hanem sokkal inkább a társadalmi egyenlőtlenségeken alapszik.

Az egyének szociális helyzetükből következően bizonyos státusszal és hatalommal rendelkeznek, ezen két tényezőben történő változás pedig pozitív vagy negatív érzelmeket indukál az emberben (Kemper 1984). A Kemper-féle modellben azok, akik magasabb szintű hatalommal és státusszal bírnak, illetve hatalmat vagy státuszt szereznek, elégedettséget, biztonságot, és magabiztosságot érezhetnek. Ezzel szemben azok, akik bizonyos helyzetekben vesztesnek érzik magukat, félelmet, idegességet és önbizalomvesztést tapasztalhatnak. Mivel a tanulmányban a félelem érzésére fókuszálok, ezért logikusnak tűnik, hogy egy olyan társadalmi csoport érzelmi struktúráját vizsgáljam meg, amelynek tagjai eleve vesztes pozícióban vannak, mivel feltételezhető, hogy esetükben az ún. félelem-narratívák élesebben rajzolódnak majd ki. A szegénység és a lecsúszás veszélye már önmagában is hatalmas kockázatot rejt magában, így azok, akik rosszabb társadalmi pozícióval rendelkeznek, nagyobb eséllyel „merevednek bele” bizonyos helyzetekbe, és nagyobb valószínűséggel élnek át stresszt, frusztrációt, kiábrándultságot a mindennapjaikban, valamint éreznek bizonytalanságot a jövőjükkel kapcsolatban. Ezt a hipotézist a fentebb idézett magyarországi kutatások is megerősítik: az anyagilag bizonytalan helyzetben lévő, politikai és társadalmi szempontból perifériára szoruló csoportok a leginkább elutasítóak a migrációval szemben, és élnek át félelmet a bevándorlással kapcsolatban (Ságvári–Messing 2019, Sík–Simonovits–Szeitl 2016).

⁷ A Jobbik helyi szervezete 2013-ban a Multifunkcionális Nemzetiségi és Roma Kulturális, Oktatási Központ létrehozása ellen kezdett kampányolni, melynek legfontosabb szlogenje az „Ózd nem kér a Cigánysátorból!” volt. A helyi szervezet megerősödésében fontos szerepet játszott, hogy az előbbi kampány népszavazási kezdeményezéssé nőtte ki magát, és a Multifunkcionális Központ terve lekerült a napirendről.

Az előbbi elméleti alapok ismeretében esett választásom a marginalizáltak csoportjára: interjúalanyaim többsége roma származású munkanélküli nő volt.⁸ A munkanélküliség egy olyan faktor, amely jól beleilleszkedik a helyi kontextusba, és az Ózdot övező válságdiskurzus fontos összetevőjének mondható. A kemény adatokra támaszkodva, a munkanélküliség szempontjából Ózdon 1993 számított mélypontnak, amikor a regisztrált munkanélküliek száma megközelítette az ózdi gyár korábbi teljes dolgozói létszámát, s túllépte a 12 ezer főt (Alabán 2019). A 2011-es népszámlálás során 10565 foglalkoztatottat és 11641 inaktív keresőt írtak össze a városban, mindezt 9390 eltartott és további 2966 fő munkanélküli egészítette ki. Ezen adatok arról tanúskodnak, hogy kevesebb, mint a lakónépesség egyharmada (30,6%) dolgozott, míg az álláskeresők, illetve az inaktívak együttesen 42,4%-ot tettek ki (Népszámlálás 2013). A Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat adatai alapján az Ózdon nyilvántartott álláskeresők aránya 2019 szeptemberében 8,6%-os a munkavállalási korúakhoz képest⁹ (nfsz.munka.hu). Fontos azonban megjegyezni, hogy nem tudni pontosan azok számát, akik nem regisztrálnak a munkaügyi hivataloknál (jelenlegi nevén a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kormányhivatal Ózdi Járási Hivatal Járási Munkaügyi Kirendeltségén) és passzívak maradnak a munkaerőpiacon.

Az interjúkészítés elméleti kérdései és gyakorlati körülményei

Vizsgálatom alanya a köznapi ember, érdeklődésem középpontjában a mikroszint áll, vagyis, hogy az egyén hogyan éli meg a félelem jelenségét, a kutatás pedig a kvalitatív paradigmán belül mozog (Denzin–Lincoln 2000).

A tudományos megközelítés alapja a szimbolikus, értelemközpontú szemlélet, ahol az érzelmek interpretatív sémák és forogatókönyvszerű narratívák által meghatározottak, és e folyamatok révén nyernek értelmet számunkra. Az érzelem tehát a „történet egésze”, nem önálló tényező, hanem elválaszthatatlanul kötődik az őt kiváltó körülményekhez (Schweder et al. 2008: 414): „ (...) **a félelem állapota** (...) folyamatszerű állapot, amelynek egyfajta történetyszerűsége (kezdet, kibontakozása, fordulatai, kimenetele) van” (Ungvári–Zrínyi 2011: 29). E megközelítés szerint, amikor az emberek narratívákat olvasnak/hallgatnak, vagy éppen maguk alkotják meg azokat, az segítségükre van abban, hogy értelmezni tudják érzelmeiket. Összességében a narratívák által közelebb kerülhetünk a szubjektív élményhez¹⁰, amely az érzelmek központi összetevőjét jelenti (Oatley 2011, Rimé 2009, Habermas 2018).

A fentiek mellett a kvalitatív megközelítés azért is fontos, mivel sokszor egyáltalán nem olvashatunk arról, hogy a vizsgálatokban résztvevők milyen jelentést tulajdonítanak a kutatás alapvető fogalmainak, milyen dimenziókban és milyen mértékben ismerik azokat. Az félig strukturált interjúk azonban alkalmasak lehetnek arra, hogy feltárják, hogy az egyének milyen szubjektív jelentéssel ruházzak fel a vizsgálat tárgyát, azaz ho-

8 Persze, jogosan merülhet fel a kérdés, hogy az általam vizsgált csoportot mennyiben fenyegeti a lecsúszás veszélye (Vajon lehet-e még tovább csúszni?), hiszen ők már eleve a társadalom perifériáján mozognak. Ugyanakkor a társadalmi és politikai értelemben vett marginalizáltság esetükben elvitathatatlan, amely úgy gondolom, hogy megfelelő kiindulópontként szolgál a mintaválasztáshoz.

9 A legalább ezer regisztrált álláskeresővel rendelkező települések közül Ózd az egyik legrosszabb helyzetben lévő városnak mondható.

10 A szubjektív élmény a legtöbb érzelemfogalom (lásd pl. Izard 1993, Frijda 1986, Rosenberg 1998) meghatározó alkotóeleme. A szubjektív élmények mindnyájunk számára ismerősek: például boldogok vagyunk, amikor szerelmesek vagyunk, vagy szorongunk egy állásinterjú miatt. Álláspontom szerint a narratívák által – és egyben társadalomtudományi szempontból – leginkább ez érzelmek eme aspektusa válik vizsgálhatóvá.

gyan mozognak a migrációs válságot körülvevő érzelmi spektrumon. Kutatásomban elsődlegesen azt kívántam megvizsgálni, hogy milyen félelem-narratívák jöttek létre a migrációs válsághoz kötődően, létrejöttek-e egyáltalán ilyen félelem-narratívák, illetve milyen más típusú félelmekkel néznek szembe az adatközlőim.

Az interjúkat 2019 májusában készítettem. Az interjúk felvétele minden esetben az adatközlők önkéntes beleegyezésével történt, emellett azok anonimitása mindvégig biztosított volt (a tanulmányban szereplő interjúalanyok álneveken szólnak meg, és ugyanígy a Függelékben található táblázat is álneveket tartalmaz).

Az interjúk témájaként szándékosan nem a migrációs félelmeket jelöltem meg, hanem először inkább a munkanélküliséggel és a várossal kapcsolatos tapasztalatokról érdeklődtem. Ennek oka elsősorban abban rejlik, hogy a migrációs félelmek tematika sokszor nagyon erős képzettársításokat hív elő az ez emberekből, én pedig nem akartam már az interjúk legelején befolyásolni/orientálni az adatközlők gondolkodását, azaz inkább indirekt módon szerettem volna megközelíteni a vizsgált kérdéskört. Emellett azt is feltételeztem, hogy a munkanélküliség ismerős terep az interjúalanyok számára, amelynek hatására nagyobb magabiztosággal mozognak majd az interjúszituációban, és így könnyebben megnyílnak az interjú készítője előtt. A kölcsönös bizalom megteremtésének lehetőségét szolgálta az is, hogy minden interjú esetében biztosított volt egy külön helyiség, ahol négy szemközt tehettem fel kérdéseimet az adatközlőknek.

Az interjúk során a kérdéseket „három szinten” csoportosítottam, tehát egyszerre koncentráltam a személyes szintre, emellett igyekeztem elkülöníteni a városra (Ózdra), és az országra vonatkozó kérdéseket. (Az interjúkérdéseket lásd a Függelékben.) Az interjúkérdések tehát szándékosan nem kérdeztek rá specifikusan a migrációs válságra, mivel arra voltam kíváncsi, hogy az adatközlőim beavatkozás nélkül is szóba hozzák-e ezt a témát. Amennyiben maguktól egyáltalán nem tértek rá az általam vizsgált jelenségre, közbeékeltem erre vonatkozó alkérdéseket is, ilyen értelemben aktív¹¹ szerepet vettem fel az interjúk során. Ezt követően az interjúk által gyűjtött adatokon információalapú feldolgozást, tematikus kézi elemzést végeztem. Az elemzés során egyrészt kimondottan a migrációra (migránsokra) vonatkozó narratívákat vizsgáltam, másrészt pedig olyan gyakorta felbukkanó témákat (mintázatokat) kerestem az elbeszélésekben, amelyek – megítélésem szerint – valamiképpen félelemmel, aggodalommal töltötte el az interjúalanyokat.

Összesen 19 adatközlővel kerültem kapcsolatba, az interjúalanyaim többsége roma származású nő volt.¹² (11 roma nő, 6 roma férfi, 2 nem roma nő. A minta összetételéről bővebben lásd a Függelékben található táblázatot.) A roma nők felülreprezentáltsága az adatközlők között jórészt a terep sajátosságainak köszönhető. Az általam felvett interjúk legnagyobb része ugyanis három helyszínen valósult meg: a Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság Ózdi Felzárkózási és Képzési Osztályán (SZGYF), az Ózdi Sajóvárkonyi-Táblai Összevont Óvodában, valamint az Arlói Szociális Alapszolgáltatási Központban. Az előbbi két intézményben leginkább a nők, azon belül is a kisebbségi származású interjúalanyok váltak elérhetővé, a mintavétel ilyen értelemben kényelmi mintavételnek tekinthető (convenience sampling). Az első esetben (SZGYF) tér-idő (time-location) mintavételt alkalmaztam, ugyanis közvetítőm felhívta a figyelmemet arra, hogy bizonyos napokon ún. „toborzást” tartanak.

11 Az aktív interjú iskola szerint az interjúhelyzet mindig interaktív folyamat, így a résztvevők egyáltalán nem tekinthetnek el egymástól (Németh 2019).

12 Az általam felvázolt kutatás felveti az interszekcionalitás kérdését is, azonban ebben az írásban az adatközlőim által elmondottakat elsősorban a munkanélküliség dimenziójában elemzem.

Ezeken a napokon kerülnek meghirdetésre az újabb tanfolyamok, így ekkor jóval többen összegyűlnek az SZGYF ózdi épületében, ez pedig jó lehetőséget biztosított számomra, hogy egyszerre több interjút is készítsék az ott megjelent munkanélküliekkel. Az interjúalanyok nemi megoszlása ezen a helyszín arányos volt, a mintában szereplő férfi adatközlők többsége innen származott.

Végül, bár a minta homogenitása okán megkérdőjeleződhet a kutatási eredmények átvihetősége, más kontextusban/helyszínen való érvényessége, azonban tény, hogy az interjúalanyok csoportja olyan értelemben a „valóságot tükrözi”, miszerint a környéken a roma nők körében a legmagasabb a munkanélküliség. Mindez statisztikai adatokkal is alátámasztható: szinte alig találni ugyanis az Észak-Magyarországi régió belül olyan kistérséget, ahol nagyobb arányban foglalkoztatnának nőket, mint férfiakat (Alabán 2019). Emellett nem elhanyagolható körülmény, hogy Ózdon és térségében a roma lakosság aránya kiemelkedően magas,¹³ körükben pedig felülreprezentált a munkanélküliség.¹⁴

A kutatás szempontjából meghatározó szereppel bírt saját (kutatói) identitásom, mivel magam is ózdi származású vagyok. Bár a vizsgálat során törekedtem a kutatói és a személyes self „szétválasztására”, ugyanakkor az a tény, hogy életem első 19 évét lényegében a városban töltöttem, emellett, hogy mind a mai napig ózdi vagyok, egy olyan sajátos nézőpontot biztosított, amely egyszerre segítette és nehezítette a tudományos megismerést. Ózdi származásom megkönnyítette a gyakorlati megvalósítást, főként az interjúalanyok „megtalálását”, pontosabban a környéken meglévő kapcsolati tőkém jelentett segítséget, hiszen közvetítőim legnagyobb része barátaim és ismerőseim közül került ki. Szintén fontos tényező, hogy az interjúk készítésénél is „könnyítő körülménynek” számított az, hogy Ózdon születtem, hiszen valamelyest sikerült áthidalni az interjúalany és interjú készítője közötti távolságot azáltal, hogy részben „ózdi lányként” voltam jelen az interjúszituációban, és kevésbé keltettem valamiféle tudományos tekintéllyel felruházott „UFÓ”¹⁵ benyomását. Az előbbi tehát segítette az interjú folyamán a bizalmi viszony kialakítását, ugyanakkor azt a tényt sem szeretném elhallgatni, hogy az általam vizsgált (marginalizált) csoport esetében nagyon nehéz feladatnak bizonyult (és nem is volt feltétlenül sikeres) a hatalmi aszimmetriák¹⁶ feloldása. Az előbbi egyenlőtlenségi viszony „tehermentesítésére” alapot szolgáltat, hogy valójában „a kiszolgáltatott, társadalmi-gazdasági és szimbolikus hátrányokat elszenvedő csoportok tagjai helyzeti előnyben vannak saját világukban, amit a kutató megismerni igyekszik, hiszen belső szabályaikról, viszonyrendszereikről, túlélés technikáikról sokkal többet tudnak, mint az effélékről kérdezősködő kutató” (Németh 2017, 2018). A tanulmány további részében az empirikus eredményeket igyekeztem az előbbi nézőpontot szem előtt tartva értékelni.

13 A Debreceni Egyetem (DE) Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszékének munkatársai, külső (szakértői) besorolással, 2010–2013-ra keltezett felmérést készítettek, amely a romák arányát 37,8%-osra mérte az ózdi járás területén (Pénzes–Tátrai–Pásztor 2018).

14 Az elmúlt időszakban a romák foglalkoztatottságának növekedését tapasztalhatjuk: 2013-ban 26 százalékuk, 2017-ben már 45 százalékuk volt foglalkoztatott. Ennek a növekedésnek az egyik sarokpontja a közmunka, a romák 25 százalékos foglalkoztatásából 9 százalékpontot tett ki 2013-ban, míg négy évvel később 45 százalékból már 16 százalékpontot. Fontos azonban megjegyezni, hogy a fentebbi változások nem jártak együtt a romák jövedelmi helyzetének javulásával, mivel a foglalkoztatottságuk elsősorban a munkaerőpiac alacsonyabb szegmensében, illetve a közfoglalkoztatás területén javult (Bernát 2018).

15 A kifejezést Németh Krisztina használja egy a terepmunka módszertani sajátosságait leíró könyvfejezetben (Németh 2015: 33).

16 A kutatás (és ez hatványozottan igaz a kvalitatív kutatásokra) során mindig ügyelnünk kell hatalmi egyenlőtlenségekre. Bármilyen privilegizált helyzetben is van az adatközlőnk, tudatosítani kell magunkban, hogy mint kutató mindig magasabb hatalmi pozícióban vagyunk (Denzel–Lincoln 2000).

EMPIRIKUS EREDMÉNYEK

Migrációs félelmek: narratíva-nélküliség és másodlagos szerep

Első kutatási kérdésemmel arra kerestem választ, hogy milyen migrációs válsághoz kapcsolódó félelem-narratívák jöttek létre Ózd városában, pontosabban létrejöttek-e egyáltalán ilyen típusú félelem-narratívák a marginalizált csoport körében.

A migráció témája az interjúalanyok többségénél automatikusan előkerült. 19 adatközlőből 11 minden „külső beavatkozás” nélkül felhozta a kérdéskört, így összesen 8 esetben kellett rákérdeznem a bevándorlás témájára. Az interjúalanyok általában az ország jövőjét/ sorsát illetően említették meg a témát, emellett jórészt a televízióhoz, híradóhoz kapcsolták azt:

„Szerintem igen, egyre többet hallani, egyre többet nézek tv-t, egyre több országban hallani, hogy bevándoroltak (...). Most mitől félne az ember, most hallja is a tv-ben, mik is vannak.” (V. 26 éves nő)

Hát, ahogy nézem a híradót, a migránsoktól. Én mást nem is látok, hallok, beszélek. Azokról jelentenek, hogy azok mit csinálnak, ha beengednék őket.” (P. 25 éves férfi)

Fontos megemlíteni, hogy azok az adatközlők, akik maguktól hozták fel a témát, nem elsősorban személyes félelemként élték meg a bevándorlást, pontosabban csak ritkán kapcsolták össze azt saját életükkel. Persze, erre is találni ellenpéldát: az egyik interjúalany arról számolt be, hogy a gyermekeit félti a bevándorlótól, hiszen amikor azok elmennek otthonról, akkor kikerülnek az ellenőrzése alól, és lényegében bármi megtörténhet velük. A ténylegesen megélt valóságdarabot igyekezett „pótolni”, hogy két interjúalany is arról nyilatkozott, lehetséges, hogy migránsok voltak jelen a környéken:

„Nem tudom, hogy igaz-e, hallottam, másfél hónapja jöttek át egy páran. Nem tudom, hogy igaz-e vagy nem. Mondták, hogy látták őket, de most ki tudja, hogy az-e vagy nem?” (B. 36 éves nő)

Az interjúalanyok zöme ún. „realisztikus/konkrét félelemként” élte meg a migrációt, míg a szimbolikus dimenzió (pl. veszélyeztetik a kultúránkat, értékeinket) szinte teljes mértékben említés nélkül maradt. Az adatközlők a migránsokat legtöbbször úgy azonosították, mint akik potenciálisan alkalmasak arra, hogy elvegyék az emberek életét vagy bűncselekményeket kövessenek el Magyarországon:

„Akik rosszakat csinálnak, minek beengedni? Akik ölnek, rabolnak, gyilkolnak azokat minek beengedni? Én is ellene vagyok ennek, meg szerintem sokan, így Ózdon. Most senki se akarja magának a bajt.” (B. 36 éves nő)

„Ahogy halljuk a tévében, hogy megerősökölgatják a lányokat, meg csinálják a hülyeségeket.” (J. 43 éves férfi)

Emellett megcáfolva előzetes várakozásaimat (hiszen munkanélküliekről volt szó), a válaszadók szinte kivétel nélkül reflektálatlanul hagyták a munka és a bevándorlás kapcsolatát, az ún. jóléti sovinizmus elemei így szinte teljes mértékben hiányoztak az adatközlők által elmondottakból. Az interjúalanyok közül mindösszesen ketten említették meg, hogy a bevándorlás esetleg negatív következménnyel járna számukra a munkakeresés szempontjából:

„Arra is van veszély, ha mink úgy beengedjük, akkor mink tőlünk elveszik azokat a munkákat vagy mást, ez veszély.” (Z. 41 éves férfi)

„Ezeket a migránsokat hallgatom mindig. Orbán Viktor úr nem akarja, ebben egyetértek vele. Lehet jobb is, a munkanélkülieknek is jobb, hogy a munka is több lenne az itteni embereknek.” (K. 47 éves nő)

Mindemellett az egyik adatközlő pozitív kontextusba helyezte a migráció kérdését, és úgy nyilatkozott, hogy a bevándorlás gazdasági szempontból igazából előnyös volna az országnak:

„Pénz szempontjából nagyon jó lenne állítólag, emberiségéből nem biztos.” (T. 30 éves nő)

Azt is érdemes kiemelni, hogy bár a válaszadók többsége potenciális veszélyforrásként értékelte a migráció kérdését, a bevándorlókról való gondolkodásmód közel sem koherens, így az empátia és a sajnálat mintázatai is kirajzolódtak az interjúalanyok által elmondottakban:

„Valamilyen szinten sajnálom is őket, de tényleg olyan rosszakat hallani róluk, bűncselekményeket, hogy nem lehet annyira sajnálkozni szerintem, nem tudom ebből mi lesz még.” (A. 25 éves nő)

„Lehet ez a háborúsdi az ok, kergetik el őket otthonról, dehát ha mindenkit befogad Magyarország, akkor itt lesz túlnépesedés, úgyhogy ez ilyen politika. Abba én nem szeretnék belemenni. Sajnálom az embereket, de én magam mit tehetnék?” (M. 51 éves nő)

Egy „extrém” esettel is találkoztam: az egyik adatközlőm hozzáállása teljes mértékben különbözött a többiekétől. Az ő attitűdjét az empátia és a befogadás jellemezte, és azt hangsúlyozta, hogy a bevándorlók is pont olyan emberek, mint mi, se nem jobbak, se nem rosszabbak:

„Én nem félek a migránsoktól, nem félek semmitől. Ha bejönnek, azok kapnak munkát, szerintem azok is normális életet szeretnének élni, ha bejönnek ide. (...) Ők is ugyanazt akarják elérni, hogy megéljenek, merthogy abban az országban nem tudnak. Kijönnek egy másik világba, hogy meg tudjanak élni.” (R. 37 éves nő)

Bár a migrációs válsághoz kapcsolódó félelmek ténylegesen kitapinthatóvá váltak az általam gyűjtött adatok alapján, azonban azok egyfajta másodlagos félelemként voltak csak jelen az adatközlők válaszaiban. Értem ez alatt egyrészt a személyes tapasztalat teljes hiányát („a Miniszterelnök úr szerint”, „a TV is ezt mondja”), másrészt pedig az anyagi típusú/ saját életüket ténylegesen érintő félelmek és problémák domináns jellegét, amelyek viszonylag kevés teret engednek csak a migrációs félelmeknek.

Jelen kutatás eredeti célja az volt, hogy migrációs válsághoz kapcsolódó félelem-narratívákat vizsgálja az interjúalanyok által elmondott történetekben. Ezzel egyidejűleg az egyik legfontosabb megállapítás éppen az, hogy nem igazán léteznek ilyen típusú félelem-narratívák, csak maguk a félelmek. Az interjúalanyok nem képesek történetekként megjeleníteni a migrációs válságot, hiszen nem rendelkeznek semmilyen személyes tapasztalattal. A média/televízió által elmesélt történetek természetesen jelen vannak az interjúalanyok által elmondottakban, azonban nagyon érezhető azok „kölcsonzott” jellege. A televíziós tapasztalatok, azaz a média általi narratívák egyeduralma mutatkozik meg abban is, hogy az interjúalanyok elsősorban az ország jövőjével kapcsolatban említették a migráció problémáját, néhányan pedig átvitték ezen érzelmeket a személyes szintre, azonban a város (Ózd) jövője szinte teljes mértékben hiányzott a történetekből. Az adatközlők tehát nem élték

tovább ezeket a történeteket, nem vonatkoztatták azt a város jövőjére. A kutatási egyik legfontosabb megállapítása tehát a migrációs félelmek narratíva-nélkülisége.

A fentebbi következtetések egybecsengenek a korábbi, témában született kutatási eredményekkel is. Ezek szerint sokszor inkább a magasabb iskolai végzettségűek aggódnak a migráció miatt, mivel e csoport esetében kisebb mértékűek az anyagi bizonytalanságok, vagyis a jobb anyagi helyzet nagyobb mértékben enged teret a migrációs félelmeknek. Mivel nem szisztematikusan kérdeztem rá a félelemforrásokra, ezért elsősorban az anyagiakkal és az élet kiszámíthatatlanságával kapcsolatos félelmek domináltak, a migrációval kapcsolatos félelmek pedig háttérbe szorultak. Másrészt az a feltételezés is megerősítést nyert, hogy az iskolázatlanabb társadalmi csoportok esetében inkább meghatározó a félelem realiztikus dimenziója (migráns mint potenciális veszélyforrás, aki az életünket fenyegeti). Fontos azonban megjegyezni, hogy a szimbolikus dimenzió ignorálása mással is magyarázható. Interjúalanyaim legnagyobb része roma származású volt, ebben az esetben pedig felmerül a kérdés, mennyire érzik magukat ezek az emberek magyarnak/ magyar állampolgárnak. (Egyik interjúalanyom például így nyilatkozott: *„Ha magyar állampolgár lennék, akkor nem itt lennék.”* K. 19 éves férfi.) E témakör kifejtése valószínűleg szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, az azonban vitathatatlan, hogy interjúalanyaim periférikus helyzete fontos magyarázó tényező lehet a szimbolikus félelmeket illetően.

A politikailag releváns érzelmekkel kapcsolatos egyik legfontosabb elméleti megállapítás az, hogy ezek az érzések nagyobb mértékben konstruáltak, emellett nagyobb mértékben vonják magukba a kognitív dimenziót (Goodwin 2001). Az előbbi tézis az általam vizsgált kontextusban részben megkérdőjeleződik. Bár a migrációs válsághoz kapcsolódó félelem-narratívák (részben) a média és a politika által konstruáltak, azok kevésbé kötődnek a komplexebb gondolati struktúrákhoz, hiszen a média által közvetített történetek a legelemibb/leginkább zsigeri félelmeket váltották ki az interjúalanyokból.

Miről szól az ózdiak története: „(...) dehát a remény az láthatatlan”

Ha a migrációs válsághoz kapcsolódó félelmek nem nyertek teret az ózdi munkanélküliek gondolkodásában, akkor felmerül a kérdés, hogy mitől félnek valójában az adatközlők? Miről szól igazából az ózdiak története?

Az interjúalanyokat természetesen nagyon sokféle kérdés foglalkoztatta, ezek közül a témák közül azonban kiemelkedett az elvándorlás jelensége. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy sok esetben ez volt az interjúalanyok életének központi kérdése, egyféle viszonyítási pont, amely köré a többi probléma szerveződik. Az elvándorlás a bevándorlással ellentétben tehát személyes élmény, egy olyan valóságdarab, amelyhez ilyen vagy olyan módon, de lényegében minden adatközlőm kapcsolódni tudott.

Az elvándorlás kérdését illetően fontossá vált a gender aspektus, mivel nagyon eltérőek voltak a férfiak és nők történetei.¹⁷ Ez a különbség elsősorban abból származik, hogy a roma családok esetében sokszor még mindig a férfi az elsődleges családfenntartó, míg a nő elsősorban a gyermekek nevelésével van elfoglalva. Ez a hagyományos szerepfelosztás az interjúalanyok által elmondottakból is kirajzolódik: a legtöbb esetben a nők passzív szerepbe kényszerülnek, és a férjük/élettársuk hiányáról számolnak be:

¹⁷ Ez a megállapítás egyébként az országos trendekbe is illeszkedik, mivel az utóbbi bő évtized magyar kivándorlóinak körében valamelyest felülreprezentáltak a férfiak (Blaskó–Gödri 2016: 66).

„Férjem is Pestre jár hazajárásban, hogy pénzt tudjon keresni. Mert egyszerűen nincs úgy munka.” (B. 36 éves nő)

„Hát erre nem is lehet szavakat találni, nagyon rossz. A férjem egyáltalán nem tud vállalni munkát itthon, úgyhogy ez nekünk nagyon nagy szenvedés, hogy ő Hollandiában dolgozik. Nem is látjuk egymást szinte, mert itthon nincs munkalehetőség, a környéken se egyáltalán, csak rosszat tudok mondani.” (A. 25 éves nő)

Ezzel szemben a férfi válaszadóim értelemszerűen a másik oldalról közelítenek, hiszen az elvándorlás aktív szereplőivé válnak. Amellett, hogy a legtöbben ténylegesen a jobb megélhetési lehetőségeket és a családjuk eltartásának fontosságát emelték ki a külföldi/budapesti munkavállalással kapcsolatban, többen is pozitív élményként értékelték a külföldi tapasztalatokat:

„Én jártam külföldön is, és teljesen más az emberek hozzáállása (...) máshol inkább segítenek, segítőkészek, itt meg egyáltalán nem.” (K. 19 éves férfi)

„Néha az ismeretlenek sokkal jobbak, mint a falusiak meg az ózdiak.” (P. 21 éves férfi)

Az elvándorlás fentebbi típusa a Durst Judit (2018, 2019) által vizsgált három migrációs rendszer (transznacionális) vendégmunkás fogalmába illeszthető be a leginkább. A hollandiai, illetve németországi vendégmunkás rendszer jórészt helyi toborzók révén működik, és meglehetősen maszkulin jellegű, azaz elsősorban a húszas éveikben járó fiatal férfiak kapcsolódnak be a migrációs folyamatokba. Emellett ebben az esetben a résztvevők igen kiszolgáltatott helyzetben vannak, mivel nem rendelkeznek a rokonsági hálózat által nyújtott migrációs burokkal (Sík 2005). Az előbbi típusjellemzők összhangban vannak az interjúk során megosztott tapasztalatokkal.

Végül amellett, hogy az elvándorlás kérdése személyes élmény, ez volt az a félelemtípus, amelyet az interjúalanyok egyszerre azonosítottak lokális és országos szintű problémaként is:

„Mostanában az országnak a negyven százaléka külföldön keres munkát, mert itt vagy a fizetéssel vannak problémák, vagy az illető nem tud elhelyezkedni.” (M. 24 éves férfi)

Amikor a városról kérdeztem az adatközlőimet, azok egyszerre beszéltek fejlődő és romló környezetről. Jellemző volt azonban, hogy a fejlődő környezet narratívája alatt elsősorban a technikai fejlődést, illetve a város arculatának változását értették az interjúalanyok:

„(...) nagyon sokat fejlődött ez a város. Szép, nagyon sok étterem nyílt, majdnem olyan, mint Miskolc.” (R. 37 éves nő)

„Hát, vannak változások. Épületek változtak, több áruház, boltok, épületek. Szébb lett Ózd is, van körforgalom is.” (F. 25 éves nő)

Fontos azonban hozzátenni, az előbbi pozitívnak tűnő hozzászólások mellett is a legtöbb interjúalany a munkalehetőségek hiányát és a megélhetési nehézségeket továbbra is problémaként jelölte meg. Elenyésző azoknak a száma, akik a munkalehetőségek javulásáról számoltak be, és még ha így is volt, ezt a tapasztalatot az interjúalanyok nem tudták saját életükre vonatkoztatni. Emellett sokszor olyan érzésem volt, hogy az adatközlők „tankönyvszerű válaszokat” adtak: fejlődésről számoltak be, ugyanakkor úgy éreztem, hogy inkább azért

kapom ezt a visszajelzést, mert az interjúalany azt hiszi, hogy ezt szeretném hallani.

A fentiek mellett egy olyan társadalmi válság képe bontakozott ki az adatközlők történeteiből, amelynek alapját az egymással- és az intézményekkel szembeni általános bizalmatlanság, valamint egy veszélyes, bűncselekményekkel teli külvilág képe jelentette. Mindez jól megmutatkozott abban, amikor az interjúalanyok az emberi kapcsolatok romlásáról, az elidegenedésről, illetve a bűncselekmények magas számáról és a droghasználatról, az „emberiség romlásáról” számoltak be:

„Ahhoz képest, hogy a város fejlődött, az emberiség tönkrement, én nagyon sok embert látok, hogy lehetne élete, csak más végett nem tud, így döntött.” (Z. 41 éves férfi)

A történetek nagy része arról szólt, hogy az emberi kapcsolatok már nem olyanok, mint régen, az emberekben nem lehet megbízni, sőt már a családtagokra sem lehet számítani:

„(...) mindenkitől a tisztes távolságot megadom, a három lépés távolságot mindenkitől, még a saját családtagomtól is.” (R. 37 éves nő)

„Csak már most az emberek se olyanok, türelmetlenek. (...) A testvérek is olyanok, hogy nem tudsz senkire számítani. Régebben, mikor anyukám élt, olyan testvéri szeretetük volt, nem lehet ehhez hasonlítani, amit most ebben az életben élünk. Mindenki rohan, nincs idő rá, türelmetlen (...)” (K. 47 éves nő)

Az interjúalanyokat tehát leginkább az egymással szemben érzett, nagyfokú bizalmatlanság jellemezte:

„A csordában az ember olyan félelmetes. Én meg itt vagyok egy szál magam (...)” (I. 29 éves nő)

A fentiek mellett sokan kiemelték az agresszív/erőszakos viselkedésmódot, a bűncselekmények magas számát is. Ezen belül pedig többen is potenciális veszélyforrásként azonosították a drogokat, amelyek számos ember és család életét teszik és tették már tönkre a városban:

„Hát erre a drogra, nem tudom, miket szívnak. Erre gondolok. Nagyon sok család ezért megy tönkre, külön lesznek, a gyerekek nem úgy vannak. Amit vállaltak nem tudják befejezni ez végett, és az emberiség tönkremegy, nem törődnek semmivel.” (Z. 41 éves férfi)

A drogok egyes történetekben a negatív változások egyik legfőbb magyarázó tényezőjévé is váltak:

„(...) ezek a rossz drogok, amik bejöttek, nagyon sokat változtak az emberek. Régen nem voltak ennyire elterjedve, mint most. Sokat változtak az emberek.”¹⁸ (F. 28 éves férfi)

Végül, de nem utolsósorban az interjúalanyok nemcsak egymással szemben bizalmatlanok, hanem az intézményekkel szemben is. Az előbbiekkal kapcsolatban érdemes lehet megemlíteni az interjúalanyok politikához való viszonyát. Az adatközlők által elmondottakból elsősorban a tehetetlenség érzése rajzolódik ki. Az interjúalanyok nagy része úgy gondolja, hogy döntései nem csak a politikára nincsenek hatással, de saját életére nézve sem gyakorolnak befolyást:

„Hát, nem tudom, mit mondjak rá, csak annyit tudok mondani, hogy ezek a nagy fejések, akik a parlamentben vannak, rajtuk áll vagy bukik minden szerintem. Mert most egy kisember hiába mond akármit.” (M. 51 éves nő)

¹⁸ A droghasználat sűrű „emlegetése” valószínűleg egy komoly társadalmi problémára, az ún. designer drogok szegregátumokon belüli terjedésére is utal.

A politika tehát nem a hétköznapi emberek dolga, „(...) merthogy a parlamenthez tartozik a politika.” (J. 24 éves nő)

Mindemellett árulkodó lehet az is, hogy az intézményi szint szinte teljes mértékben kimarad az interjúalanyok történeteiből. Az előbbieket eklatáns példája, hogy bár nagyon sokan beszéltek arról, hogy mennyire féltik a családjuk, illetve önmaguk egészségét, azonban a magyar egészségügy állapota/ kórházak helyzete teljes mértékben említés nélkül maradt.¹⁹ Az intézményekkel szembeni bizalmatlanság/intézményekkel szembeni félelem igazából nem is artikulálódik ezekben a narratívákban, hanem az interjúk alapján inkább úgy tűnhet, mintha az intézményi szint egy hiányzó valóságdarab volna az adatközlők életében.

Ha megpróbálnánk összefoglalni az ózdiak által elmondott történeteket, akkor azt mondhatnánk, hogy a megélhetés kérdése és az ehhez kapcsolódó kitörési/megoldási lehetőségek (elvándorlás) uralják a narratívákat. Emellett a történeteket folyamatosan átszövi a bizonytalanság, a kiszámíthatatlanság, a „nem tudjuk, mit hoz a holnap” érzése:

„Félelem az mindig van, minden évben. hogy most mi következik, mi lesz? Mit döntenek, mert nem mi döntünk. Ott van a félelem.” (Z. 41 éves férfi)

A mindennapok létbizonytalansága lehetetlenné teszi, hogy az emberek hosszabb távon gondolkodjanak, vagy esetleg terveket szőjenek a jövőre nézve. Az interjúk elkészítése során szerzett egyik legmeghatározóbb tapasztalatom éppen az volt, hogy az interjúalanyok nem tudják, vagy nem akarják megfogalmazni a reményeiket, az ország vagy a város jövőjével kapcsolatban pedig még kevésbé tudják értelmezni ezt a kérdést. Az alábbi idézet jól összefoglalja az általam tapasztaltakat:

„Már csak ilyen kicsi dolgokat remél az ember. Ha sok kicsit remélsz, kevesebb csalódás ér, mintha egy nagyot, és az nem jön be.” (I. 29 éves nő)

KÖVETKEZTETÉSEK: BEVÁNDORLÁS HELYETT ELVÁNDORLÁS

A tanulmányban a migrációs válsághoz kapcsolódó félelem-narratívákat vizsgáltam Ózd városában, emellett arra is kíváncsi voltam, hogy milyen más félelemtípusokkal találkozhatunk az ózdi munkanélküliek által elmondott történetekben.

A kutatás egyik legfontosabb megállapítása éppen a migrációs félelmek narratíva-nélkülisége és másodlagos szerepe volt. A személyes élmények és tapasztalatok hiánya lehetetlenné teszi, hogy a migrációs félelmek komolyan szerepet játszanak a hétköznapiakban, emellett a mindennapok létbizonytalansága, a megélhetési nehézségek sem engednek teret ezeknek a félelmeknek. Az ózdiak történeteiben így az elvándorlás témája vált központi kérdéssé a bevándorlás problémája helyett, egy olyan igazodási ponttá, amely köré manapság rege- teg helyi család élete szerveződik.

A fentiek mellett azonban tény, hogy a migrációs félelmek valóban jelen vannak, és bár valahol a válaszadók gondolatai mélyén bújnak meg, azok kimondása/elmesélése valódi félelemmel tölti el az interjúalanyokat, hiszen az emberek arra reagálnak érzelmileg, amit valósnak gondolnak. Az érzelmeket, tehát igazából az indu-

¹⁹ Ez azért is érdekes eredmény, mert a Policy Solutions által elvégzett kutatásban az egészségügy állapota (illetve annak romlása) a magyar társadalom egyik kiemelt félelemforrása.

kálja, amilyen módon a valóságot interpretáljuk, nem maga a valóság. Amikor egy horrorfilmet nézünk, akkor az félelmet/rettegést vált ki belőlünk, még akkor is, ha tudatában vagyunk, hogy a történet egésze fikció (Frijda 2007). Ezzel persze nem azt akarom állítani, hogy a migrációs válság hazai interpretációi egy horrorfilmhez lennének hasonlatosak, és teljes mértékben fikción alapulnának, azt azonban mindenképpen be kell látni, hogy a média (ebben az esetben elsősorban a televízió) kitűnően alkalmas arra, hogy szándékosan vagy szándék nélkül félelmeket/érzelmeket generáljon a nézőkben.

A migrációs válsággal kapcsolatosan a helyi politika szintje szintén fontos tényező lehet. Mivel Ózd nem volt közvetlenül érintett a válságban, így a helyi politika szereplői sem igazán próbálkoztak a téma kisajátításával, így nem történhetett meg a „*félelmek kontroll alá vonása*” sem, ahogyan az például Ásotthalom esetében végbement (Feischmidt 2016). Az interjúalanyok által elmondott történetekben így nem fedezhetőek fel a lokális politikai tér elemei, hanem leginkább az „orbáni narratíva” állami média (legfőképpen televízió) által közvetített összetevői jelennek meg bennük. Az interjúalanyok nem csak a migrációs válsággal kapcsolatban nem említették a helyi politika szerepét/szereplőit, hanem az más kérdéseket illetően is hiányzott a történetekből. Kezdetben azt feltételeztem, hogy a város jobbikos vezetéséről kirajzolódik majd valamilyen kép az elmondottakból. A helyi politika szintje azonban ugyanúgy hiányzó valóságdarab volt, mint a fentebb említett intézményrendszeré. Az interjúalanyok még az országos politikáról is többet beszéltek, mint a lokális politikai térről.

Az elvándorlás kérdéséhez visszatérve, az azért is érdekes téma az adatközlőkkel kapcsolatban, mert egy olyan marginalizált csoportról van szó, ahol gazdasági, kulturális, társadalmi tőkével nem, vagy csak minimális mértékben rendelkező, szegregált helyzetben lévő családok töreksenek migrációra. A fentiekkel kapcsolatban logikusnak tűnik az a kérdés, hogy vajon mennyiben tekinthető a migráció félelemnek. A migráció egyrészt a jobb élet utáni vágyakozást jelenti, amelyben a legfontosabb motivációs tényező éppen az, hogy az életünkre vonatkozó elképzeléseinket nem látjuk biztosítottak azon a helyen, ahol élünk. Hage (2009) elmélete alapján az élhető élet koncepciója együtt jár egyfajta elképzelt mobilitással, amelyet lényegében az a percepció tükröz, hogy az ember halad valamerre az életével. Ilyen értelemben a migránsok közös jellemzője lehet az az érzés, hogy megragadtak, elakadtak az életükkel (stuckedness), és az egzisztenciális immobilitás állapotából a földrajzi mobilitás által szeretnének kitörni. Az elvándorlás jelensége tehát rendelkezik egyfajta „félelem-faktorral” is, hiszen a migrációs törekvéseket az interjúalanyok esetében leginkább a megélhetés és a válság kényszere formálja. Ezek olyan strukturális kényszerek, mint a munkanélküliség, a szegénység, a megélhetési lehetőségek szűkössége vagy azok teljes hiánya. Emellett a romákat illetően a migrációs törekvések sokszor összekapcsolódnak az etnikai diszkriminációtól való félelemmel is (Váradi–Durst–Fehér–Németh–Virág 2017). A migráció így elválaszthatatlanul összefonódik az interjúalanyok életét meghatározó egzisztenciális félelmekkel, és egy olyan gyűjtőfogalommá válik, amelyben az adatközlők (és családjainak) létének legalapvetőbb bizonytalanságai manifesztálódnak. Az interjúalanyok tehát nem magától az elvándorlástól félnek, a migráció témaköre inkább valamiféle lakmuspapírként szolgál az egzisztenciális aggodalmak tengerében. Ismételten fontosnak tartom kiemelni az előbbiek gender-vetületét. Míg a nők esetében elsősorban a magány, illetve a családi élet megbomlása (egyfajta veszteségérzet) az, ami fenyegetőleg hat, addig a férfiak életében a migráció inkább valamiféle megküzdési mechanizmusként kódolható, amely lehetőséget biztosít számukra, hogy jobb életfeltételeket biztosítsanak családjuk számára.

Utolsó pontként érdemes lehet kitérni arra, hogy mennyire tekinthetők az interjúalanyok történetei „ózdai történeteknek”, mennyire meghatározó bennük a lokális jelleg? Leginkább a társadalmi válság képe lehet az, amely helyi sajátosságnak tekinthető. Bár az előbbi narratíva, emellett a múlt iránti nosztalgia részben általános jelenségek,²⁰ a helyi közegnek azonban ebből a szempontból meghatározó szerepe lehet. A múlttól való ábrándozás ugyanis ebben az esetben a szocializmus „biztonsága” iránti vágyakozást jelenítheti meg, amely leginkább az ózdi gyár adta lehetőségekben öltött testet. A gyár elvesztése valószínűleg egyfajta „transzgenerációs örökségként” él tovább az ózdiakban, és részben mind a mai napig meghatározza a városban élők gondolkodásmódját, szociális attitűdjeit, emellett ez számít a jelenleg is érvényes válságdiskurzus legfontosabb alappilléreinek. Ezzel persze nem azt állítom, hogy az előbbi mintázatok ne lennének jelen más magyarországi településeken, azonban úgy vélem, hogy azok intenzitása és sűrűsége Ózdon kiemelkedően magasnak mondható.

Ha a félelmet politikatudományi szempontból próbáljuk értelmezni, akkor az egyik legfontosabb kérdés vele kapcsolatban éppen az, hogy milyen típusú cselekvésekre motivál(hat)ja az embereket. Ebben az értelmezési keretben a félelem pozitív színben is feltűnhet, hiszen segíthet felismerni, hogy mi a (politikai) közösség érdeke, s egyben a szervezeti szint kialakítására is ösztönözhet (Barbalet 2001). Fontos azonban tisztázni, hogy az előbbi ellenkezője is érvényes lehet. A félelem érzelmi klímája izolálja az embereket, ilyen módon pedig a szabad véleménynyilvánítás és a kollektív cselekvés egyik legfőbb akadályává válhat. Ha ugyanis nem merjük felvállalni saját álláspontunkat, az a hatalomnak való behódolást, és a hivatalos igazság kritika nélküli elfogadását irányozhatja elő (De Rivera 1992). Az általam vizsgált csoportban a második megközelítés érvényes. Az emberek a végletekig izoláltak, a fentebbi tanulmány pedig az atomizált társadalom látletének is tekinthető.

A fentebbi kutatás elsősorban olyan további vizsgálódások „előfutára”, amelynek eredményei nagy segítséget jelentettek a jövőbeli kutatási irányok kijelölésben. Érdekes vállalkozásnak tűnik a félelem-kutatásokat más társadalmi háttérrel rendelkező csoportokra is kiterjeszteni, emellett a vizsgált jelenség újabb dimenzióinak (jobb-és baloldali félelmek, gender aspektus) feltárása is izgalmas eredményekkel szolgálhat. Mindemellett a tanulmány módszertani mozzanata is fontos kérdéseket rejt magában: hogyan lehet érzelmeket a kvalitatív (narratív) paradigmán belül vizsgálni, mennyire lehet érvényes önmagában az interjú módszer? Jelen tanulmány az előbbi kérdések megválaszolása érdekében tett első lépésnek tekinthető.

20 Az előbbieket értelmezhetjük a morális válság keretrendszerében, amelynek alapját egyféle nosztalgia adja egy olyan régvolt „aranykor” után, amely valószínűleg sosem létezett. Ehhez hasonló megállapításokra jut Geoffrey Pearson kutatása is, amelyben a fiatalkori bűnözés képének változását vizsgálta. Az általa összegyűjtött történetek alapján kellett lennie egy pontnak a múltban, amelyet aranykornak ítélnünk, amikor még az emberek erkölcsösen éltek mindennapjaikat. A kutatás azonban azt bizonyította, hogy abban a korban, amelyet az interjúalanyok aranykornak ítélték, nagyon hasonló érvek és álláspontok hangzottak el a fiatalkori bűnözéssel kapcsolatban, mint a vizsgálat időpontjában. A diszfunkcionális család képe, egy folyamatosan jelen lévő érv volt a magyarázó tényezők között (Pearson 1983).

IRODALOMJEGYZÉK

- Alabán P. (2013) A vidék válságai. Az ipari válságzóna jelenségeinek összefüggései a rendszerváltozás után az észak-borsodi bányásztelepülések példáján. *Korall*, 54, 118–140.
- Alabán P. (2019) *A társadalmi dezintegráció társadalomtörténeti összefüggései Ózdon és környékén a rendszerváltozás után*. Doktori értekezés. Kéziratban. Eger: Eszterházy Károly Egyetem.
- Altheide L. D. (2002) *Creating Fear. News and the Construction of Crisis*. New York: Aldine De Gruyter.
- Barbalet, J. M. (2001) *Emotion, Social Theory, and Social Structure. A Macrosociological Approach*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511488740>.
- Barbalet, Jack M. – Demertzis, N. (2013): Collective Fear and Societal Change. In Demertzis, Nikolas (szerk) *Emotions in Politics. The Affect Dimension in Political Tension*. New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137025661>.
- Berezin, M. (2001) Emotions and Political Identity: Mobilizing Affection for the Polity. In Goodwin, J. – Jasper, J. M. – Polletta, F. (szerk.) *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*. Chicago: University of Chicago Press, 83–99.
- Bernáth, G. – Messing, V. (2016) Bedarálva. A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, 16 (4), 7–16.
- Bigo, D. (2002) Security and Immigration: Toward a Critique of the Governmentality of Unease. *Alternatives*, 27 (1), 63–92. <https://doi.org/10.1177/03043754020270S105>.
- Blaskó, Zs. – Gödri, I. (2016) A Magyarországról kivándorlók társadalmi és demográfiai összetétele. In Blaskó Zs. – Fazekas K. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükör 2015*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, 59–67.
- Boin, A. – ‘t Hart, P. – Stern, E. – Sundelius, B. (2005) *The Politics of Crisis Management: Public Leadership under Pressure*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2007.00619>.
- Boros, T. – Laki, G. (2018) *A magyar rémálom. Milyen félelmek élnek a magyar társadalomban?* Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions.
- Chebel d’Appolonia, A. (2012) *Frontiers of Fear: Immigration and Insecurity in the United States and Europe*. Ithaca, NY: Cornell University Press. <https://doi.org/10.1111/gove.12215>.
- Csepeli, Gy. – Örkény, A. (2017) *Nemzet és migráció*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar.
- De Rivera, J. (1992) Emotional climate: Social structure and emotional dynamics. Strongman, K. T. (szerk.) *International review of studies on emotion*. Oxford: John Wiley & Sons, 197–218.
- Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (szerk.) (2000) *Handbook of Qualitative Research*. Los Angeles: Sage Publications.
- Durst J. (2018) „Ez se élet, ez a kóborlás”. A helyi kiskirályoktól a globális futószalagig: észak-magyarországi roma transznacionális munkások mobilitási tapasztalatai. In Váradi M. (szerk.) *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete – Argumentum, 43–74.
- Durst J. (2019) Transzmigránsok vagy vándormunkások? Az alacsony iskolázottságú észak-magyarországi szegények egzisztenciális mobilitása és a transznacionalitás korlátai. *REGIO*, 27 (3), 79–114. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v27i3.275>.
- Ekman, P. (1973) *Darwin and Facial Expression: A Century of Research in Review*. New York: Academic Press.
- Ekman, P. (1994) *The Nature of Emotion: Fundamental Questions*. Oxford: Oxford University Press.
- Erős, F. (2019) Migránsok, menekültek, idegenek. Társadalomlélektani megfontolások és kérdések a menekültválságról. *IMÁGÓ*, 8 (1), 24–37.
- Feischmidt, M. (2016) Manipulált félelmek és dehumanizált idegenek. A xenorassizmus felépítése és társadalmi háttere egy magyarországi faluban. *REGIO*, 24 (4), 5–32. <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i4.135>.
- Fekete, L. (2009) *A Suitable Enemy: Racism, Migration and Islamophobia in Europe*. London: Pluto Press.
- Frijda, N. H. (2007) *The laws of emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Füredi F. (1997) *Culture of Fear: Risk-taking and the Morality of Low Expectation*. London: Continuum.
- Füredi, F. (2005) *Politics of Fear: Beyond Left and Right*. London: Continuum.
- Füredi, F. (2018) *How Fear Works. Culture of Fear in the 21st Century*. London: Bloomsbury.
- Gerring, J. (2008) Case Selection for Case-Study Analysis: Qualitative and Quantitative Techniques. In Box-Steffensmeier, J. M. (szerk.) *The Oxford Handbook of Political Methodology*. <http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199286546.003.0028>.
- Gerring, J. – Seawright, J. (2008) Case Selection Techniques in Case Study Research. A Menu of Qualitative and Quantitative Options. *Political Research Quarterly*, 61 (2), 294–308. <https://doi.org/10.1177/1065912907313077>.

- Glassner, B. (1999) *The culture of fear : why Americans are afraid of the wrong things*. New York: Basic Books.
- Gödri I. (2016) *Elvándorlási szándékok – álmok és konkrét tervek között. A migrációs potenciál jellemzői és meghatározó tényezői a 18–40 évesek körében Magyarországon*. Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet.
- Habermas, T. (2018) *Emotion and Narrative*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781139424615>.
- Hage, G. (2009) Waiting Out the Crisis: On Stuckedness and Governmentality. *Waiting*, 97–106.
- Hammerstad, A. (2014) The Securitization of Forced Migration. Fiddian-Qasimiyeh, E. (szerk.) *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Hárs Á. (2018) Növekvő elvándorlás – lehetőségek, remények, munkaerőpiaci hatások. In *Társadalmi Riport*. Budapest: TÁRKI Társadalomkutatási Intézet, 81–105.
- Jasper, J. M. (2006) Emotions and the Microfoundations of Politics: Rethinking Ends and Means. Clark, S. – Hoggett, P. – Thompson, S. (szerk.) *Emotion, Politics and Society*. London: Palgrave Macmillan.
- Kemper, T.D. (1984) Power, Status, and Emotions: A Sociological Contribution to a Psychophysiological Domain. In Klaus R. Scherer (szerk.): *Approaches to Emotion*. Hillsdale, N. J.: Erlbaum.
- Kinnvall, C. (2013) Trauma and the Politics of Fear: Europe at the Crossroads. In Demertzis, N. (szerk.) *Emotions in Politics. The Affect Dimension in Political Tension*. New York: Palgrave Macmillan, 143–166. <https://doi.org/10.1057/9781137025661>.
- Kiss B. (2016) Orbán, Vona, Gyurcsány. Politikai vezetők integrációs tevékenysége a migrációs válság idején. *Politikatudományi Szemle*, 25 (3), 10–32.
- Kitzinger D. (2000) A morális pánik elmélete. *Replika*, 40, 23–48.
- Koós B. (2020) Városi zsugorodás és lakóhelyi szegregáció Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 34 (1), 48–68. <https://doi.org/10.17649/TET.34.1.3182>.
- Kovács B. (2014) *Csoda 5 évre? A Jobbik Magyarországért Mozgalom győzelme az ózdi polgármester-választáson*. TDK-dolgozat. Kéziratban. Budapest: ELTE TáTK.
- Léonard, S. (2010) EU border security and migration into the European Union: FRONTEX and securitisation through practices. *European Security*, 19 (2), 231–254. <https://doi.org/10.1080/09662839.2010.526937>.
- Messing V. – Ságvári B. (2016) „Ahogy másokhoz viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk” A magyarországi idegenellenesség okairól. *socio.hu*, 2016/2, 17–37. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.17>.
- Messing V. – Ságvári B. (2019) *Mapping European attitudes towards migration before and after the migration crisis*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung .
- Metz R. (2017) Határok nélkül? Orbán Viktor és a migrációs válság. In Körösenyi, A. (szerk.) *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetben*. Budapest: MTA TK, 240–264.
- Németh K. (2015) A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett erőforrása. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak: szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 27–44.
- Németh K. (2017) Beszédes hallgatás: A csend interpretálása és a megismerés dilemmái a társadalomtudományi kutatásban. *Szociológiai Szemle*, 27 (2) [Beszédes hallgatás] 4–22.
- Németh K. (2018) *Életvilág-értelmezések. Utal felbomlott világokhoz*. Budapest: Argumentum.
- Németh, K. (2019) Az interjú. Kéziratban.
- Népszámlálás, 2013.
- nfsz.munka.hu (2019) Településsoros munkanélküliségi adatok. https://nfsz.munka.hu/Documents/nfsz_stat_telepulessoros_adatok_2019_09.pdf. (Letöltve: 2019. november 7).
- Oatley, K. (2011) *Such Stuff as Dreams: The Psychology of Fiction*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Ortony, A. – Clore, J. L. – Collins, A. (1988) *The Cognitive Structure of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pearson, G. (1983) *Hooligan: A History of Respectable Fears*. London: Macmillan.
- Rimé, B. (2009) Emotion Elicits the Social Sharing of Emotion: Theory and Empirical Review. *Emotion Review*, 1, 60–85. <https://doi.org/10.1177/1754073908097189>.
- Rozin, P. – Royzman, E. B. (2001) Negativity Bias, Negativity Dominance, and Contagion. *Personality & Social Psychology Review*, 5, 296–320. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0504_2.
- Schweder, R. A. – Haidt, J. – Horton, R. – Joseph, C. (2008) The Cultural Psychology of the Emotions. Lewis, M. – Haviland-Jones, J. M. –

- Feldman Barrett, L. (szerk.) *Handbook of Emotions (Third Edition)*. London: The Guilford Press, 409–427.
- Shaver, P., – Schwartz, J. (1987) Emotion knowledge: Further exploration of a prototype approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52 (6), 1061–1086.
- Sík D. (2019) A negatív integrációtól a félelem szociológiájáig. *Szociológiai Szemle*, 29 (2), 4–24.
- Sík, E. (2005) *Migráció-burokban*. MTA Doktori értekezés. Kéziratban. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Sík E. – Simonovits B. – Szeitl B. (2016) Az idegenellenesség alakulása és a bevándorlással kapcsolatos félelmek Magyarországon és a visegrádi országokban. *REGIO*, 24(2), 81–108. <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i2.114>.
- Simonovits B. (2016) Realistic and Symbolic Threats. The Social Basis of Mass-Migration Related Fear in Contemporary Hungary. *Review of Sociology*, 26(4), 53–73.
- Stephan, W. G. – Stephan, C. W. (1996) Predicting prejudice. *International Journal of Intercultural Relations*. 20 (3–4), 409–426. [https://doi.org/10.1016/0147-1767\(96\)00026-0](https://doi.org/10.1016/0147-1767(96)00026-0).
- TÁRKI (2016) *Csúcsot döntött az idegenellenesség, és elfogyott az idegenbarátság*. http://www.tarki.hu/hu/news/2016/kite-kint/20160404_idegen.html (Letöltve: 2018. február 17).
- Ten Hutten, W. (2007) *A General Theory of Emotions and Social Life*. London & New York: Routledge.
- Tsoukala, A. (2005) Looking at immigrants as enemies. In Bigo, D. – Guild, G. (szerk.) *Controlling Frontiers. Free Movement into and within Europe*. Aldershot: Ashgate, 161–192.
- Tsoukala, A. (2008) Boundary-creating Processes and the Social Construction of Threat. *Alternatives: Global, Local, Political*, 33 (2), 137–152. <https://doi.org/10.1177/030437540803300202>.
- Ungvári Zrínyi I. (2011) A félelem kultúrája és az ember önértelmezése. *Korunk*, 22 (9), 27–33.
- Valuch T. (2019) A Special Kind of Cultural Heritage. The Remembrance of Workers' Life in Contemporary Hungary – Case Study of Ózd. Berger, S. (szerk.) *Constructing Industrial Past Heritage, Historical Culture and Identity in Regions Undergoing Structural Economic Transformation*. New York: Berghahn Books.
- Váradai M. – Durst J. – Fehér K. – Németh K. – Virág T. (2017) Kényszerű mobilitás: Migrációs utak hátrányos helyzetű vidéki terekben. *socio.hu*, 2017/3, 25–46. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2017.3.25>.
- Vass, T (2003) *Az ózdi nyersvasgyártás története 1906–1996*. Miskolc: DeXeF Nyomda.
- Wierzbicka, A. (1999) *Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wodak, R. (2015) *The Politics of Fear. What Right-wing Populist Discourses Mean*. London: Sage. <https://doi.org/10.4135/9781446270073>.

FÜGGELÉK

1. táblázat. Interjúalanyok

Név	Kor	Lakhely	Legmagasabb iskolai végzettség	Roma/nem roma
Emília	53	Arló	8 általános	roma
Anna	25	Ózd	érettségi (okj-s végzettségek)	roma
Zoltán	41	Ózd	6 osztály	roma
Ferenc	28	Ózd	8 osztály	roma
Mihály	24	Arló	11 osztály	roma
Izabella	29	Hangony	alapszakos diploma	nem roma
Szilvia	37	Ózd	11 osztály (többféle szakma)	roma
Judit	24	Ózd	11 osztály	roma
Kitti	47	Arló	3 osztály	roma
Károly	19	Ózd	7 osztály	roma
Fanni	25	Ózd	szakmunkásképző (élelmiszer-eladó)	roma
Beáta	36	Ózd	8 osztály	roma
Mira	51	Arló	8 osztály	roma
József	43	Ózd	8 osztály	roma
Nikolett	37	Uraj (Ózd)	érettségi (többféle okj-s végzettség)	nem roma
Péter	25	Arló	8 osztály	roma
Rita	37	Ózd	7,5 osztály	roma
Tamara	30	Ózd	8 osztály	roma
Virág	26	Ózd	8 osztály	roma

Interjúkérdések

1. Mióta munkanélküli, és milyen út vezetett a munkanélküliséghez?
2. Milyennek látja a munkalehetőségeket a környéken?
3. Mit gondol a környezetében élőkéről? Megbíz az Ön körül élőkben, vagy jobbnak tartja az óvatosságot velük kapcsolatban?
4. Ózdi lakosként milyen veszélyekkel szembesül mindennapi élete során?
5. Magyar állampolgárként mit gondol, milyen veszélyekkel kell szembenéznie az országnak? Ezek a fenyegetések milyen hatással vannak az Ön életére?
6. Mik a reményei és félelmei saját életét illetően?
7. Mik a reményei és félelmei a város jövője szempontjából?
8. Mik a reményei és félelmei az ország jövője szempontjából?

CSOBA JUDIT – LADANCSIK TIBOR¹

AZ EZÜST GENERÁCIÓ A MUNKAERŐPIACON

A 65+ generáció munkavállalása és időgazdálkodása²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.2.53>

ABSZTRAKT

Az idősödő társadalom munkaerőpiaci kihívásainak vizsgálata a nemzetközi és hazai szakirodalom egyik központi témája napjainkban. Az eddigi kutatások a legtöbb esetben az 55–65 évesek munkaerőpiaci jelenlétét elemezték. A nyugdíjkorhatár Európa számos országában napirenden lévő kiterjesztése miatt azonban a 65+ generáció munkavállalási képessége és hajlandósága is kulcskérdéssé vált. A Hajdú-Bihar megyében készült kérdőíves kutatásunk (N=2625, többlépcsős valószínűségi minta) erre a munkaerőpiaci szempontból viszonylag kevésbé kutatott generációra fókuszál. Vizsgálja a formális és informális munkaerőpiacon való szerepvállalást, a 65+ generáció időgazdálkodását és munkavállalását meghatározó tényezőket.

Az elemzés során megállapítottuk, hogy a vizsgált célcsoport a formális gazdaságban igen alacsony arányban vesz rész (2,7%) és döntő többségük (93%) az informális gazdaságban sem vállal jövedelemszerző tevékenységet. A minta 68,7%-a esetében azonban olyan költséget kiváltó tevékenységet azonosíthatunk, amelyet kifejezett munkavégzésnek tekinthetünk. Az Ezüst Generáció tagjai tehát lényegesen nagyobb arányban végeznek munkát, mint ami a hivatalos foglalkoztatási statisztikákból kiolvasható. A nyílt munkaerőpiaci szerepvállalást elsődlegesen nem az életkor akadályozza, hanem az iskolai végzettség és az egészségi állapot. Kutatásaink szerint a 65+ generáció munkavállalására azonban a szocio-demográfiai tényezők mellett nagy hatással van az anyagi kényszerek hiánya és az *ageizmus* is. A megkérdezettek 99,2%-a rendelkezik az egyszintű biztositó transzferjövedelemmel, így körükben nincs anyagi kényszer a nyílt munkaerőpiacra való visszalépésre. Mindemellett az időskorúak munkavégzésével kapcsolatos, széles körben elterjedt sztereotípiák a 65+ generáció körében is erősen élnek (*interiorizált ageizmus*) és jelentősen csökkentik a munkavállalásra irányuló motivációt a formális gazdaságban a generáció munkaképes tagjai körében is.

Tárgyszavak: Ezüst Gazdaság, időskori munkavállalás, a 65+ generáció időfelhasználása, munkaerőpiaci motivációk

1 Dr. habil. Csoba Judit, egyetemi tanár, PhD, Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék. Ladancsik Tibor, PhD hallgató, Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

2 A publikáció elkészítését egyfelől az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 számú, *Debrecen Venture Catapult Program* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. A publikáció elkészítését másfelől a *University of Ostrava, Institutional Development Project (IRP) No. 201819 Social and Cultural Mechanisms of In- and Exclusion: a Comparative Perspective* támogatta.

SILVER GENERATION ON THE LABOUR MARKET

Work & Time Management of the 65+ Generation

ABSTRACT

Nowadays, the investigation of the labour market challenges generated by an aging society is one of the central subjects in the international academic literature. Previous research mostly analysed the labour market presence of people aged between 55 and 65. However, as the extension of the retirement age is on the agenda in several European countries, the work ability and willingness of the 65+ generation has become a key issue. Our survey, conducted in Hajdú-Bihar county, North-Eastern Hungary (N=2625, multi-stage probability sample), focuses on this relatively less investigated generation concerning labour market aspects. It investigates participation in the formal and informal labour market, and the factors that determine the time management and work involvement of the 65+ generation.

In the course of the analysis we have established that the investigated age group is engaged in the formal economy at a quite low rate (2.7%), and the vast majority (93%) also does not engage in any activity in the informal economy that generates income. However, in 68.7% of the sample, we can identify certain cost-saving activities that can be considered as work. Thus, the members of the Silver Generation are involved in employment at a considerably higher rate than official employment statistics imply. The primary obstacle in explicit labour market involvement is not age, but rather education level and health status. According to our research, the work engagement of the 65+ generation is highly affected by the lack of financial need and also by *ageism*. 99.2% of the respondents possess transfer incomes securing their existence, so in their case there is no financial pressure towards returning to the open labour market. However, widespread stereotypes about the work involvement of elderly people are also strongly present among the 65+ generation (*interiorised ageism*), which significantly decreases the motivation towards employment in the formal economy of those members of the Silver Generation who are still capable of work activity.

Keywords: silver economy, senior employment, time budget of the 65+ generation, labour market motivations

AZ EZÜST GENERÁCIÓ A MUNKAERŐPIACON

A 65+ generáció munkavállalása és időgazdálkodása

BEVEZETÉS

A népesség idősödése, a növekvő jóléti kiadások és a mind szélesebb körben tapasztalható munkaerőhiány miatt a világ fejlett gazdaságaiban folyamatosan nő az igény a munkavállalók munkában töltött idejének meghosszabbítására. Az eddigi kutatások középpontjában többnyire az 55–65 évesek munkaerőpiaci jelenlétének elemzése, nagyobb arányú részvételük akadályainak feltárása állt. A várható élettartam növekedésével és a munkaerőpiaci keresletnek a fejlett országokban napjainkban tapasztalható növekedésével párhuzamosan az utóbbi időben már mind több szó esik a nyugdíjban lévő „Ezüst Generáció” tagjainak munkába vonásáról.³ A 65+ generáció nagyobb arányú munkaerőpiaci szerepvállalásának ösztönzése nem csupán a szociális ellátórendszer tehermentesítését célozza, hanem gazdasági növekedésének és az ehhez elengedhetetlenül szükséges munkaerőalap bővítésének is új bázisa lehet. A tanulmány keretében arra keressük a választ, hogy milyen mértékben megalapozottak a növekvő munkapiaci részvételre vonatkozó várakozások a 65+-os generáció esetében Magyarországon illetve Hajdú-Bihar megyében. Milyen kényszerek és motivációk határozzák meg napjainkban a generáció nyílt munkaerőpiaci szerepvállalását? A 2625 fő bevonásával végzett kvantitatív kutatás betekintést ad a vizsgált célcsoport időgazdálkodásába, elemzi a formális és informális munkában való részvételt, s vizsgálja a 65+ generáció munkaerőpiaci jelenlétét befolyásoló tényezőket.

A tanulmány első részében összefoglaljuk az idősödő társadalom munkaerőpiaci kihívásait, majd nemzetközi kontextusba helyezve vizsgáljuk a magyarországi Ezüst Generáció jelenlegi munkaerőpiaci helyzetét. A tanulmány második részében empirikus kutatásunk adataira építve elemezzük a Hajdú-Bihar megyei 65+ generáció tagjainak időgazdálkodását, hogy kiderítsük, a családi kööttségek milyen mértékig akadályozzák a nyílt munkaerőpiaci szerepvállalást, illetve az informális gazdaságban végzett tevékenység mit árul el a célcsoport munkavégző képességéről.

Regressziós modellekkel vizsgáljuk a munkavállalást illetve a megkérdezettek által ideálisnak tekintett nyugdíjkorhatárra vonatkozó véleményt befolyásoló szocio-demográfiai tényezőket. Az elemzés során kiemelten fókuszálunk a munkavállalással kapcsolatos attitűdöket formáló, hipotézisünk szerint leginkább meghatározó két tényezőre: az anyagi kényszerekre, illetve az időskori munkavállalókkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák hatására.

³ Az „Ezüst Gazdaság” kifejezés a gazdaságnak azon metszetére vonatkozik, amelyben a résztvevők (termelők és fogyasztók) 50 évesek, vagy annál idősebbek. Lásd az Európai Bizottság 2018. évi jelentését az Ezüst Gazdaságról (EU 2018). Az „Ezüst Gazdaság” mintájára alakítottuk ki az „Ezüst Generáció” kifejezést, amelyet a hivatkozott dokumentum alapján az 50+ generációra vonatkoztatunk. Mivel jelen tanulmányunkban a 65 éves vagy annál idősebb személyeket vizsgáljuk, az „Ezüst Generáció” kifejezést jelenleg egy szűkebb kohorszra alkalmazzuk.

AZ IDŐSÖDŐ TÁRSADALOM MUNKAERŐPIACI KIHÍVÁSAI

Az Európai Unió csaknem minden ötödik polgára 65 éves, vagy annál idősebb volt 2018. január 1-én (19,7%). A 2050-ra vonatkozó előrejelzések szerint már csaknem minden harmadik európai 65 éves vagy annál idősebb lesz (29,5%).⁴ A népesség öregedését döntően a várható élettartam növekedése és az alacsony születési arányszám okozza. Az új születések számának csökkenéséhez az is hozzájárulhat, hogy a medián életkor Európában 2018-ban 43,1 év volt. Ebben az életkorban a nők többsége már túl van a családtervezésen. Hasonló folyamatnak lehetünk tanúi Magyarországon is. 2007-ben a 65 év fölöttiek aránya 15,9% volt, 2018-ra ez az arány 18,9%-ra emelkedett, és a medián életkor elérte a 42,6 évet (Eurostat 2018b).

Az aktív keresőkorúak aránya ezzel párhuzamosan folyamatosan csökken, és ez a trend várhatóan a jövőben is így marad, hiszen a háborút követően született népes „baby boom” generáció nyugdíjba vonulása az előttünk álló években várható. Kilépésükkel komoly hiány keletkezik a munkaerőpiacon. A népesség öregedésének köszönhetően folyamatosan romlik az időskori függőségi ráta. Ma az Európai Unióban a 15–64 éves aktív generáció három tagja tart el egy 65+ generációhoz tartozó inaktív személyt. 20 évvel ezelőtt ez az arány még 5:1 volt. A terhek csaknem megduplázódtak, növekedtek a korosztályt érintő szociális és egészségügyi kiadások, veszélybe kerültek a nyugdíjbiztosítási rendszerek és a munkaerőalap csökkenésével súlyos akadályok gördülnek a gazdasági fejlődés elé is. Mindemellet az aktív és inaktív rétegek közti egyensúly megbomlása alapjaiban áthatja alá a társadalmi szolidaritás sok szempontból már ma is ingatag rendszerét.

Az idősödő társadalom veszélyeivel párhuzamosan azonban az utóbbi években egyre több szó esik az Ezüst Gazdaságról, az idősödő népesség fogyasztására épülő gazdasági lehetőségekről is. Az 50+ generáció ugyanis meghatározó vásárlója az egészségügyi, rekreációs és kulturális szolgáltatásoknak, jelentős összegeket fordít idegenforgalomra és túrizmusra, de az egészséges élelmiszerek, a gyógyhatású készítmények valamint a szépségipari termékek piacán is fontos szereplő. Az Európai Bizottság legutóbbi elemzése szerint 2015-ben az Ezüst Gazdaság több mint 4,2 billió eurót adott a tagországok GDP-jéhez, és több mint 78 millió munkahely fenntartásához járult hozzá, elsődlegesen a munkaigényes szolgáltatási szektorban. Az előrejelzések szerint a fogyasztás volumene a jövőben további évi 5%-kal nő, és a növekvő GDP részesedés becsült összege 2025-re eléri az 6,4 billió eurót, 88 millió munkahely működéséhez járulva majd hozzá (EU 2018: 8).

Az Ezüst Generáció fogyasztói szerepe mellett egyre szélesebb körben jelenik meg az igény a munkavállalói/termelői szerep iránt is. Az „*időskori aktivitás*” koncepciója a mérvadó nemzetközi szervezetek körében már évtizedekkel ezelőtt több vonatkozásban is előtérbe került (ILO 1979, ILO 1980, OECD 1997, European Council 2002, EC 2007, EC 2011).

Az idősödő generáció kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzetére elsőként az ILO figyelt fel. 1980-ban ajánlásokat tett közzé, melyekkel az *idősödő munkavállalók diszkriminációjának* csökkentését célozta (ILO 1980). Az elmúlt két évtizedben készült elemzések és stratégiák azonban már nem csupán a munkaképes korú idősödő generáció munkaerőpiaci helyzetét, életminőségét vizsgálták, hanem azokra a *gazdasági és társadalmi veszteségekre* is rávilágítottak, amelyeket az 50+ generáció, mint potenciális munkaerő kihasználatlansága az egész társadalom, vagy az egész gazdasági régió számára okoz (Angelini et. al. 2009, McGinty 2016, Calzavara et. al. 2020).

⁴ Magyarországon a szakértői előrejelzések szerint a 65 fölötti generáció 2060-ra éri el a 29%-ot (Monostori 2015).

A 2014 után meglóduló gazdasági konjunktúra és a folyamatosan növekvő munkaerőhiány hatására egyre erősödtek azok a szakértői vélemények, melyek szerint nem csupán az 50–65 közöttiek, hanem a 65+ generáció is jelentős mértékben hozzájárulhat a gazdaság növekedéséhez, a versenyképesség megőrzéséhez és a folyamatosan csökkenő számú aktív korú munkaerőállomány kiegészítéséhez. Az Ezüst Generáció a XXI. században megfogalmazott stratégiák szerint a gazdasági növekedés egyik mozgatórugója, napjaink illetve a közeljövő munkaerőpiacának egyik kulcsszereplője lehet (OECD 2015, 2017, 2018, 2019b, 2019c, EU 2018, WHO 2015, ILO 2018, ILO 2019, G20 2015).

AZ EZÜST GENERÁCIÓ A MUNKAERŐPIACON

Az Európai Unióban a munkaképes korosztály (15–64 évesek) létszáma folyamatosan csökken.⁵ Az Európai Bizottság 2008-as előrejelzése szerint az Európai Uniónak 2008 és 2030 között a munkaképes korosztály 7%-os csökkenésével (cc. 20,8 millió fő) kell szembenéznie (Eurofond 2008). A kedvezőtlen trend ellensúlyozására jó válasznak tűnt az idősebb generáció tagjainak továbbfoglalkoztatása. Ennek három módja is van: a) az idősebb munkaképes korú személyek foglalkoztatási arányának növelése b) a már nyugdíjas korúak munkaerőpiacon való tartása, c) a nyugdíjkorhatár kitolása.

Az idősödő aktív korú személyek foglalkoztatási arányának növelésére azért is célszerű napjainkban kiemelt figyelmet fordítani, mert az OECD országokban 2017-ben a nyugdíj előtt álló (60–64 éves) korcsoportnak átlagosan 46,3% dolgozott, de jónéhány országban ennél lényegesen kevesebben voltak jelen a munkaerőpiacon (Luxemburg 13,8%, Szlovénia 20,9, Magyarország 32,2%) (OECD 2017).

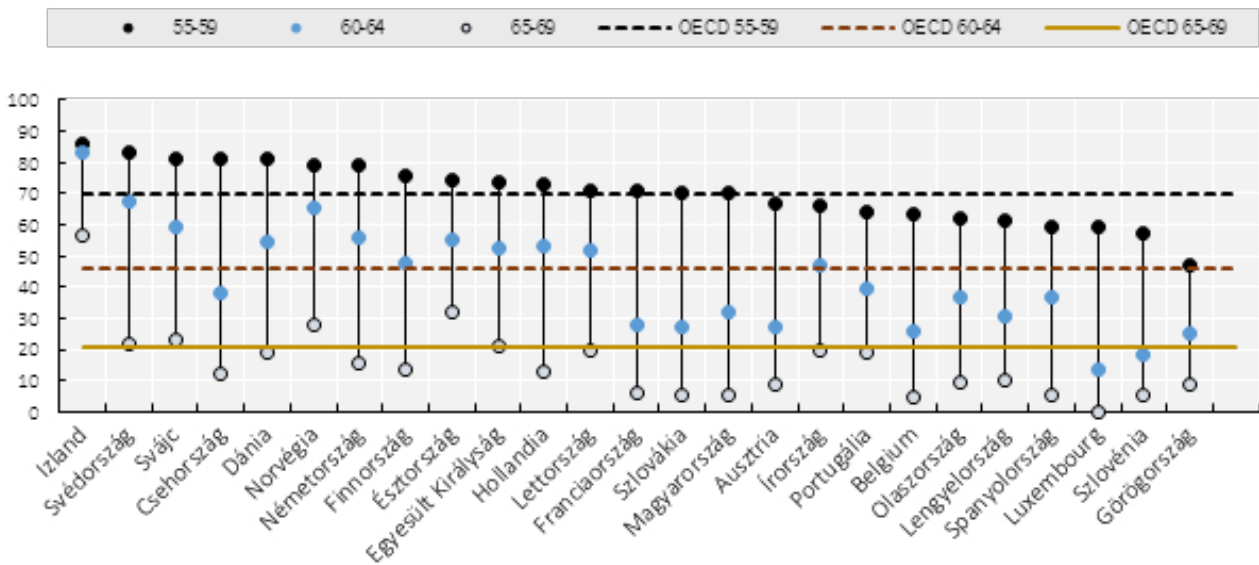
Annak ellenére ilyen alacsony a korcsoport foglalkoztatási rátája, hogy a 90-es évek közepétől csaknem valamennyi tagország – pl. az előre hozott nyugdíjazás szigorításával, a munkaképesség csökkenése miatt folyósított nyugdíjak feltételeinek átalakításával – törekedett a 60-64 éves generáció munkaerőpiacon tartásra.

A 65-69 éves generáció foglalkoztatási rátája az OECD országokban – mint az 1. sz. ábra is mutatja – a 60-64 évesek értékének felét sem éri el (20,9%). A fejlett országokban jellemző 60-65 év közötti nyugdíjkorhatárnak köszönhetően a többség már nyugdíjban van. Természetesen vannak jó példák is arra vonatkozóan, hogy a 65-69 éves generáció foglalkoztatásában az átlagnál lényegesen jobb eredményeket is el lehet érni. Izlandon pl. a 65-69 közöttiek 56,3%-a, Észtországban 31,8%-a, Norvégiában pedig 28%-a dolgozott. Magyarország e tekintetben az európai országok közül az utolsók között van.⁶

5 Bár a munkaképes kor országonként változó, az OECD-országokban általában 15 és 64 éves kor közötti személyeket sorolják ide.

6 Lengyelország 9,9%, Csehország 12,2 %, Szlovákia 6,5 %, Magyarország 5,3%, Spanyolország 5,3%, Szlovénia 5,2%, Belgium 4,7%, Luxemburg 0% (OECD 2017).

1. ábra. Az életkor és a foglalkoztatási ráta összefüggése (2017)

Forrás: OECD 2017 <http://dx.doi.org/10.1787/888933633204>

Az időskorúak foglalkoztatási rátájának mértékét – mint a korábbi elemzések is mutatják – számos tényező befolyásolja. Meghatározó lehet pl. a vizsgált régió munkaerőpiaci helyzete, technológiai szintje, a termelés szerkezete, de a munkavállalók egészségi állapota, munkavállalói képessége és hajlandósága, vagy a társadalom szokás- és értékrendje is. A munkaerő képzettségének e tényezők között kiemelt szerepe van. Az alacsony végzettséggel rendelkező munkavállalók továbbfoglalkoztatási esélyeiket tekintve lényegesen kedvezőtlenebb helyzetben vannak, mint magasan képzett kortársaik. 2016-ban az OECD országokban az alacsonyan képzettek mindössze 44%-a, míg a középfokú végzettséggel rendelkezők 59%-a, a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknek pedig 72%-a dolgozott 55-64 éves kora között (OECD 2017: 44).

Az adatok azt igazolják, hogy a nyugdíj előtt álló generációban (60–64 év) számos országban még jelentős munkaerőtartalék van, feltéve, ha az érintettek munkavállalói készsége, illetve hajlandósága biztosított, illetve az idősebb munkavállalói generációval szembeni előítéletek (ageizmus) csökkennek (Butler 1969, Warr 2001, Glover–Branine 2001, West et. al. 2015).

A nyugdíjasok munkaerőpiacon tartása érdekében a közelmúltban Európa több országában is jelentős lépéseket tettek a nyugdíjkorhatár emelése érdekében. Dániában döntés született arról, hogy 2030-ig a jelenlegi 67 éves korhatárt 68 évre emelik, Hollandiában 2022-ra tűzték ki a 67 éves nyugdíjkorhatár elérését és Finnország is felemeli 63 éves korról, évi három hónappal növelve 65 évre a hivatalos nyugdíjkorhatárt. Szlovákia, az Egyesült Királyság és Portugália is megcélozta a közeljövőben a 68 éves nyugdíjkorhatárt, miközben Luxemburgban és Szlovéniában marad a 60 év. Az OECD tagországaiban a jelenleg kilátásba helyezett módosításokat követően a nyugdíjkorhatár 64,3 évről 65,8 évre nő átlagosan (OECD 2017: 21–22). A korhatáremelés önmagában természetesen kevés anélkül, hogy jelentős változás menne végbe a munkaerőpiacon (pl. a nők munkaerő-piaci aktivitásának növelése, az idősebb munkavállalók munkában maradásának segítése rugalmas munkaformákkal stb.), illetve a munkavállalás egyéb körülményeinek szabályozása (pl. a foglalkoztatást terhelő magas bérköltségek és adók) terén.

A legtöbb adatforrás azonban azt igazolja, hogy Európában jelenleg (néhány országtól eltekintve) az idősebb munkavállalók többsége 60–64 éves kor között nyugdíjas lesz. Az Eurostat egyik legutóbbi jelentése arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyugdíjba vonulás – különösen a fiatalabb nyugdíjas kohorszok esetében – nem szükségszerű. A megváltozott munkaerőpiaci feltételeknek köszönhetően az utóbbi években, ha nem is túl nagy mértékben, de nőtt a 65 fölötti munkavállalók száma. 1998-ban az EU-ban a 65+ generációban a nők 3,7%, a férfiak 7,6%-a, míg 2018-ban a nők 4,0%-a, a férfiak 8,4%-a volt foglalkoztatott (ILO 2019: 32). Ennek a munkaerőpiacon bekövetkező lassú változásnak különös jelentőséget ad, hogy a 65 éves és annál idősebb népesség még várható élettartama Európában 19,7 év (Magyarországon 16,6 év) (Eurostat 2018). Érdekes tehát javítani a foglalkoztatottak arányát ebben a korcsoportban is, hiszen még közel két évtizedről van szó, amelyben a transzferjövödelmek meghatározó szerepet kapnak.

Az adatokat figyelembe véve úgy tűnik, hogy az Ezüst Generációban – különösen annak fiatalabb, 65–69 év közötti kohorszában – még számottevő munkaerőpiaci potenciál van, feltéve, ha az érintettek munkavállalói képessége, illetve hajlandósága biztosított, ha az idősebb generáció foglalkoztatásának jogi környezete támogató és ha az idősebb munkavállalókkal szembeni előítéletek (ageizmus) csökkennek (Geusken et. al. 2012).

A 65+ GENERÁCIÓ, MINT LEHETSÉGES MUNKAERŐFORRÁS MAGYARORSZÁGON: TÉNYEK ÉS KUTATÁSI KÉRDÉSEK

A korábbi évtizedek központi témája, a nagyarányú és tartós munkanélküliség helyett Magyarországon is egyre több szó esik a hiányzó munkaerőről az elmúlt öt évben.⁷ A demográfiai változások különösen a 2020-as és 2040-es években okozhatnak jelentős munkaerőpiaci hatást, ekkor ugyanis 11–11 %-kal eshet vissza a munkaképes korúak állománya a megelőző évtizedek átlagához képest (Kreiszné Hudák 2016: 9).

A kedvezőtlen demográfiai folyamatok mellett egy további speciális tényező is nehezíti a munkaerőpiaci kereslet-kínálat egyensúlyának fenntartását: a magyar munkavállalók külföldi munkavállalása főként Nagy-Britanniában, Ausztriában és Németországban. A hazai munkaerőpiacról jelenleg hiányzó munkaerő mértékét kb. 300 ezer főre becsülik egyes szakmai szervezetek, miközben a nyilvántartott munkanélküliek száma kb. 171,8 ezer fő.⁸ Mivel a munkaerő-kereslet és kínálat szerkezete alapvetően különbözik, és a munkaerőhiány jelentős részét nem lehet a munkanélküliek egyszerű állásba helyezésével megoldani, új munkaerőforrásokat kell feltárni, mielőtt a hiány a gazdaság hatékony működésének, növekedésének komoly akadályává válna.

A lehetséges alternatívák között joggal merült fel Magyarországon is az 55–65 év közötti munkavállalók növekvő, de jelenleg még mindig alacsony foglalkoztatási rátájának emelése, de a munkaerőhiány enyhítésének érdekében számítanak a nyugdíjkorhatárt elért korcsoportra, a 65+ generáció tagjaira is. Az 1. táblázat az 55-64 közötti generáció foglalkoztatási rátájának alakulását mutatja 2005 és 2019 között. Az EU 28 országai között a legmagasabb értéket minden alkalommal Svédországban regisztrálták. Az elmúlt 15 évben tapasztalható

7 Lásd pl. a Bod Péter Ákossal 2018.február 27-én készített interjút <https://piacesprofit.hu/gazdasag/bod-peter-akos-kockazatta-nott-a-munkaero-kerdese/> (2018.08.10)

8 Ld. Lásd pl. Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének alelnökével készített interjút. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/munkaugy/ez-a-legnagyobb-baj-mar-300-ezer-ember-hianyik-magyarorszagrol.290744.html>, valamint https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf002.html

kedvező irányú változások ellenére Magyarország és a vizsgált posztoszocialista országok mutatói még mindig jelentősen elmaradnak a svéd foglalkoztatási ráta mögött.

1. táblázat. A foglalkoztatási ráta alakulása az 55–64 közötti generáció esetében 2005–2019 között (%)

	2005	2008	2012	2018	2019
Lengyelország	27,2	31,6	38,7	48,9	49,5
Magyarország	33,0	30,9	36,1	54,4	56,7
Svédország	69,5	70,1	73,0	78,0	77,7
Szlovénia	30,7	32,8	32,9	47,0	48,6
Szlovákia	30,3	39,2	43,1	54,2	57,0
EU 28	42,1	45,3	48,7	58,7	60,0

Forrás: Eurostat (2019): *Employment rate of older workers, age group 55–64*
<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tesem050/default/table?lang=en>

A gazdasági válság évében, 2008-ban az 55–64 évesek foglalkoztatási aránya Magyarországon 30,9% volt. Ez az arány az elmúlt években – többek között a nyugdíjkorhatár emelése, a korai nyugdíjba vonulás szigorítása valamint az utóbbi évtizedben tapasztalható munkaerőpiaci kereslet növekedése miatt – jelentősen emelkedett (2019-ben 56,7%) és az EU-28 átlagához (60,0%) közeledett. (Eurostat 2019)

A KSH 2013. évi, ötven év feletti munkavállalókra vonatkozó helyzetelemzése egyfelől a széleskörű ellátást biztosító nyugdíjrendszerrel, másfelől a kedvezőtlen egészségi állapottal magyarázta a magyar időskorúak alacsony munkaerőpiaci részvételét (KSH 2013). Ezek az akadályozó tényezők az utóbbi években végzett vizsgálatok tanúsága szerint jelentősen nem változtak (Bördös–Petróczi 2019).

Mindemellett célszerű arra is felhívni a figyelmet, hogy a 2010-es évek közepéig húzódozó túlkínálati piacon a munkaadóknak az idősebb munkavállalókkal szembeni diszkriminációja is igen erős volt (Adler–Petz 2011). A Randstad 2013. évi *Workmonitor* kutatása szerint az 55 év feletti alkalmazását a válaszadó munkaadók 65%-a utasítaná el Magyarországon.⁹ Az utóbbi évek kutatásai alapján úgy tűnik, hogy az ageizmus nem csupán a túlkínálati munkaerőpiac jellemzője, napjaink munkaerőhiánnyal jellemzett munkaerőpiacán is tetten érhető (Czipperer 2015, Jászberényi 2016, Dingemans et. al. 2016, Tardos 2017, Bördös–Petróczi 2019).

Az utóbbi években tapasztalható demográfiai és gazdasági folyamatok változást hoztak a 65+ generáció munkaerőpiaci státuszában az Európai Unió számos országában. A változások azonban nem egy irányba mutatnak. Míg 2005 és 2018 között Lengyelországban és Szlovákiában csökkent, addig Magyarországon és Szlovéniában jelentősen megnőtt a 65+ generáció tagjainak részvétele a munkaerőpiacon. Svédország a 65+ generáció foglalkoztatásában is az EU 28 listavezetője. (2. táblázat).

⁹ A Randstad Workmonitor 2013. évi felmérésében az idősebb munkavállalók elutasításának aránya a résztvevő országok közül a harmadik legmagasabb volt Magyarországon. Ennél csak a csehek és szlovákok voltak elutasítóbbak az 55 fölötti generációval szemben, de ott is csak 1-2 %-kal volt magasabb ez az arány.
<https://www.profession.hu/cikk/20130717/kellenek-az-idosebb-dolgozok/2993>
https://piacesprofit.hu/kkv_cegblog/mindenkinek-rossz-de-az-otven-felettieknak-a-legrosszabb/

2. táblázat. A foglalkoztatási ráta alakulása a 65+ generáció esetében 2005–2018 között (%)

	2005	2008	2012	2018
Lengyelország	6,0	4,8	4,8	5,4
Magyarország	2,6	3,3	3,8	5,6
Svédország	10,1	12,3	15,3	17,7
Szlovénia	1,4	6,4	5,0	4,6
Szlovákia	7,8	1,6	1,8	4,0
EU 28	4,5	4,9	5,2	6,3

Forrás: OECD (2019) Labour force participation rate

https://www.oecd-ilibrary.org/employment/labour-force-participation-rate/indicator/english_8a801325-en

Az Ezüst Generáció munkaerőpiacon tartása az elmúlt évtizedben Magyarországon is a szakpolitika előterébe került. Új kedvezményeket vezettek be a munkahelyvédelmi akcióterv keretében,¹⁰ elfogadták a 2017. évi nyugdíjas szövetkezetekre vonatkozó LXXXIX. törvényt,¹¹ amelyet széleskörű médiakampány is erősített. A kampány egyik központi gondolata az volt, hogy a „65 év feletti nem pihenni, hanem dolgozni szeretnének.”¹² A törvény előterjesztője szerint a vállalkozók aktivitásuk, megbízhatóságuk miatt szívesen alkalmazzák a 65+ generáció tagjait a nyugdíj melletti kiegészítő foglalkoztatás keretében, a nyugdíjas szövetkezetekben. Az Ezüst Generációval kapcsolatos feltételezéseket – mármint, hogy dolgozni szeretnének – a szakpolitikusok szerint az is igazolja, hogy a törvény megjelenését követő első félévben bejegyzett nyugdíjas szövetkezeteknek már több mint húszezer tagja volt.¹³ A munkaerőhiány, az önkéntesség és a rugalmas munkavégzés lehetősége mellett az érdeklődést a nyugdíjasszövetkezetek iránt az első félévben nyilvánvalóan a kedvező bérköltségek is fokozták.¹⁴ Végül a szövetkezetekben dolgozók kedvezményét 2019. január 1-től valamennyi foglalkoztató által alkalmazott, saját jogú nyugdíj mellett munkavégző személyre kiterjesztették.

Az Ezüst Generáció foglalkoztatására, munkavállalással kapcsolatos motivációira vonatkozóan – mint a fentiek is igazolják – rendelkezünk némi információval, jóllehet ezek az adatok elsődlegesen a nyílt munkaerőpiaci részvételre vonatkoznak. A 65+ generációnak az informális gazdaságban végzett tevékenységére, a munkavállalás szándékára¹⁵ és a munkavállalással kapcsolatos mérlegelés szempontjaira vonatkozóan azonban igen kevés információnk van.

Mindezeknek megfelelően kutatásunk során a következő kérdésekre kerestük a választ:

10 A munkahelyvédelmi akciótervben foglaltak megvalósítása érdekében szükséges egyes törvények módosításáról szóló 2012. évi CXLVI. törvény értelmében az a munkaadó, amely 55 évesnél idősebb dolgozót alkalmaz (a meglévő és az új dolgozó is számít) kedvezményeket kap: a szociális hozzájárulási adó és a szakképzési hozzájárulás 28,5 %-os együttes összege ebben az esetben 14 %-ra csökken.

11 2017. évi LXXXIX. törvény egyes törvényeknek a közérdekű nyugdíjas szövetkezetek létrehozásával összefüggő módosításáról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1700089.TV×hift=ffffff4&txreferer=00000001.TXT>

12 Kósa Lajos a nyugdíjas szövetkezetekről szóló törvény szakmai előterjesztője fogalmazott így a nyugdíjas szövetkezetek debreceni szakmai fórumán 2018. február. 1-én. <https://www.hrportal.hu/hr/kosa-szerint-a-65-ev-feletti-nem-pihenni--hanem-dolgozni-szeretnenek-20180202.html>

13 i.m.

14 A nyugdíjas szövetkezetekben munkát vállalók közterhe mindösszesen 15% személyi jövedelemadó volt (a 10% nyugdíjjárulékot és a 4% egészségbiztosítási járulékot már nem kellett fizetni), míg a munkaadónak nem kellett fizetnie a szociális hozzájárulási adót és a szakképzési hozzájárulást, amely 19% megtakarítást jelentett.

15 A GKI 2018 júniusában egy 250 fős mintán készült kutatása szerint a nyugdíjasok 80 %-a semmilyen munkát nem vállalna, 11% rész-állást elvállalna és csupán a megkérdezett nyugdíjasok 2 %-a tudná magát elképzelni teljes munkaidőben dolgozva (GKI 2018).

Jelenleg mit, mennyit és hogyan dolgoznak az Ezüst Generáció tagjai? Ha dolgoznak, formális, vagy informális gazdaságban tevékenykednek, vagy a családban végzik önellátó vagy segítő tevékenységként mindennapi munkájukat?

Milyen a munkával kapcsolatos attitűdje a 65+ generációnak napjainkban Magyarországon? Szívesen mennének dolgozni, csak nem tudnak, vagy már nem mennének vissza a munkaerőpiacra? Milyen meghatározó tényezők befolyásolják a megkérdezettek körében a munkavállalás szándékát?

A 65+ generáció munkavállalásával kapcsolatban kutatásunk során a fenti kérdésekre kapott válaszok elemzése mellett három hipotézist is vizsgáltunk. Feltételeztük, hogy:

1.) A 65+ generáció tagjainak munkavállalására a klasszikus szocio-demográfiai mutatók (kor, nem, iskolai végzettség, egészségi állapot, lakóhely, háztartásnagyság) közül a kornak van a legnagyobb hatása.

2.) A 65+ generáció esetében a nyugdíjazást követő években a foglalkoztatási ráta azért olyan alacsony, mert – a transzferjövedelmeknek köszönhetően – nincs anyagi kényszer a munkában maradásra, vagy a nyílt munkaerőpiacra való visszalépésre.

3.) Az időskorúak munkavállalásával kapcsolatban a társadalomban élő sztereotípiákkal (ageizmus) a 65+ generáció is messzemenően azonosul. Így a vizsgált célcsoport körében ez meghatározó módon befolyásolja az időbeosztást és a munkavállalási hajlandóságot.

AZ EMPIRIKUS KUTATÁS KERETEI: A MÓDSZER ÉS A MINTA

Az Ezüst Generáció munkavégzésének sajátosságait és munkavállalási hajlandóságát Hajdú-Bihar megye 65 év fölötti népességének bevonásával végeztük. Kérdőíves kutatásunkhoz a mintát rétegzett mintavételi eljárással választottuk. A megye településeinek népességszáma alapján három településtípust képeztünk. A 20 000 fő fölötti településeket az első típusba, az 5001 és 19 999 fő közötti településeket a második típusba, az 5000 fő alatti településeket a harmadik típusba soroltuk. Az első típusból 3, a másik és harmadik típusból 5-5 települést vontunk be a kutatásba. A településeken a 65+ népesség körében a véletlen mintaválasztás elvét alkalmaztuk. Az Ezüst Generáció teljes alapsokaságára vonatkozó listák¹⁶ alapján a célcsoportból minden 20. személyt megkérdezve 2625 kérdőív felvételére került sor. A válaszadók megoszlása a Hajdú-Bihar megyei 65+ népességre kor és iskolai végzettség szerint reprezentatív.

A kérdőív összeállításában és a kutatás szervezésében a Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének munkatársai, a kérdőíves adatfelvétel szervezésében és lebonyolításában a Baptista Tevékeny Szeretet Misszió munkatársai vettek részt. Az adatfelvétel kérdezőbiztosok bevonásával 2017 novembere és 2018 májusa között zajlott. Az adatok feldolgozásához az SPSS 21 statisztikai elemző programot alkalmaztuk.

A válaszadók több mint fele (53,7%) általános iskolai, vagy alacsonyabb végzettséggel rendelkezik. Az iskolai végzettségre vonatkozó különbség a férfiak és a nők között jelentős: az alacsonyan képzettek aránya a nők körében lényegesen magasabb (62,8%), mint a férfiak körében (35,9%). Ebben a generációban a nőknek még a negyede sem rendelkezik szakmai végzettséggel.

¹⁶ A kutatás során alkalmazott címlisták a Belügyminisztérium Nyilvántartások Vezetésért Felelős Helyettes Államtitkárságtól vásárolt személyi adat-és lakcímnnyilvántartási adatok alapján kerültek összeállításra.

Az adatbázis elemzése során levont következtetések általánosíthatóságával kapcsolatban célszerű megjegyezni, hogy az adatfelvétel az ország észak-keleti, kedvezőtlen anyagi és munkaerőpiaci feltételekkel jellemezhető régiójában történt, ami a vizsgált generáció munkavállalással kapcsolatos szokásainak kialakulásában meghatározó szerepet játszik. Ennek következtében az eredmények feltehetően némileg kedvezőtlenebb összképet mutatnak, mint egy országos reprezentatív minta esetében várható lenne. A 3. táblázat a minta legfontosabb demográfiai változóinak megoszlását mutatja.

3. táblázat A minta legfontosabb jellemzői (%)

Változó		Megoszlás (%)
Nem	nő	66,4
	férfi	33,6
Kor	65–69 éves	25,3
	70–74 éves	27,5
	75 éven felüli	47,3
Iskolai végzettség	általános iskola, vagy az alatti végzettség	52,8
	középfokú végzettség	39,1
	felsőfokú végzettség	7,2
Lakóhely	20 000 fő fölötti településen él	38,2
	5001–19 999 fő közötti településen él	41,3
	5000 fő alatti településen él	20,4
Munkaerőpiaci státusz	dolgozik	2,7
	nem dolgozik	97,3
A háztartás tagjainak száma	egyszemélyes háztartás	37,5
	kétszemélyes háztartás	49,0
	három, vagy többszemélyes háztartás	13,5
Transzferjövedelemmel rendelkezik		99,2

MUNKAERŐPIACI JELENLÉT: A FORMÁLIS ÉS INFORMÁLIS MUNKAERŐPIACON VALÓ RÉSZVÉTEL

Részvétel a formális gazdaságban

Elsőként arra kerestük a választ, hogy a mintába került személyek mit, mennyit és hogyan dolgoznak. Milyen arányú a részvételük a formális gazdaságban, és milyen időkeretet vesz igénybe esetükben a családban végzett öfenntartó, vagy segítő tevékenység. A rendelkezésre álló legutóbbi adatok arról árulkodnak, hogy ennek a generációnak a munkaerőpiaci jelenléte egészen a legutóbbi évekig a nemzetközi átlag alatt maradt. A kutatás időpontjában, 2017-ben a 65+ generáció foglalkoztatási aránya az OECD országaiban 14,78%, az EU 28 országaiban 5,78%, Magyarországon 4,6%, a saját mintánkban 2,67% volt (OECD 2020). A 4. táblázat a válaszadók nyílt munkaerőpiaci részvételét mutatja korcsoportok szerint.

4. táblázat. A válaszadók nyílt munkaerőpiaci részvétele korcsoportok szerint a teljes mintában (N / %)

	A megkérdezettek életkora			Teljes minta
	65–69	70–74	75 és fölötté	
Nem dolgozik	628 95,1%	695 97,0%	1219 98,7%	2542 97,32%
Dolgozik	32 4,9%	22 3,0%	16 1,3%	70 2,67%
Összesen	660 100%	717 100%	1235 100%	2612 100%

Az általunk mért alacsony munkaerőpiaci jelenlét mutatói különösen akkor szembetűnők, ha tudjuk, hogy mintánkban a bejelentett munkavállalók mellett a nem bejelentett dolgozók is szerepelnek. A nem bejelentett munkahelyek aránya különösen a 65–69 év közötti generációban jelentős. A mintánkban csaknem minden harmadik munkavállaló nem bejelentett munkahelyen dolgozott.¹⁷

Bár a dolgozók aránya igen alacsony a mintában, az mégis jól látható, hogy a nem bejelentett foglalkoztatás aránya valamivel nagyobb mértékű a nők (minden harmadik foglalkoztatásban lévő nő), mint a férfiak (minden negyedik foglalkoztatott férfi) körében (5. táblázat). Ezt nem csupán a magas bérköltség, hanem a legális alkalmazás rugalmatlan keretei (pl. rugalmatlan munkaidő, költséges és időigényes bürokrácia stb.) és a nők által végzett tevékenységek jellege (pl. nem bejelentett háztartási szolgáltatások) is indokolják. Annak ellenére, hogy az alkalmi munkavállalás feltételeit az elmúlt években jelentősen megkönnyítették, a megkérdezettek között még mindig nagyobb arányban vannak nem bejelentett alkalmi munkát végzők (pl. napszám), mint legális alkalmi munkások.

5. táblázat. A válaszadók nyílt munkaerőpiaci részvétele nemenként és az alkalmazás jellege szerint a teljes mintában (%)

Neme	Dolgozik-e és ha igen, milyen formában?							Össz.
	bejelentett munkahely, alkalmazott	nem bejelentett munkahely, alkalmazott	bejelentett munkahely, saját vállalkozás	nem bejelentett munkahely, saját vállalkozás	bejelentett alkalmi munkavállaló	nem bejelentett alkalmi munkavállaló	nem dolgozik	
Férfi	1,3	0,3	1,1	0,3	0,2	0,5	96,2	100%
Nő	0,6	0,2	0,5	0,1	0,3	0,5	97,8	100%
Össz.	0,8	0,2	0,7	0,2	0,3	0,5	97,3	100%

A kutatás során megkérdezett 65-69 év közötti férfiak nyílt munkaerőpiaci jelenléte az országos átlagnál alacsonyabb (3,6%), míg a nők esetében ez az arány magasabb (6,2%) volt. 70 és 74 éves kor között megváltozik a helyzet, a férfiak 5,4 százaléka, nők 1,8 százaléka dolgozik. 75 év fölött a férfiaknak már csak 2,2 százaléka, a nőknek 1 százaléka dolgozik.

Az Ezüst Generáció tagjainak munkavállalási gyakoriságát összegezve megállapíthatjuk, hogy a nők foglalkoztatási mutatói (2,2%) a férfiakéhoz képest (3,8%) lényegesen kedvezőtlenebbek. A nők alacsony részvételi arányát a tradicionális szerepmódel mellett a minta alacsony képzettségi mutatói is indokolják: egyre kevesebb a képzetlen, idősebb női munkavállalók számára felajánlható könnyebb fizikai munka.

Ha az átlagéletkor és az egyes aktivitási formák (vállalkozó, alkalmazott, alkalmi munkás stb.) összefüggését vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy legfiatalabb csoport a 65+-os munkavállalók körében az alkalmi munkavállalóké. Mivel az alkalmi munka az esetek többségében fizikai munka, a 70 fölötti generáció már nem jön számításba ebben a foglalkoztatási formában.

¹⁷ Feltételezzük, hogy a nyugdíj melletti munkavállalás költségeinek 2019. január 1. után bekövetkezett kedvező változása ennek a nem legálisan foglalkoztatott munkavállalói körnek a csökkenését hozta maga után. Adatfelvételünkre még a jogszabályi változásokat megelőzően került sor, így a jogszabályi változás hatásának vizsgálata az Ezüst Generáció illegális foglalkoztatásának mértékére további kutatásokat igényel.

Az időskorú férfiak nagyobb arányú munkaerőpiaci jelenlétét a képzettség és a végzett munka jellege mellett az is indokolja, hogy a nőkhöz viszonyítva közel háromszoros mértékben dolgoznak a saját vállalkozásukban, sokan 70 éves korukat követően is. Az Ezüst Generáció összes dolgozó férfinak több, mint harmada dolgozik saját vállalkozásban, míg a nőknek csupán alig valamivel több, mint negyede vállalkozó. A SHARE¹⁸ 4. hullámának kutatási tapasztalatai szerint az európai országokban is igen magas a 65+ generáció körében a vállalkozóként/önfoglalkoztatóként való részvétel a munka világában, és nyolcszor nagyobb az esélye, hogy a 65–80 év közötti munkavállalók vállalkozóként/önfoglalkoztatóként, mint alkalmazottként dolgozzanak (Wahrendorf et. al. 2017).

6. táblázat. A szocio-demográfiai mutatók hatása a munkavállalásra

	B	S.E.	Sig.	Exp(B)
Kor	-,038	,027	,154	,962
Elvégzett évfolyamok száma	,173	,043	,000	1,189
Nem ^{a)}	-,303	,310	,327	,738
Hányan élnek egy háztartásban	,365	,103	,000	1,441
Betegség ^{b)}	-1,343	,528	,011	,261
Falun él ^{c)}	,460	,323	,154	1,584
Családtagok segítése ^{d)}	-,043	,091	,633	,958
Házimunka végzés ^{e)}	,034	,040	,396	1,034
Konstans	-3,170	2,134	,137	,042

a) 0-val a női és 1-el a férfi válaszadókat kódoltuk.

b) aki nem jelölt betegséget, 0 értéket kapott, aki jelezte, 1-es értéket kapott.

c) 0= nem falun él, 1 = falun él.

d) A családtagok segítése index 0 és 6 között mozog, ahol 0 esetén senkit sem segít, 6-os esetén viszont a felsoroltak közül mindenkit.

e) A házimunka indexe 0 és 15 közti értékeket tartalmaz, ahol 0 esetén a felsoroltak közül (mennyi időt tölt főzéssel, takarítással, mosogatással, mosással és bevásárlással) semmilyen házimunkát sem végez, 15-ös esetén pedig az összes tevékenységet végzi.

A munkavállalást befolyásoló tényezőkre vonatkozó logisztikus regressziós elemzés eredménye meglepő összefüggéseket mutat (6. táblázat). A 65+ generációban a kor és a nem kevésbé befolyásolja, hogy dolgozik-e valaki a nyílt munkaerőpiacon, mint az, hogy milyen a háztartása nagysága, az iskolai végzettsége, vagy az egészségi állapota.¹⁹

A modell magyarázó ereje azonban alacsony, a Nagelkerke $R^2 = 0,116$. Ebből arra következtethetünk, hogy elsősorban nem a szocio-demográfiai tényezők határozzák meg a 65+ generáció munkavállalását, jóllehet a hatásuk – főként az iskolai végzettség, az egészségi állapot és a háztartásnagyság tekintetében – vitathatatlan.

A magyarországi munkaerőpiac szerkezete az alacsony képzettséggel rendelkező munkavállalók számára még a fiatalabb generációk esetében is lényegesen kedvezőtlenebb, mint az Európai Unió országainak többségében, s ezek a hátrányok a kor előrehaladtával felerősödnek (OECD 2019a, OECD 2019b, OECD 2020).

18 Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE) Az 50 év feletti népességre vonatkozó kutatásban 27 Európai ország és Izrael vesz részt. További részletek a SHARE honlapján <http://www.share-project.org/home0.html>

19 Minél nagyobb háztartásban él a megkérdezett, annál valószínűbb, hogy dolgozik idős korában.

**7. táblázat. A jövedelemszerzést akadályozó tényezők.
Mi akadályozza Önt a jövedelemszerző munkavégzésben?**

Akadályozó tényezők:	N	Százalék
semmi nem akadályozza	1579	64,6
a közlekedés	53	2,2
a szolgáltatások és üzletek hiánya, távolsága	14	0,6
információhiány	44	1,8
a háztartásbeli feladatok	40	1,6
a családi, baráti kötelezettségek	26	1,1
a szorongás, félelem az új dolgoktól	18	0,7
a betegségek, egészségkárosodás	669	27,4
Összesen	2443	100

Ezt tapasztaljuk a mintánk esetében is. A válaszadók több mint fele (53,7%), a nők 62,8%-a általános iskolai, vagy annál alacsonyabb végzettséggel rendelkezik, és bár a munkavállalással kapcsolatban különösebb akadályozó tényezőt nem említ (7. táblázat), csak 29,5% jelezte, hogy elgondolkodna a munkavállalás lehetőségén, ha korábbi munkahelyén dolgozhatna.²⁰ A munkahelyi környezet napjainkban folyamatosan átalakul („digitalizálódik”), a teljesítményelvárások növekednek, új (többnyire versenyközpontú) szervezeti kultúra alakul ki, és az új kihívásokhoz való alkalmazkodás, különösen alacsony készség- és képzettségi szinten egyre nehezebb az idősödő munkavállalók számára. Kézdi szerint a magyar 50–69 éves népesség készség-szintje (memória, gondolkodási sebesség, számolási készség) az európai eloszlás alsó középszintjén található, ami jelentős mértékben magyarázza a célcsoport európai átlag alatti munkavállalását (Divényi–Kézdi 2012, Kézdi 2013). A minta esetében is feltételezhetjük, hogy az iskolai végzettség is magyarázhatja, hogy a megkérdezettek többsége sem önmagát, sem a korcsoport tagjait nem tartja alkalmasnak a munkavállalásra (12. táblázat 1. item), és alig 9% gondolkodna el azon, hogy visszatérjen a munkába.

Az adatgyűjtés során direkt módon is rákérdeztünk a munkavállalást akadályozó további tényezőkre (7. táblázat). A válaszadók 64,6%-a úgy nyilatkozott, hogy semmi nem akadályozza a munkavégzésben. A felsorolt akadályozó tényezők hatása – a betegséget (27,4%) kivéve – elenyésző volt. Sem a családi kötelezettségek, sem a háztartási teendők, sem a közlekedési nehézségek nem korlátozzák a munkavállalást.

A logisztikus regressziós elemzés és a munkavállalást akadályozó tényezők közvetlen vizsgálata is magas értéket jelzett azonban az egészségi állapot munkavállalást befolyásoló hatásával kapcsolatban.²¹

A kognitív készségek alacsony szintje és a kedvezőtlen egészségi állapot tehát meghatározó mértékben hozzájárul ahhoz, hogy a megkérdezettek nem szívesen térnek vissza a munkába.

²⁰ Ez különösen akkor figyelemreméltó tény, ha tudjuk, hogy a kötelező nyugdíjkorhatár folyamatosan napirenden lévő, 1–2 évvel tervezett emelésekor a munkavállalók többsége a nyugdíjba vonulásig meghosszabbított időkeretet általában a korábbi munkahelyén töltene el. Nyugdíj előtt 1–2 évvel ugyanis már nehéz állást változtatni. Az Ezüst Generáció tagjai ezt a helyzetet többnyire kényszerként élnék meg, ami nagy valószínűséggel befolyásolná a teljesítményüket és az életminőségüket (Dubois 2016, Flynn 2016).

²¹ Kézdi a SHARE kutatás eredményeire utalva úgy véli, hogy a krónikus betegségekben, a napi tevékenységekben való korlátozottságban, az elhízásban és az egészségi állapot szubjektív megítélésében a magyarok jóval az európai mezőny átlaga alatt szerepelnek, de az objektív tesztek alapján is (tüdőkapacitás, általános erőnlét) a legrosszabbak között vannak (Kézdi 2013).

A formális gazdaságban való részvételt és a részvételt befolyásoló tényezőket összegezve elmondhatjuk, nem nyert egyértelmű bizonyítást az a hipotézisünk, hogy minél idősebb valaki, annál kevésbé vesz részt, vagy szeretne részt venni a foglalkoztatásban. A szocio-demográfiai tényezők közül a kornál sokkal nagyobb jelentősége van az egészségi állapotnak, a megkérdezett iskolai végzettségének és háztartás nagyságának. Mindez egyfelől azt erősíti, hogy az Ezüst Generációt a munkaerőpiaci szerepvállalás szempontjából a 65. életév betöltését követően semmiképpen nem tekinthetjük homogén csoportnak. Másfelől ugyanakkor célszerű tovább vizsgálni a munkavállalással kapcsolatos motivációkat, hiszen a megkérdezetteknek alig egyharmada jelzett a munkavállalással kapcsolatban konkrét akadályt, tehát elvileg tudna dolgozni.

Mielőtt azonban a munkával kapcsolatos további attitűdöket elemeznénk, nézzük meg az informális gazdaságban való feladatvállalást is, hiszen ez is sokat elárul a megkérdezett személyek munkavégző képességéről!

Részvétel az informális gazdaságban

A nyílt munkaerőpiaci részvétel alacsony arányát látva azt feltételeztük, hogy a megkérdezettek a rendelkezésre álló időkeretben aktívan részt vesznek a háztartásgazdaságban, a családi feladatok ellátásában, illetve a nem fizetett önkéntes munkákban: vagyis dolgoznak. Mivel a háztartásgazdaságban végzett tevékenységek részben jövedelemkiegészítő (állatok és növények értékesítése, szolgáltatások kijárlása az informális gazdaságban stb.), részben jövedelemhelyettesítő (önellátás, szolgáltatások kiváltása saját munkával stb.) tevékenységek, fontosnak tartottuk a generáció munkavégzésére vonatkozó vizsgálatunk során ezeket is számba venni.

A megkérdezettek többsége (93%-a) azonban úgy nyilatkozott, hogy a háztartásgazdaságban semmilyen *jövedelemszerző tevékenységet* (értékesítésre szánt termék előállítás, szolgáltatások kijárlása) nem végez, ilyen tevékenységből származó bevétele nem keletkezik.

Ugyanakkor viszonylag magas a részvételi arány (68,7%) a *költségeket kiváltó tevékenységekben* (pl. önellátásra irányuló kertészkedés, állatgondozás stb.) különösen a fiatalabb nyugdíjas generáció férfi tagjai körében.

Kutatásunk adatai visszaigazolják a nemekhez kötődő tradicionális munkamegosztást is: a kerti munkákban és az állatgondozásban valamennyi korcsoport esetében a férfiak a nőknél lényegesen aktívabbak, míg a háztartási munkák (főzés, takarítás, mosogatás, mosás, bevásárlás) valamennyi korcsoport esetében ma is „női” munkának minősülnek, jóllehet a 65+-os férfiak kétharmada is részt vesz a háztartás működtetéséhez kötődő feladatok ellátásában. Ez utóbbi főként azzal magyarázható, hogy a megkérdezettek csak korlátozott mértékben tudnak kertészkedni, állatokat tartani, (a mintának csupán 20,44%-a él községekben, 41,34%-a kisvárosban és 38,22%-a nagyvárosban), így a férfiak is a háztartásban igyekeznek magukat hasznossá tenni.

Az Ezüst Generáció életében – különösen a fiatalabb kohorszok esetében – meghatározó szerepe van a *személyre szóló szolgáltatások kiváltásának* is. Ezek a szerepek/feladatok olyan általánosan elfogadottak, hogy a megkérdezettek 89,6%-a egyetértett a kérdőívünkben megfogalmazott alábbi kijelentéssel: „A 65 év fölöttieknek a feladata a család segítése, szülők, unokák ápolása, gondozása, nem a plusz jövedelem szerzése.”

A 8. táblázat az idősek által végzett tevékenységeket mutatja, nemek szerinti bontásban. Az előzetes várakozásokkal szemben – mely szerint a nagymamák jelentősebb szerepet vállalnak az unokák ellátásában, mint

a nagyapák – a nagyszülők között nincs szignifikáns különbség a feladatokban való részvétel arányait illetően. A megkérdezettek közel kétharmada (nők 62,5%, férfiak 63,3%) kapcsolódik be ebbe a feladatba. Az unokák ellátásában vállalt feladat azonban még azok esetében is, akik részt vesznek ebben a tevékenységben, az esetek többségében napi egy óránál kevesebb elfoglaltságot jelent a nagyszülők számára, s alig a minta egyötödében (nők 16,5% férfiak 14,8%) köt le átlagosan napi két óránál többet a nagyszülői szerep.²²

8. táblázat. A 65+ generáció által végzett tevékenységek nemenként

	Nők (%)			Férfiak (%)		
	Nem végzi	Végzi	Összesen	Nem végzi	Végzi	Összesen
Főzés***	18,7	81,3	100	58,7	41,3	100
Takarítás***	16,1	83,9	100	58,3	41,7	100
Mosogatás***	13,9	86,1	100	55,8	44,2	100
Mosás***	15,9	84,1	100	65,6	34,4	100
Bevásárlás	30,5	69,5	100	35,8	64,2	100
Unokával kapcsolatos tevékenységek	37,5	62,5	100	36,7	63,3	100
Családtag ápolása	81	19	100	82,6	17,4	100
Szakrendelések látogatása	27,6	72,4	100	28,1	71,9	100
Jövedelemszerző tevékenység	93,3	6,7	100	91,7	8,3	100
Önkéntes tevékenység	94,1	5,9	100	94,1	5,9	100
Kertészkedés***	39,4	60,6	100	26,4	73,6	100
Állatok gondozása***	63	37	100	46,9	53,1	100
Kézműves tevékenység/barkácsolás***	81,3	18,7	100	54,8	45,2	100
Séta, torna sport	41,9	58,1	100	47,2	52,8	100
Idősek klubja***	87,8	12,2	100	95,3	4,7	100
Tv, számítógép, internet	10,2	89,8	100	7,4	92,6	100
Pihenés	9,2	90,8	100	9,3	90,7	100
Utazás/nyaralás	78,4	21,6	100	76,4	23,6	100

(*= $p<0,05$ **= $p<0,01$ ***= $p<0,0001$)

A szignifikanciaszint megállapításához csökkenetett elemszámú adatbázist (N=1058) használtunk, hogy a túl nagy elemszám ne befolyásolja a Khí-négyzet próba eredményeit. A csillagok a nemek közti szignifikáns különbségeket mutatják.

Még ennél is kisebb a részvételi arány és az időráfordítás a családtagok ápolása esetében. A nők 19%-a, a férfiak 17,4%-a végzi ezt a tevékenységet.

A 65+ generációnak csak 5,9%-a kapcsolódik be önkéntes tevékenység végzésébe. E tekintetben semmilyen eltérés nincs a két nem között. A megkérdezettek több szabadidő esetén sem növelnék jelentősen az önkéntes tevékenységre fordított időkeretet. Annál inkább szeretnének – különösen a fiatalabb nyugdíjas generációk – nagyobb szerepet vállalni az unokák ellátásában.

A családtagok ellátásában a 65+-os generáció általában 74 éves korig vesz részt. Ezt követően megfordulni látszik a támogatás iránya és a 75 év fölöttiek egyre inkább maguk is segítségre szorulnak. A 75 év fölötti nők és férfiak több mint fele azonban még mindig aktívan részt vesz a háztartási feladatok ellátásában, vagyis többségében – ha korlátozott mértékben is – de munkaképes.

22 Feltételezzük, hogy ha az unokákkal töltött idő alatt végzett tevékenység szerkezetét vizsgálnánk (közös játék, séta, főzés, étkezés, tanulás stb.) akkor nemenként nagyobb eltérést találnánk a nagyszülők között, de a jelenlegi vizsgálatunk az időráfordítás belső szerkezetének elemzésére nem terjedt ki.

Az informális gazdaságban való részvétel sajátosságainak összegzéseként elmondhatjuk, hogy a megkérdezettek 93%-a ugyan semmilyen jövedelemszerző tevékenységet nem végez, de 68,7%-uk szerepet vállal olyan költségeket kiváltó tevékenységekben, amelyet munkavégzésnek nevezhetünk. A megkérdezettek többsége ugyan részt vesz a családi feladatok ellátásában, de az adatok alapján ez a tevékenység nem olyan volumenű, hogy akadályozná a nyílt munkaerőpiaci munkavállalást. A mintának alig 19,7%-a említette, hogy elgondolkodna egy esetleges jövedelemszerző tevékenység vállalásán, ha a családban kevesebb feladatot kellene ellátnia (9. táblázat).

9. táblázat. Mi az, amire a megkérdezettek több időt fordítanának, ha több szabad idejük lenne?

A tevékenység jellege	Nők %			Férfiak %			Összesen %
	65–69	70–74	75 és föllette	65–69	70–74	75 és föllette	
Háztartási munkák	6,2***	9,8***	19***	6,3	8,6	10,2	12,2
Unokák ellátása	52,6	55,4	46	53,1	32,2	42,9	47,6
Kerti munka, állatgondozás	7,2	10,7	13,1	7,4	8,6	12,4	10,7
Önkéntes munka	9,4	6,5	6,6	5,4	6,9	6,3	6,7
Aktív hobby (kézműves tevékenység, séta, sport, közösségi élet)	19,6	22,5	20,1	13,7	17,5	17,5	19,1
Passzív szabadidő (tv nézés, pihenés)	2,5	2,6	3	1,8	1,3	3,6	2,7

(*= $p<0,05$ **= $p<0,01$ ***= $p<0,0001$)

A szignifikanciaszint megállapításához csökkenetett elemszámú adatbázist ($N=1058$) használtunk, hogy a túl nagy elemszám ne befolyásolja a Khí-négyzet próba eredményeit. A csillagok a nemek közti szignifikáns különbségeket mutatják.

A 65+ generáció – mint a 9. táblázatban is láthatjuk –, ha a jelenleginél több szabadidőre lenne lehetősége és maga választaná meg, hogy azt mire használja, jelentősen többet fordítana a családi kapcsolatok – ezen belül is kifejezetten az unokákkal való kapcsolat – ápolására, s nagyobb mennyiségű időt használna rekreációra és aktív pihenésre. A 65+ generáció tehát nem csupán a formális gazdaságban, hanem lehetőség szerint az informális gazdaságban is csökkentené a munkavégzés keretét, annak ellenére, hogy többségük elvileg még képes a munkavégzésre. A „kívánságlista” (Mire fordítana több időt, ha több szabad ideje lenne?) azt jelzi, hogy a 65+ generáció körében a munkához kötődő tevékenységek leértékelődnek és a szociális, mentális és fizikai jóllét növelését szolgáló tevékenységek kerülnek előtérbe. Az adatokat látva joggal merül fel a kérdés: milyen tényezők határozzák meg a 65+ generáció körében a munka értékének csökkenését, a munkával kapcsolatos motiváció alacsony szintjét?

A MUNKÁVAL KAPCSOLATOS ATTITÚDOK

A formális és informális gazdaságban betöltött szerepet, a munkával kapcsolatos attitűdök kialakulását számos tényező magyarázza (munkaerőpiaci helyzet, szocio-demográfiai tényezők, a munkahelyeken tapasztalható szervezeti kultúra stb.). Kutatásunkban ezek közül mi két kiemelt területre fókuszáltunk: az anyagi biztonság létére/hiányára, mint az időskori munkavállalást elsődlegesen meghatározó tényezőre, és az időskori generáció munkavállalásával kapcsolatban a társadalomban élő szerepelvárásokra, sztereotípiákra,²³ valamint ezeknek az egyéni döntésekre gyakorolt hatására.

Az anyagi biztonság

A kutatásunk során megkérdezettek közül alig 9,5% vállalna a jövőben jövedelemszerző tevékenységet. Eredményünk több vonatkozásban is összecseng az Eurofund (2012) és a GKI (2018) által végzett kutatás eredményeivel: a 65+ generáció tagjai közül alig minden tizedik vállalna bármilyen időkeretben is (alkalmi munka, részmunkaidő, teljes munkaidő) aktív szerepet a munkaerőpiacon. A többség azonban már nem szeretne dolgozni. Saját kutatásunk során is a válaszadók 96,8%-a értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy „A 65 év felettieknek már nem kellene dolgozni, megérdemlik a pihenést.” A nyílt munkaerőpiactól való távolmaradást valószínűleg az is magyarázza, hogy a megkérdezetteknek csupán 0,8%-a olyan személy, aki semmilyen jóléti ellátásban nem részesül. A többség vagy saját, vagy a házastárs jogán transzferjövedelmet – többnyire saját jogú öregségi nyugdíjat – kap. Ez az eredmény erős jóléti függőséget mutat. A jóléti függőségre utal továbbá az is, hogy az OECD (2017) adatai szerint Magyarországon a nyugdíjasok jövedelmének 88,8%-át teszik ki az állami juttatások. Ez a vizsgált országok közül a legmagasabb érték.²⁴

Bár a közvéleményben erősen él a „kisnyugdíjas” kép, aminek érvényessége esetén a nyugdíj, illetve a nyugdíjszerű ellátás alacsony szintje miatt erős motivációt feltételezhetnénk a magasabb alapjövedelmet, vagy kiegészítő jövedelmet biztosító munkavállalásra (Nilsson et al 2011), a gyakorlat ezt a feltételezést nem igazolja.

Divényi és Kézdi a SHARE kutatás 4. hullámának elemzésekor arra hívták fel a figyelmet, hogy a magyarországi nyugdíjak összege nem marad el az 50 év felettiek nyílt munkaerőpiacon elérhető jövedelme mögött, így a munkavállalás anyagi motiváló szerepe az európai országokhoz képest nálunk lényegesen kisebb (Divényi–Kézdi 2012). Vastagh az ezredfordulót követő jóléti kiadások elemzésekor arra a következtetésre jutott, hogy „...2008-ban a nyugdíjasok kétharmadának volt magasabb összegű nyugdíja, mint az akkori minimálbér, és közel nyolc százalékuknak volt magasabb még a versenyszféra nettó átlag-kereseténél is, ezek aránya 2013-ra 78, illetve 12 százalékra nőtt.” (Vastagh 2016: 174). Az OECD nyugdíjasok jövedelmére vonatkozó legfrissebb adatbázisa a nyugdíjak helyettesítési rátájára vonatkozóan további kedvező változásokat jelez. 2018-ban Magyarországon a többi EU országhoz képest kiemelkedően magas az állami nyugdíjpillér korábbi jövedelemre vonatkozó helyettesítési rátája (84,3%). Az EU 28 tagállama közül csak Luxemburgban (91,1%) és Ausztriában (89,9%) magasabb ez a ráta (OECD 2019b: 155).

23 Ebben az esetben a sztereotípiá fogalma alatt széles körben elfogadott és a megkérdezett gondolkodásába is feltétel nélkül beépülő látásmódot értünk, amely befolyásolja értékrendszerét, meghatározza egyéni döntéseit és társas viselkedését.

24 A jövedelmek 8,5%-a származik munkajövedelemből és csupán 2,5%-a tőkejövedelemből (OECD 2017). A további részleteket lásd: <http://dx.doi.org/10.1787/888933634458>

Magyarországon tehát a 65+ generáció igen széles körben és a célcsoport megítélése szerint elfogadható színvonalon kap transzferjövedelmet, melynek birtokában nem erős az anyagi kényszer a nyílt munkaerőpiacra való visszalépésre, a jövedelemszerzésre. A kutatásunk során megkérdezettek 90,5%-a is úgy nyilatkozott, hogy semmilyen körülmények között nem vállalna jövedelemszerző tevékenységet. Nagyon kicsit árnyalja a jövedelemszerző tevékenység csaknem egységes visszautasításának képét a település mérete. A legmagasabb arányban (12,2%) a nagyvárosokban élők dolgoznának (feltehetően a kedvezőbb munkaerőpiaci lehetőségeknek köszönhetően), majd a falun élő 65 év felettiiek vállalnának munkát (11,6%), valószínűsíthetően a falusi mezőgazdasági munkavégzés tradíciói miatt, ahol nem az életkor, hanem a munkavégző képesség szabott határt a jövedelemszerző vagy költségeket kiváltó tevékenységnek. A középvárosokban a legalacsonyabb (6,4%) a jövedelemszerző tevékenységgel kapcsolatban pozitívan nyilatkozók aránya.

Az anyagi kényszer alacsony motivációs erejét igazolja, hogy a minta transzferjövedelemmel nem rendelkező 0,8%-a sem szándékozik nagyobb arányban jövedelemszerző tevékenységet vállalni, mint nyugdíjas kortársai.

Az anyagi kényszer hiányát igazolja továbbá, hogy a megkérdezettek 2,3%-nál fordult elő, hogy a kérdést megelőző időszakban nem jutottak naponta egyszer meleg ételhez. Ennek a problémának azonban nem minden esetben az anyagi dimenzió állt a háttérben. Előfordul az is, hogy az étkezést biztosító szolgáltatás nem volt elérhető.

A megkérdezettek visszajelzése alapján megállapíthatjuk, hogy az anyagi kényszer hatása igen alacsony a magyarországi 65+ generáció munkavállalására. Az alacsony arányban előforduló nyílt munkaerőpiaci munkavállalás háttérben az anyagi kényszeren/motiváción túl más – elsődlegesen szociális (pl. társas kapcsolatok hiánya), és mentális (pl. siker, énérték) – tényezők állnak. Az 50+ generáció munkavállalásával kapcsolatos attitűdjeit elemző nemzetközi kutatások (European Quality of Life Survey 2012, Eurofound 2014, Eurofound 2017, Wahrendorf et.al. 2017, OECD 2019b) tanulsága szerint azonban ezek a tényezők elsődlegesen a magasan képzett munkavállalók körében meghatározóak. Ennek megfelelően a mi mintánk esetében – elsődlegesen az alacsony képzettségi mutatók és a rossz munkaerőpiaci pozíció miatt – ezek a posztmaterális motivációs tényezők nem jellemzők.

A fentieket összegezve elmondhatjuk, hogy Magyarországon a 65+ generáció esetében a munkában maradás, vagy a munkába való visszalépés opciók értéke (Stock–Wise 1990) a vizsgált mintában igen alacsony.²⁵

Az időskorúak munkavállalásával kapcsolatos társadalmi sztereotípiák

Az idősebb munkavállalók munkavállalási hajlandóságát – az anyagi kényszeren túl – meghatározó módon befolyásolják a társadalomban élő normák és sztereotípiák, munkaerőpiaci és társadalmi elvárások (Butler 1969, Kooij et al. 2011, Geuskens et al. 2012), valamint az ezekhez illeszkedő szakpolitikák.²⁶

25 Sock–Wise (1990) szerint a munkavállalásra/munkában maradásra vonatkozó döntést a munkavállaló a munkával elérhető jövedelem és a nyugdíjban elérhető jövedelem összehasonlításával hozza meg. Az egyes opciók mérlegelése során az érintett figyelembe veszi még a munkavállalással illetve a nyugdíjas léttel kapcsolatos további előnyöket és hátrányokat is (pl. időgazdálkodás, befektetések, szociális tőkék változása stb.).

26 Lásd pl. a nők kedvezményes nyugdíjprogramját (Nők40 program), amely lehetővé teszi a nők korai nyugdíjba vonulást.

Az Ezüst Generáció munkavállalásával kapcsolatban az elmúlt évtizedekben kialakult sztereotípiák egyik stabil eleme, hogy a szűkülő munkaerőpiacon a rendelkezésre álló státuszokat a fiatalabb generáció tagjai kell, hogy elfoglalják (Posthuma–Champion 2009, Gaillard–Desmette 2010, Drydakis et. al. 2017). Az idősebb generáció munkaerőpiacról való kivezetésének igénye a kilencvenes évek óta – hullámzó intenzitással, de – folyamatosan jelenlévő magas arányú munkanélküliségnek köszönhetően erősödött meg, s a 60 év körüli nyugdíjazás az európai országok szakpolitikai eszköztárának egyik széles körben alkalmazott eleme volt (Fifik–Szilágyi 2005, Flinn–Yixin 2016). Az Eurofond 2017-es felmérése – *Sixth European Working Condition Survey* – is a kialakult szokásokat, mint rutinszerűen alkalmazott egyéni stratégiákat tükrözi vissza. A kutatásunkba bevont megkérdezettek többsége úgy vélte, hogy a nők esetében 56 év, a férfiak esetében 60 év lenne a nyugdíjba vonulás ideális kora (10. táblázat) még akkor is, ha megítélésük szerint a férfiak 65 éves korig, a nők 64 éves korig képesek lennének dolgozni.²⁷ A kutatás kismértékű különbség mutatott az alkalmazottak (64 év) és a vállalkozók (66 év) véleménye között a nyugdíjazás ideális korára vonatkozóan, de a vélemények összességében egyértelműen jelezik: a munkavállalók (saját megítélésük szerint is) tovább lennének képesek dolgozni, mint az általuk ideálisként megfogalmazott nyugdíjba vonulási kor. De nyugdíjba mennek, mert megítélésük szerint a társadalom ezt várja el tőlük.

10. táblázat. A nők és férfiak optimálisnak vélt nyugdíjkorhatára ($p>0,05$)

	Nők optimálisnak vélt nyugdíjkorhatára (év)	Férfiak optimálisnak vélt nyugdíjkorhatára (év)
A nők véleménye szerint	55,87	60,00
A férfiak véleménye szerint	56,31	60,23
Átlagosan	56,02	60,08

Annak ellenére, hogy az elmúlt években a munkaerőpiac mind Európában, mind Magyarországon jelentősen átalakult és megnőtt a kereslet a munkaerő iránt, a nyugdíjba vonulás idejével kapcsolatos sztereotípiák és az *időskori ageizmus* nem, vagy alig érzékelhetően változott. A munkaerőpiaci lehetőségek és változások ellenére maga az érintett célcsoport is egyetért a domináns közvélekedéssel az idősek munkavégzésére vonatkozóan. A megkérdezettek többsége (96,8%) úgy véli, hogy a 65 év felettieknek már nem kell dolgozni.

Mint az alábbi táblázatból is kitűnik, a nyugdíjba vonulás idejét szignifikáns módon négy tényező befolyásolja: az iskolai végzettség, az egészségi állapot, a településméret és a háztartási feladatokba való bekapcsolódás mértéke (11. táblázat).

A magasabb végzettségűek – feltehetően a jobb munkaerőpiaci pozíció miatt – mind a nők, mind a férfiak esetében nagyobb arányban fogadnák el a nyugdíjkorhatár emelését, mint alacsonyabb végzettségű társaik, a betegségben szenvedők ezzel ellentétes irányba változtatnának, mindkét nem esetében csökkentenék a nyugdíjkorhatárt. A településméret is meghatározó a nyugdíjba vonulás idejére vonatkozó vélemények formálásában, de a nők és férfiak esetében másként működik. Akik falun élnek, csökkentenék a női nyugdíjkorhatárt, de változatlanul hagynák a férfi nyugdíjkorhatárt.

²⁷ A Századvég 2018-ban az 55+ generáció körében végzett hazai kutatása is azt mutatta, hogy a megkérdezettek átlagosan 58,7 éven szeretnének nyugdíjba menni (Századvég 2018: 51).

11. táblázat. Az ideális női nyugdíjkorhatárra vonatkozó véleményt befolyásoló tényezők

Modell	B	S.E	Beta	Szig.
Kor	-0,021	0,017	-0,030	0,227
Nem ^{a)}	0,197	0,249	0,021	0,429
Elvégzett évfolyamok száma	0,134	0,039	0,080	0,001
Munkavégzés ^{b)}	0,199	0,654	0,007	0,760
Betegség mint akadályozó tényező ^{c)}	-0,601	0,231	-0,060	0,009
Házimunka végzése ^{d)}	-0,086	0,031	-0,072	0,006
Családtagok segítése ^{e)}	0,039	0,067	0,013	0,559
Falun él ^{f)}	-0,958	0,266	-0,079	0,000
Konstans	56,851	1,436		0,000

a) 0-val a női és 1-essel a férfi válaszadókat kódoltuk.

b) aki nem dolgozik 0, aki pedig dolgozik 1-es értéket kapott.

c) aki nem jelölt betegséget 0 értéket kapott, aki jelezte, 1-es értéket kapott.

d) A házimunka indexe 0 és 15 közti értékeket tartalmaz, ahol 0 esetén a felsoroltak közül (mennyi időt tölt főzéssel, takarítással, mosogatással, mosással és bevásárlással) semmilyen házimunkát sem végez. 15-ös esetén pedig az összes tevékenységet végzi

e) A családtagok segítése index 0 és 6 között mozog, ahol a 0 esetén senkit sem segít, 6-os esetén viszont a felsoroltak közül mindenkit. f) 0 = nem falun él, 1 = falun él.

Az ideális nyugdíjkorhatárra vonatkozó vélemények nemek közötti különbsége érdekes adalék a települési kategóriák formális és informális munkaerőpiaci kínálati szerkezetének mélyebb megismeréséhez. Végül a házimunka hatása nők és férfiak esetében hasonló módon jelentkezik: minél kevesebb házimunkát végeznek a megkérdezettek, annál támogatóbban nyilatkoznak a korhatáremeléssel kapcsolatban.

A megkérdezettek többsége azonban nem csupán a nyugdíjkorhatár növelését utasítja el, hanem a 65 év fölötti munkavégzésre vonatkozó szabad választás lehetőségét is. A minta 57,8 százaléka tartja elfogadhatónak, hogy a megváltozott környezeti feltételekre való tekintettel az érintettek szabadon döntsenek, hogy 65 fölött dolgoznak, vagy nyugdíjasként szervezik mindennapjaikat. Még kisebb volt az egyetértők aránya (44,5%) a 65 fölöttiek szabad munkavállalásával kapcsolatban, amikor egy kontroll itemmel („A 65 év fölöttieknek, ha szeretnék, lehetővé kell tenni, hogy dolgozzanak, jövedelmet szerezzenek.”) újra teszteltük a szabad munkavállalásra vonatkozó véleményt.

12. táblázat. A munkával kapcsolatos attitűdök a 65+ generáció körében

	Egyetért a kijelentéssel %
A 65 és 70 közötti generáció még jól alkalmazható lenne a korábbi munkahelyén.	15,6
A 65 év fölöttieknek, ha szeretnének, lehetővé kellene tenni, hogy dolgozzanak, jövedelmet szerezzenek.	44,5
A 65 év fölöttieknek a feladata a család segítése, szülők, unokák ápolása, gondozása, nem a plusz jövedelem szerzése.	89,6
„65 és 70 év között választhatóvá kellene tenni, hogy ki mikor szeretne nyugdíjba menni.”	57,8
Nyugodtan lehetne emelni a nyugdíjkorhatárt 65 évnél magasabbra is.	3,9
Már a 65 éves nyugdíjkorhatár is magas, inkább csökkenteni kellene.	94,4

A 12. táblázat adatai az *interiorizált ageizmust* igazolják. A 65+ generáció tagjai azonosulnak az idősebb generáció munkavégzésére vonatkozó, széles körben elterjedt sztereotípiákkal, s támogatják az egységes, korai

nyugdíjba vonulást. A mindenkire azonos módon érvényesnek tűnő szabályozás ugyanis a megkérdezettek értékelése szerint garantálja az időskori nyugdíjhoz kötődő szociális biztonságot és védi az érintetteket az egyéni döntések terhétől, valamint a munkavállalás miatt a közvetlen környezettel (munkaadók, család stb.) kialakuló konfrontációtól. A társadalmi konszenzusra épülő sztereotípiák biztonságérzetet garantálnak a 65+ generáció számára, így azzal a célcsoport tagjai (a demográfiai és munkaerőpiaci változások ellenére) könnyen azonosulnak. Az időskorúak munkavállalásával kapcsolatos sztereotípiák hosszútávú fenntartása azonban sem egyéni, sem társadalmi szinten nem tűnik kifizetődőnek.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban a 65+ generáció formális és informális munkaerőpiaci szerepvállalását, időgazdálkodását és a munkavállalással kapcsolatos attitűdjeit elemeztük egy 2625 főt érintő kérdőíves kutatás adatbázisa alapján. Az elemzés során megállapításra került, hogy vizsgált célcsoport munkaerőpiaci szerepvállalása a formális gazdaságban – bár akadályozó tényezőt a megkérdezettek csak 33,4%-említett – a nemzetközi sztenderdekhez mérten igen alacsony, a foglalkoztatási ráta 2,7%. Az Ezüst Generáció tagjai az informális gazdaságban ennél lényegesen aktívabb szerepet mutattak. A megkérdezetteknek ugyan 93%-a az informális gazdaságban sem végez semmilyen jövedelemszerző tevékenységet, de 68,7%-uk részt vesz olyan költséget kiváltó tevékenységben, amelyet munkavégzésnek tekinthetünk. Ilyen pl. az önellátásra irányuló kertészkedés és állatgondozás, a háztartási feladatok ellátása, vagy a családban – unokák, ápolásra szoruló családtagok körében – végzett szolgáltatáskiváltó tevékenység. Az Ezüst Generáció tagjai tehát lényegesen nagyobb arányban végeznek munkát, mint ami a hivatalos foglalkoztatási statisztikákból kiolvasható, s munkavégző képességük – különösen a fiatalabb nyugdíjas generáció körében – kedvezőbb állapotot mutat, mint ami a foglalkoztatási rátákból visszatükröződik. Ugyanakkor célszerű azt is megjegyezni, hogy a 65+ generáció végzettsége és szakmai felkészültsége nem illeszkedik napjaink munkaerőpiaci keresletéhez. Minél magasabb az életkor, annál nagyobb a távolság a kereslet és kínálat szerkezete között. A 65+ generáció tagjainak többsége így „beszorul” az informális gazdaság keretei közé.

Kutatási eredményeinket összefoglalva elmondhatjuk, hogy az első hipotézisünk nem igazolódott. A 65+ generáció tagjainak munkavállalását a klasszikus szocio-demográfiai mutatók közül a kor, a nem és a lakóhely kevésbé befolyásolta, míg az iskolai végzettség, az egészségi állapot vagy a háztartás nagysága meghatározónak bizonyult. A megromlott egészségi állapot negyedére csökkenti a munkavállalási hajlandóságot, míg a háztartás létszámának növekedése másfélszeresére növeli a munkavállalással kapcsolatos motiváció esélyszorzóit. A magasabb iskolai végzettségnek a háztartás létszámához képest valamivel kisebb a pozitív hatása ($Exp B = 1,182$), de az összefüggés egyértelmű.

Második hipotézisünk ugyanakkor egyértelmű igazolást nyert. A 65+ generáció esetében a nyugdíjazást követő években – a transzferjövedelmeknek köszönhetően – nincs anyagi kényszer a munkában maradásra, vagy a nyílt munkaerőpiacra való visszalépésre. A mintába kerültek 99,2%-a rendelkezik az egzisztenciát alapszinten biztosító transzferjövedelemmel (többnyire saját jogon járó nyugdíjjal). A munkába való visszatérésre irányuló motiváció hiányát igazolja továbbá az állami nyugdíj korábbi jövedelemre vonatkozó helyettesítési rá-

tája 84,3% (OECD 2019b), aminek köszönhetően a generációra jellemző alacsony képzettséggel elérhető minimálbér nettó összege nem áll távol a nyugdíjak átlagértékétől.

Az anyagi kényszer hiányát igazolja továbbá, hogy a megkérdezetteknek csak 2,3%-a esetében fordul elő, hogy nem jut naponta meleg ételhez, de ennek hátterében sem feltétlenül az anyagiak, hanem több esetben a szolgáltatás hiánya áll.

Harmadik hipotézisünk az időskorúak munkavállalásával kapcsolatos sztereotípiák (*időskori ageizmus*) munkavállalást befolyásoló hatására vonatkozott. A nők és férfiak ideálisnak vélt nyugdíjkorhatárának elemzésével és az idős generáció munkavállalására vonatkozó sztereotípiáknak a vizsgált generáció tagjai körében való megjelenésével igazoltuk az *interiorizált ageizmus* jelenlétét a 65+ generáció körében.

A társadalmi konszenzusra épülő sztereotípiákkal való azonosulás azonban csak rövid távon szolgálja a 65+ generáció érdekeit. A munkaerőpiaci helyzet változása, a nyugdíjrendszer jelenleg még erős ellenősztonzó szerepének átalakulása, a nyugdíjkorhatár fokozatos emelkedése szükségszerűen felerősíti majd a tanulmány keretében felvetett, a 65+ generáció munkavállalási képességére és hajlandóságára irányuló kérdéseket: hogyan, milyen formában tud belépni a ma még többnyire az informális gazdaságban munkát végző generáció az elsődleges munkaerőpiacra, milyen módon tudja kiegészíteni jelenleg túlnyomóan passzív jövedelmeit munkajövedelemmel, milyen eszközök és megoldások szükségesek a formális munkavégzésből való korai kivonulást elsődlegesen magyarázó kedvezőtlen munkaerőpiaci pozíció (pl. képzettség, egészségi állapot) megváltoztatásához, s végül milyen változások járhatnak hozzá az időskori ageizmus csökkentéséhez, hogy mindezek eredményeként a 65+ generáció tagjainak ne csak 9%-a vélje úgy, neki még van helye, szerepe a munka világában.

HIVATKOZÁSOK

- Adler J. – Petz R. (2011) Idősek a pályán: Fair A Play? Hogyan vélekednek az európai munkaadók az idősebb korosztályok helyéről a jövő munkaerőpiacon? *Vezetéstudomány* 6, 25–39.
- Angelini, V. – Brugiavini, A. – Weber, G. (2009) Ageing and unused capacity in Europe: is there an early retirement trap? *Economic Policy*, 59, 463–508. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0327.2009.00227.x>
- Bördös K. – Petróczy A. (2019) *A tartós munkanélküliek, valamint az 50 év feletti és a fiatal álláskeresők munkaerőpiaci integrációjának lehetőségei*. Kutatászáró tanulmány. Budapest: Hétfa Kutatóintézet. Elérhető:http://hetfa.hu/wp-content/uploads/2019/10/HETFA_zarotanutlmany_FINAL_20190830.pdf [Letöltve: 2019.09.14.]
- Butler, R. N. (1969) Age-ism: Another form of bigotry. *The Gerontologist*. 4, 243–246. https://doi.org/10.1093/geront/9.4_part_1.243
- Calzavara, M. – Battini, D. – Bogataj, D. – Sgarbossa, F. – Zennaro, I. (2020) Ageing workforce management in manufacturing systems: state of the art and future research agenda. *International Journal of Production Research*, 3, 729–747. <https://doi.org/10.1080/00207543.2019.1600759>
- Czipperer Zs.(2015) Diszkrimináció és ageizmus. *Új egyenlítő*, 1, 2–13.
- Dingemans, E. – Henkens, K. – van Solinge, H. (2016) Access to Bridge Employment: Who Finds and Who Does Not Find Work After Retirement? *The Gerontologist*, 4, 630–640. <https://doi.org/10.1093/geront/gnu182>
- Divényi J. – Kézdi G. (2012) Az alacsony foglalkoztatás okairól az 50 év feletti népességben Magyarországon. Az ösztönzők, a kognitív képességek és az egészségi állapot szerepe. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2012*. Budapest: TÁRKI, 109–208.
- Drydakis, N. et al. (2017) Inclusive Recruitment? Hiring Discrimination against Older Workers. *IZA Discussion Paper, No. 10957*. <http://ftp.iza.org/dp10957.pdf>. [Letöltve: 2019.09.14.]
- EC (2007) *European Commission Active ageing and labour market trends for older workers In Employment in Europe 2007*. Brussels: European Commission, Directorate–General for Employment, Social Affairs and Inclusion, 53–123.
- EC (2011) *European Commission Active ageing In Employment and social developments in Europe 2011*. Brussels: European Commission, Directorate–General for Employment, Social Affairs and Inclusion, 223–243.
- EU (2018) *The silver economy. Final Report*. Luxembourg: Publication Office of the European Union. <http://www.smartsilverconomy.eu> [Letöltve: 2019.09.14.]
- Eurofound (2008) *Working conditions of an ageing workforce*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Eurofound (2012a) *Sustainable work and the ageing workforce*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurofound (2012b) *Third European Quality of Life Survey*. Luxembourg: Publications Office of European Union.
- Eurofound (2014) *Work preferences after 50*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurofound (2017) *Sixth European Working Conditions Survey–Overview report (2017 update)*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Council (2002) *Report requested by Stockholm European Council: Increasing labour force participation and promoting active ageing*. Brussels: Commission of the European Communities <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2002:0009:FIN:EN:PDF> [Letöltve: 2020.04.27]
- Eurostat (2018a) *Record high old-age dependency ratio in the EU*. Eurostat news. 2018.05.08. <http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news> [Letöltve: 2020.01.10.]
- Eurostat (2019) *Population structure and ageing*. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Population_structure_and_ageing#Past_and_future_population_ageing_trends_in_the_EU [Letöltve: 2020.01.20.]
- Eurostat (2018b) *Population: Structure indicators*. Elérhető: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> [Letöltve: 2020.01.10.]
- Fifik E. – Szilágyi K. (2005) Idősebb munkavállalókkal kapcsolatos politikák Európában és Magyarországon. Kutatási zárótanulmány. In Horváth Cz. J. (szerk.) *Idősebb munkavállalókkal kapcsolatos politikák*. Felnőttképzési Kutatási Füzetek, Budapest: Nemzeti Felnőttképzési Intézet, 9–47.
- Flynn, M. – Yuxin L. (2016) Employment and Retirement of older Workers in UK. In Hofäcker, D. – Hess, M. – König, S. *Delayng Retirement Progress and Challenge of Active Ageing in Europe*. United States and Japan: Palgrave–McMillan, London, 221–241.
- G20 (2015) *G20 Principles on Silver Economy and Active Ageing*. <http://www.g20.utoronto.ca/2015/G20-Principles-on-Silver-Economy-and-Active-Ageing.pdf> [Letöltve: 2020.01.10.]
- Gaillard, M. – Desmette, D. (2010) (In)validating stereo- types about older workers in uences their intentions to retire early and to

- learn and develop. *Basic and Applied Social Psychology*, 32, 86–98. <https://doi.org/10.1080/01973530903435763> [Letöltve: 2020.01.10.]
- Geuskens, G. A. – Oude Hengel, K. M. – Koppes, L. L. J. – Ybema, J. F. (2012) Predictors of the willingness and ability to continue working until the age of 65 years. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 54, 572–578.
- GKI (2018) *Nyugdíjasok a munkahelyeken?* Budapest: Gazdaságkutató Zrt. Elérhető: <https://www.gki.hu/wp-content/uploads/2018/08/GKI-Nyugd%C3%ADjasok-a-munkahelyeken.pdf> [Letöltve: 2020.01.21.]
- Glover, I. – Branine, M. (2001) *Ageism in Work and Employment*. Aldershof: Ashgate Publishing Ltd.
- ILO (1979) *Older Workers: Work and Retirements – Sixth Item on the Agenda*. Geneva: International Labour Office.
- ILO (1980) *R162 Older Workers Recommendation*. https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:R162 [Letöltve: 2019.08.21.]
- ILO (2018) *World Employment and Social Outlook – Trends*. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_615594.pdf [Letöltve: 2020.01.21.]
- ILO (2019) *Supporting longer working life: Multistage approaches for decent and productive work*. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_713371.pdf [Letöltve: 2020.01.20.]
- Jászberényi J. L. (2016) *Időskori ageizmus (Az idősek hátrányos megkülönböztetése életkoruk alapján)*. Budapest: WPress.
- Kézdi, G. (2013) Nehezen kelnek el az idősek a munkaerőpiacon. *Jutalom*, 2017.03.22. <http://jutalom.reblog.hu/nem-kellenek-a-munkaadoknak> [Letöltve: 2020.01.21.]
- Kooij, T. A. M. – de Lange, A. H. – Jansen, P. G. W. – Kanfer, R. – Dikkers, J. S. E. (2011) Age and work-related motives: Results of a meta-analysis. *Journal of Organizational Behavior*, 32, 197–225. [Letöltve: 2019.08.15.]
- Kreiszné Hudák E. (2016) *A demográfiai változások munkaerőpiaci hatásai Magyarországon*. <https://www.mnb.hu/kiadvanyok/szakmai-cikkek/> [Letöltve: 2019.07.01.]
- KSH (2013) *Ötven év feletti a munkaerőpiacon*. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/otvenevfeletti.pdf> [Letöltve: 2019.08.21.]
- McGinty, G. (2016) *America's Aging Population and Slowing Economic Growth*. <https://dianerehm.org/shows/2016-08-25/how-americas-aging-population-may-be-slowng-economic-growth> [Letöltve: 2020.01.21.]
- Monostori J. (2015) Öregedés és nyugdíjba vonulás. In Monostori J.– Őri P. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai Portré 2015*. Budapest: KSH Népeségutómányi Kutatóintézet.
- Nilsson, K. – Hydbom, A.R. – Rylander, L. (2011) Factors influencing the decision to extend working life or retire. *Scandinavian Journal of Work, Environment and Health*, 6, 473–480.
- OECD (1997) *The OECD Job Strategy. Making Work Pay: Taxation, Benefits, Employment and Unemployment*. Paris: OECD. <http://www.oecd.org/employment/emp/1868601.pdf> [Letöltve: 2020.01.21.]
- OECD (2015) *Ageing and Employment Policies: Denmark 2015: Working Better with Age*. Paris: OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264235335-en>.
- OECD (2016) *Income Distribution Database (IDD): Gini, poverty, income*. Methods and Concepts. <https://www.oecd.org/social/income-distribution-database.htm> [Letöltve: 2020.01.21.]
- OECD (2017) *Pensions at a Glance 2017: OECD and G20 Indicators*. OECD Publishing, Paris. http://dx.doi.org/10.1787/pension_glance-2017-en [Letöltve: 2019.08.15.]
- OECD (2018) *Key policies to promote longer working lives in Hungary*. Paris: OECD. http://www.oecd.org/els/emp/Hungary_Key%20policies_Final.pdf [Letöltve: 2020.01.10.]
- OECD (2019a) *Hungary in OECD Labour Force Statistic 2019*. OEDC Publishing Paris. <http://doi.org/10.1787/d31aefd4-en> https://read.oecd-ilibrary.org/employment/oecd-labour-force-statistics-2019_d31aefd4-en#page2 [Letöltve: 2020.01.20.]
- OECD (2019b) *Pensions at a Glance 2019*. OECD Publishing. <http://doi.org/10.1787/b6d3dcfc-en> https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/pensions-at-a-glance-2019_b630ed29-en#page2 [Letöltve: 2020.01.20.]
- OECD (2019c) *Will future pensioners work for longer and retire on less?* <http://www.oecd.org/pensions/public-pensions/OECD-Policy-Brief-Future-Pensioners-2019.pdf> [Letöltve: 2020.01.20.]
- OECD (2020) Labour force participation rate (indicator). <https://doi.org/10.1787/8a801325-en> [Letöltve 2020.04.29]
- Posthuma, R. – A. Campion, M. A. (2009) Age stereotyping in the workplace: Common stereotypes, moderators, and future research

- directions. *Journal of Management*. 35,158–188. <https://doi.org/10.1177/0149206308318617>
- Stock, J.–Wise, D. (1990) Pensions, the option value of work and retirement. *Econometrica*, 5,1151–1180.
- Századvég (2018) *Az 55 évesnél idősebb lakosság Magyarországon, 2018*. Összefoglaló tanulmány. Budapest: Századvég Politikai Iskola Alapítvány Elérhető: <https://szazadveg.hu/uploads/media/5b9fcbcc1e11/szazadveg-alapitvany-idoskutatas-201803.pdf> [Letöltve: 2020.01.20.]
- Tardos K. (2017) *Életkor és esélyegyenlőség*. Budapest-Szeged: mtd Tanácsadói Közösség-Belvedere Meridionale.
- Vastagh Z. (2016) Az állami újraelosztás és a jövedelmi egyenlőtlenségek politikai természete. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág Kiadó 170–213.
- WHO (2015) *World Report on Ageing and Health*. Luxemburg: WHO Elérhető: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/186463/9789240694811_eng.pdf?sequence=1 [Letöltve: 2019.08.15.]
- Warr, P. (2001) Age and work behaviour: Physical attributes, cognitive abilities, knowledge, personality traits and motives. In Cooper, C.L. – Robertson, I. T. (szerk.) *International review of industrial and organizational psychology*. Chichester: Wiley, 1–36.
- West, K. – Hussain, A. – Burke, K. (2015) Age Discrimination and Age Diversity Management within the Vulnerable Age Groups. In Jubany, O. – Perocco, F. (szerk.) *Vulnerable Workers in Times of Social Transformations. Discrimination and Participation of Young and Older Workers, and Social Dialogue Stances*. Venezia:Universita Ca' Foscari Editions, 61–85.
- Wahrendorf, M. – Akinwale, B. – Landy, R. et al. (2017) Who in Europe Works beyond the State Pension Age and under which Conditions? Results from SHARE. *Population Ageing*, 10, 269–285. <https://doi.org/10.1007/s12062-016-9160-4>

HARCCÁ SILÁNYULT EMLÉKEZÉS

[https://doi.org/ 10.18030/socio.hu.2020.2.82](https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.2.82)

Zombory Máté (2019) *Traumatársadalom: Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*. Budapest: Kijárat.

Zombory Máté művében¹ öt korábban megjelent tanulmányát jelentette meg fejezetként, melyeket aztán egy újabb fejezettel és egy bevezetés-jellegű tanulmánnyal egészített ki. A megoldás szakmai hozadéka első pillantásra nem világos: digitális korunkban nem meglepő módon 4 cikk (Zombory 2012, 2014a, 2014b, 2016) a korábban megjelent 5-ből legálisan is letölthető, egy pedig még 2020 tavaszán is megjelenésre vár.

Az összegyűjtést kétféle hozzáadott érték legitimálhatná: az alapos szerkesztés, és tartalmilag is új, a másodközléseket egységes keretbe állító új szövegek. Az alapos szerkesztést azonban hiába keressük. A bevezetés csak az első, a többitől eltérően számozatlan tanulmány (Az áldozatok versengésétől a traumatársadalomig, 7–39), amely felvezetés nélkül belevág a kötet témáinak tárgyalásába. A kötet *felépítése* című részlet, s azon belül például a *Szerző téma iránti érdeklődésének története*, vagy a „*jelen kötet arra kívánja felhívni a figyelmet*” (39) típusú reflexiók a 33. oldalon kezdődnek.

Formai-szerkesztési szempontból még egy megjegyzés: a kötet lábjegyzetes hivatkozásokat használ, *irodalomjegyzék nélkül* (a Szerző ezt még akkor is elhagyja, amikor az eredeti publikációban volt ilyen, lásd Zombory 2014b, 2016). Mivel nem akarok megkonstruált „az olvasók” mögé bújni: méltányoltam volna a kötet végén egy egyesített irodalomjegyzéket. Csak egy példa: „*Eltérően a [Kommunizmus Fekete Könyve] francia recepciótól, ahol jelentős tudományos vitákat is kavart, és létezett kommunista álláspont a politikai vitában, a posztoszocialista társadalmakban inkább politikai-közéleti visszhangja volt, és kizárólag antikommunista*” (152). Az idézett mondat végén, a fejezet 69. lábjegyzetében a következő formailag hiányos hivatkozás olvasható: „*Behr et al., Anticomunist Consensus*”. Kíváncsi lettem a hivatkozott műre, de a fejezet addigi 68 hivatkozá-

¹ A továbbiakban: *Traumatársadalom*, a külön nem jelölt oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak, Zombory Máté, mint a Szerző.

sában, az online hozzáférhető és így digitálisan kereshető Zombory-cikkekben vagy az interneten (beleértve a Google Scholar-t és a Research Gate-et is), sehol sem találtam a művet.

Tartalmi szempontból azonban sikerült biztosítani a kötet egységét, az 5+2 tanulmány megfelelően egyensúlyoz, amikor a gondolatmenet fő elemeit ismételten, bár mégsem túl sok átfedéssel² hangsúlyozza. A Traumatársadalom kulcskifejezése pedig az emlékezetpolitika.

Félrevezető lehet, ha a recenzens egy mondatban próbálja *rekonstruálni*³ a kötet központi mondanivalóját, mondván, hogy az emlékezetpolitika egy embercsoport történelmét, vagy történelmének egyes traumatikus eseményeit felhasználó, magát gyakran tudományosnak feltüntető, vagy publicisztikai, moralizáló-esszéjellelű, kvázi-politikai (sokszor nyíltan politikai) diskurzus. Idáig ugyanis semmi újjal nem találkoztunk, mivel például az utolsó több mint két évszázadban, *valamennyi* nacionalista diskurzus rutinszerűen visszaélt nemzetének – konstruált vagy valós – történelmével, és eközben, Franciaországtól⁴ keletre és délre *szinte valamennyi* fel szokta használni történelmének legalább egy, traumatikusnak minősített eseményét.

Zombory azonban specifikusabb értelemben használja a szerinte az 1970-es évektől használható fogalmat: az emlékezetpolitikát az elismerés-politikával kapcsolja össze. A főszöveg első oldalán hivatkozott (7) Charles Taylor fogalmazta meg először, hogy míg az első modernitás tipikus mozgalmi a hatalom és/vagy az anyagi javak újraelosztásáért küzdöttek, addig az 1960–70-es évek óta az elismerésért. Egyes csoportok, és így a hozzájuk kötődő egyének (lásd később) sajátos elismerése ugyanis „szűkös jószág”, amelyet a csoport csak kívülről, másoktól, a csoporthoz nem tartozó személyektől, osztársadalmi intézményektől vagy vezetőktől stb. nyerhet. A Szerző megfogalmazásában:

„A mai értelemben vett emlékezetpolitikai konfliktusban a felek jellemzően saját múltbeli szenvedésüknek a másik általi elismertetéséért szállnak síkra. A vitában két oldal konstruálódik, amelyek a történelmi igazságként mutatják fel saját szenvedésnarratívájukat, és annak a másik általi el nem ismerését történelemhamisításnak bélyegzik. A résztvevők az egykor értelmetlenül szenvedett ártatlan áldozatokkal szembeni tisztességre, a tiszteletadás szükségességére hivatkoznak. A konfliktusban álló felek esetenként a szenvedés mértékével mérik össze erejüket, azaz az elismerés-igények súlyát, amit jellemzően az áldozatok számával fejeznek ki. Ez a dinamika pedig éppen ellentétes irányba visz azzal, mint amit az áldozatokkal szembeni tisztelet közösen hangoztatott elve diktálna. A szóban forgó társadalmi dinamika az áldozati versengés, amelynek megítélése a

2 A Szerző új szöveget írt 4. fejezetként, ahelyett, hogy egy tematikusan idevágó, de a többi fejezettel túlságosan átfedő cikket (pl. Zombory 2017) újrahasonosított volna. Furcsa azonban, hogy ebben a 2019-ben publikált fejezetben a Szerző először jelenidőben ír az EU (a tanulmány megjelenésekor másfél évtizede lezárult) bővítési folyamatáról (124); csak a fogalom három következő említése/utalása (127, 128, 129) értelmezhető *történelmi* utalásként.

3 Az *emlék(ezés)* és *elismer(és)* kifejezések valamely képzett változatával az első 3 oldalon 33 alkalommal találkozunk – de egyikkel sem egy meghatározás részeként.

4 Bár pl. 1871 és 1914 között ezen országban is szinte már trianonozó stílusú megnyilvánulások siratták a 17. században megszerzett „ősi francia” Elzász-Lotaringia elvesztését. „*Franciaországban, az emlékezetkutatás egyik nagyhatalmában*” – írja a Szerző (25), de a francia diskurzus felejtésben és az emlékezet szelektív felhasználásában is erős. Például, a francia értelmiség színe-java a hidegháború első évtizedében hogyan próbálta elfeledni az 1930-as évek szovjet terrorját (amelyről kortársként is tudhatott), s észre-nem-venni a korabeli kelet-európai terrort (Judt 2008). Még a „szemtanúk”, tehát a szovjet tömbbe látogató nyugati értelmiségiek is lelkesen hozzájárultak saját becsapásukhoz (Hollander 1996, recenziója Dupcsik 1997; releváns kivétel pl. Gide [1989], ki is átkozták, illetve, némi „spéttel”, de az önbecsapás lélektani mechanizmusára is rávilágítva: Koestler [1997]). Arról pedig, hogy egy neves francia értelmiségi *korunkban* is milyen „szabadon” bánik a történelemmel: Dupcsik 2004.

szakirodalomban egyöntetűen negatív, és arra ösztönzi a kutatókat és a békéltető társadalmi szereplőket, hogy megelőzzék, illetve ha már kialakult, elérjék a megbékélést” (9).

Az ilyen szenvedés-történetek globális mintáját, legalábbis az 1960–70-es évek óta, a holokauszt emlékezetpolitikája jelenti. A hasonló diskurzus megalapozására törekvő, az „áldozati versengésbe” beszálló szereplők, a Szerző szerint a hegemon helyzetűnek tekintett holokauszt-emlékezetpolitikához intéznek kihívást, ugyanakkor, paradox módon, ezáltal egyúttal meg is erősítik annak pozícióit. Ugyanis: „az egymást kizáró viszonyuk ellenére a 'versengő emlékezetek' jóval hasonlóbba egymáshoz, mintsem rivalizálásuk ténye alapján várnánk. A versengő felek hatnak egymásra. E kölcsönhatásokra már rámutatott az emlékezetkutatás: 'azzal együtt, hogy „egyedivé” nyilvánították az ember által elkövetett szörnyűségek között, a holokauszt lehetővé tette az áldozattá válás egyéb történeteinek megfogalmazását” (Rothberg 2009: 6⁵ id. 121).

A Szerző könyvében 3–3 számozott fejezete első látásra szimmetrikus: „A kötet első három tanulmánya azokkal a problémákkal foglalkozik, amelyeket a holokauszt emlékezet-története vet fel” (34).

- 1. *Tér-idő történelem. Holokauszt-emlékezet és transznacionális politika* (40–69) (eredetileg: Zombory 2014a),
- 2. *Globalizálódó emlékezet. Normák, aktorok, gyakorlatok* (70–90) (eredetileg *Határtalan emlékezés* címmel, Zombory 2012),
- 3. *A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése. A kulturális traumaelmélet kudarca* (91–119) (eredetileg: Zombory 2014b).

„A kötet utolsó három tanulmánya azzal a történeti folyamattal foglalkozik, mely során a hidegháborút követő Európában új szereplők léptek be a transznacionális emlékezetpolitikai térbe” (35–36).

- 4. *Mimetikus versengés: Gulag vs. Auschwitz* (120–163) (kizárólag a kötetben szereplő számozott tanulmány),
- 5. *A revizionizmus vizualizálása. Civilizált antikommunizmus a Terror Háza Múzeumban* (164–208) („várható megjelenés” az Indiana University Press egy 2020-ra tervezett kötetében, 245),
- 6. *Hallgatás, kultiváció, kulturális örökség. Identifikációs stratégiák a 'német múlttól' szóló diskurzusban 1945 után* (209–244) (eredetileg: Zombory 2016).

A Szerző az 5. fejezet első mondataiban jegyzi meg – ott annak szűkebb témájáról, de talán általánosítható érvennyel –: e témáról már nehéz újat írni, ezért ő megközelítésével a „transznacionális elemzési keret”-tel (164) próbálja tárgyát megragadni. Máskor a „politikai és társadalmi kontextus” kifejezését használja (27), végül a „történelmi-szociológiai kritika” kifejezését emelte az alcímbe. „Az emlékezetpolitika *szokásos* [kiemelés tőlem – DCs] kritikájával szemben, amely rendszerint állást foglal a vitában azért, hogy hozzásegítsen az állítólagosan jótékony hatású történeti igazsághoz, az itt alkalmazott történeti és szociológiai kritika a versengő áldozati társadalmasulást a politikai destabilizáció egy formájának, reflexív modernizációs deficitnek tekinti” (32–33). A következő mondat, kifejtés helyett egy új gondolatot fogalmaz meg.

5 Rothberg, M. (2009) *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford, CA: Stanford University Press.

A Szerző nem foglalkozik a történettudományos *megismeréssel*. Nem deklarálja, hanem implikálja, előfeltételezi azt a tételt, amelyet így lehet a szövegéből rekonstruálni: sarkítva, az emlékezetpolitika szempontjából másodlagos, ha számít egyáltalán, hogy az általa megemlékezésre méltónak ítélt események megtörténtek-e. Ezen megközelítésnek a kötet szempontjából van egy „elméleti hozadéka”: ezáltal a Szerző gyakorlatilag „bizonyított” veheti, hogy a különböző emlékezetpolitikák összeegyeztethetetlenek, hiszen mindegyik a saját érdekei alapján konstruált „valóságra” támaszkodik, közös, „objektív” valóság pedig... nem létezik? Vagy nem nyerhetünk róla biztos tudást? „A holokaustt immár nem történeti esemény, hanem egyetemes, téren és időn kívüli archetípus, 'traumadráma'...” (54).

Míg a Szerző, helyeselhetően, kerül bármilyen utalást, ami kétségbe vonná, hogy a holokaustt valóban megtörtént, addig a kommunizmus okozta szenvedésekhez rendszeresen olyan kifejezéseket rendel, mint a „konstrukció” (pl. 146), „a társadalmi képzelet(ben)” (pl. 124), „politikai képzeletvilág” (pl. 168, 169), stb. A kommunizmust a náciizmussal közös elméleti keretben megragadó „totalitarizmus”-megközelítéshez szinte mindig fosztóképzőket rendel (pl. „kvázi-tudományos” 178, „letudott” 134). A „Gonosz (mitikus) (szimbóluma)” – e nyilvánvalóan távolságtartó, talán ironikus metafora csakis a kommunisztázó diskurzus kapcsán merül fel (pl. 146, 153, 158, 163, 179, 193, 201). Politikai elfogultság és/vagy szakmai hiba benyomását keltheti, hogy a Szerző kiretusálja a képből a kommunizmus baloldali, republikánus, demokrata oppozícióját: az antikommunizmus a leggyakrabban a „konzervatív” (pl. 128) és/vagy „jobboldali” (pl. 157), „nacionalista” (pl. 166), néha (de tipikusan nyugati kontextusban) a „liberális” címkét kapja.⁶ A Szerző valóban „nem foglal állást”?

A tényleges történelmi események és folyamatok hanyagolása jelenti a *Traumatársadalom* egyik gyengeségét. Példaképpen lássuk az Eichmann-per „történelmi kontextusba” helyezését: Ben Gurion izraeli miniszterelnök 1960 májusában – tehát a később a Fal felhúzásával „megoldott” berlini válság idején – jelentette be a holokaustt egyik főbűnösének elfogását. A kibontakozó nemzetközi („transznacionális”) politikai játszma lényegét a Szerző így foglalja össze: „Leegyszerűsítve tehát a hidegháborús nyugat moralizáló (de-kriminalizáló), a kelet pedig kriminalizáló stratégiát követett, melyeket antagonisztikusan szembenálló időbeliség⁷ jellemzett. Végeredményben a[z Eichmann-]per nemcsak a háborútól függetlenített és univerzális morális jelentőségű eseményként felfogott holokaustt eszméjének a létrejöttéhez járult hozzá, hanem az antifasiszta konszenzus végérvényes felbomlásához is, a keleti blokk minden igyekezete ellenére. A vészorszak morális jelentősége emlékezeti problémává alakult” (131–132).

Az antifasiszta konszenzus... 1960–61-ben bomlott fel? A „keleti blokk minden igyekezete ellenére”? Maga a Szerző is másként látja ezt egy ugyancsak 2019-ben megjelent, 93 leütés terjedelmű cikkében: „A világháborús antifasiszta konszenzust a negyvenes évek végére végzetesen kikezdte a német megosztottság és Izrael állam léte” (Zombory 2019: 17). Itt legalább már korábbi időszakra teszi az „antifasiszta konszenzus” felbomlását, bár

6 Clifford Geertz (1994) egy *kulturális antropológiai* cikkében az antikommunizmust, mint az *indokolatlan* „vörös veszélytől” tartó, buta, hisztérikus politikai diskurzus egy iskolapéldáját említi (305–306). Mindezen 1984-ben ironizált (Orwell nem hiszem, hogy forgott volna a sírjában, megszokhatta...), amikor már évek óta tartott a lengyel hadiállapot (nem volt az alkotmányukban „szükségállapot” kategória) vagy az afganisztáni szovjet invázió. Vagy amikor elkezdődött a recenzens sorkatonai szolgálata a Varsói Szerződés fegyvereseiként (bát utóbbinak a jelentősége inkább lokális, mint „transznacionális”).

7 A mondat Zombory 2019: 16 ismeretében érthetőbb: a Nyugat a múlt, a Kelet pedig a jelen kérdéseként próbálta kezelni az ügyet – DCs.

az már 1944 végétől omladozott és a két német állam hivatalos létrehozásáig köddé vált. Nagyobb – szakmai és morális – probléma, hogy a „német megosztottság” fogalma elsikkasztja a cselekvőséget, azt sugallja, mintha a kelet-németek akartak volna egy kommunista államban élni.⁸ Izrael létrejöttét még a szovjetek is támogatták, az ország csak az 1950-es években vált egyértelműen a Nyugat szövetségesevé (Melman–Raviv 1997).

A „történelmi-szociológiai kritika” törekvésével a recenzens nagyon is együtt tud érteni, a szándék megvalósulásával azonban kevésbé. A történelmi-társadalmi kontextus ugyanis általában:

1.) egy túlegyszerűsített politikátörténeti háttérrel jelent. Leegyszerűsítve: 1945 és 1990 között „mindent” a hidegháborús vetélkedés határozott meg, 1990 után pedig a poszt szocialista elitek Nyugathoz csatlakozásának törekvése. Legalábbis, kis késleltetéssel, mivel az 1990-es években inkább eltörölni, elfojtani akarták a „kommunista múlt” emlékeit,⁹ mintsem az emlékezetpolitika tárgyává tenni.¹⁰

„A leendő új [EU-]tagállamok... legitim szubjektumpozícióra, azaz európaiságra [törekedtek]... Mindezt pedig európai módon tették, tehették, azaz a kozmopolita holokauszt-emlékezet reprezentációs normáinak követésével. Ennek eredményeként a 'kommunizmus történeti tapasztalata' kulturális értelemben a holokauszt-emlékezet mintájára konstruálódott. A sajátosként reprezentált, ám a kulturális mimézis eredményeként kialakult kommunizmus-reprezentáció a politikai erőterben szimbolikus erőforrásként működött, amennyiben a legitim megkülönböztetés lehetőségét nyújtotta az univerzalista holokauszt-emlékezethez képest. **Mindez egyúttal kikezdte az univerzalizást, és az európai projektet sajátosan nyugatiként leplezte le** [kiemelés tőlem – DCs]” (159). Nem értem, hogy az „áldozati verseny” annyi résztvevője (lásd lenn) közül miért éppen az ezredforduló körüli kommunistázó diskurzus „kezdte [volna – DCs] ki az univerzalizást”. A folytatás még váratlanabb jelentőséget kölcsönöz a „kommunizmus-üldözöttei” diskurzus szövegíróinak:

2.) Nem akarok belemenni abba az oly gyakori játszmába, amikor a kritikus szerzőket és műveket sorol, amelyekre a Szerző kitérhetett volna; legalábbis e ponton nem. A *Traumatársadalom* a társadalomelméleti háttére kapcsán, „a hiányzó” helyett inkább három hivatkozott szerzőről lesz szó.

Elsőként Thorstein Veblenről, akinek 120 éves művéből (1957 [1899], első hivatkozása: 18) hasznosult a „megszégyenítő státusversengés” fogalma. Ennek a versengésnek „nincs felső korlátja” (20), mivel olyan javakért folyik, amelyeket az egyének csak másoktól nyerhetnek el, s amely „felértékeli az egyént és megszégyenítő módon leértékeli a másikat” (20). Ez a gondolat már átvezet a második, Zombory számára fontos szerzőhöz, Christopher Lasch-hoz, aki szerint a fogyasztói kapitalizmus az „önimádat társadalmá” (1984), amelynek paradigmátikus egyén-típusa a *narcisztikus személyiség*. „Mindenhatóságának alkalmankénti illúziója ellenére az önimádó mások nélkül nem tudja ébren tartani önbecsülését. Nem tud létezni rajongó közönség nélkül” (id. 21). Lasch felfogása a *Traumatársadalom* első oldalán hivatkozott elismeréspolitikai megközelítés sajátos

8 Legalábbis, e sorok szerzője így véli, igaz, már recenzója első olvasója sem értett vele egyet.

9 „A korszakban nem is igen beszélhetünk a kommunizmus emlékezetéről – sokkal inkább a nyomainak eltüntetéséről. A kommunista tapasztalat megtagadása kéz a kézben járt a nemzet nem-kommunizmusként való reprezentációjával” (143–144).

10 Nem logikus: a csatlakozási tárgyalások zöme az 1990-es években zajlott. Nem lehetséges-e, hogy éppen a békés átmenet dinamikája (és a szocialisták 1994-es hatalomra jutása) miatt éleződött ki késleltetve a kérdés? Talán jó analógia Spanyolország, ahol a Franco-diktatúra békés lebontása után nagyon tudatos szándék volt a „múlt feldolgozásának” elfojtása, ott aztán egy nemzedékkel később éles *nacionális* emlékezetpolitikai viták dúlnak az országban.

radikalizálásának, egyszersmind kritikájának is tekinthető, s e kettősség révén tud a Szerző egyik legfontosabb téziséhez továbblépni: „*Lascht parafrázálva úgy is fogalmazhatunk, hogy a politika nem a társadalmi változásért, hanem az egyéni hovatarozás elismertetéséért folytatott harccá silányul* [kiemelés tőlem – DCs]” (24). A Szerző a „nárcizmus” fogalmát tartja a kulcsnak ahhoz a jól ismert fordulathoz az értelmezéséhez, amelynek során a jövőorientált, aktivista, a társadalom megváltoztatására törekvő politika átadta a helyét a múltra orientálódó, „pusztán” elismerésre és elégtételre törekvő politikának, magyarán, az emlékezetpolitikának.

A fenti gondolatmenet azonban csak a fenti pármondatos rekonstrukcióban tűnik ilyen hézagmentesnek. Nem világos például a kapcsolat a státusversengés, a Szerző által is elismerten „kockázatosan lélektani” nárcizmus-fogalom (24-25), valamint az utópisztikus társadalomalakító politika hiteltelenedése között. „Az egyes fejezetek végeredményben egyazon problémát járják körül: a nép nevében történő politizálástól az áldozatok nevében folytatott politika felé történő elmozdulást diagnosztizálják” (38).

A „nép nevében”, a „társadalmi változásért” folyó harcot a Szerző mintegy azonosítja, vagy legalábbis szorosán összekapcsolja a társadalom erőszakos átalakítására törekvő mozgalmakkal. Legalábbis, ez az én értelmezésem, amelyet e recenzió kéziratának több olvasója, e folyóirat szerkesztőit is beleértve, vitatott. Éppen ezért hosszabban idézem: „az 1960-as és 1970-es évtized között lejátszódó mélyreható változást, amely során az utópia-vezérelt társadalomalakító küzdelem, amely a célért elkövetett erőszak legitimitását hirdeti [kiemelés tőlem – DCs], a forradalmár-hőssel [kiemelés tőlem – DCs] együtt letűnik a színről. Frantz Fanon 1961-es könyvének első mondata így hangzik: 'Nemzeti felszabadulás, nemzeti újjászületés, a nép visszahelyezése nemzeti jogai, Commonwealth – bármilyen elnevezést használunk, bármilyen új címkével látjuk el, a dekolonizáció mindig erőszakos jelenség.' Egy évtizeddel később az elnyomás elleni küzdelem nevében fellépő csoportok által elkövetett erőszak a terrorizmus rubrikájába kerül. Hasonlóan tanulságos a német Vörös Hadsereg Frakció története, amely a forradalmi cselekvés szükségszerű erőszakosságától [kiemelés tőlem – DCs] a szükségszerűen elítélendő terrorista erőszakig vezető változást példázza. Az erőszak immár nem a képviselt ügyre, hanem az áldozatok szenvedésére hívja fel a figyelmet. A politikai erőszak utópikus-társadalmi legitimitása szertefoszlik, a figyelem immár az erőszak ártatlan áldozatainak szenvedésére vetül, és annak megszüntetése válik legitim erőfeszítéssé” (26).

Az idézet első mondatának kiemelt részletei, véleményem szerint „az utópia-vezérelt társadalomalakító küzdelem” és a „legitim erőszak” lényegi kapcsolatáról szólnak. Elképzelhető, hogy egy ilyen sarkított értelmezéssel a Szerző nem azonosulna, de szövege ezt sugallja. Valószínű, hogy a Szerző tudatában van annak, hogy nem minden „társadalomjobbító” politika erőszakos – de ez a szövegből (és nem csak az idézett részből) nem derül ki. Rengeteg, nem mindig „utópia-vezérelt” mozgalom tartotta a saját céljaiért alkalmazott erőszakot „legitimnek” – s ilyenkor vajon ki és milyen szempontok alapján dönti el, hogy az az erőszak „legitim” volt-e vagy sem? Pusztán, mert képviselői és szimpatizánsai azt állítják, akár azt hiszik, hogy „egy jobb társadalomért” „kell” rossz eszközökkel harcolni? Nem lehetséges-e, hogy az idézetben említett, a Traumatársadalom által lényegesnek tartott, mégis kifejtetlen „változás” arra utal: egyre kevesebben¹¹ veszik névértéken, hogy ember-telen rendszereket, pusztán elnyomó-cserét eredményező harcokat „felszabadításként” kell értelmezni, pusztán

¹¹ Zombory többször utal arra („a volt 68-asok antikommunizmusa”, 134), illetve többször inkább átugorja, hogy a közelmúlt és a jelen antikommunistái igen gyakran kiábrándult baloldali radikálisok.

tán azért, mert híveik/szimpatizánsaik ezt állítják? Valóban *silányulás* lenne a „legitim erőszak” intellektuális/politikai kábítószeréről való lassú leszakadás folyamata, és az áldozatokra koncentráció?

3.) „Szociológiai szempontból a 'versengés' egy hatalmi viszonyokból szövődő tér, amelyben a cselekvők emlékezeti igénybejelentések révén foglalnak állást. E cselekvők interakciói objektíválnak a múlt versengő emlékezeteiként.

Ahelyett, hogy a versengés közegét a piac semleges tereként gondolnám el, amelyet a szereplőknek a 'történetesítés' kereslete és az 'újraaktivált emlékezetek' kínálata alapján hozott stratégiai döntései jellemznek, olyan társadalmi térként tételezem, amelyben az ágensek küzdelmének tétje a világ legitim lát(tat)ása és felosztása (víziója és divíziója)” (122–123) – s a szerző itt hivatkozik harmadik fontos szerzőjére, Pierre Bourdieu-re (1985a, 2010).¹² A csoportok a szimbolikus mezőben folyó küzdelmek következtében jönnek létre, s a határokat meghúzó (meghúzni akaró) „szószólók” érdekeit szolgálják. Magyarán: az emlékezetpolitika hátterében *nem* az áldozatok, hanem az áldozatok nevében szólni kívánók konkurenciaharca áll.

Túl messzire vinne, de a recenzensnek mindig is az volt a „baja” Bourdieu-vel, hogy a szimbolikus mezők tranzakcióira nem használja pl. az *alku*, az *átértelmezés*, az *egyeztetés*, a *megegyezés/kompromisszum*, vagy a *játszma* fogalmait, kizárólag a *harc/küzdelem* metaforáját (amit ráadásul *terminusnak próbál eladni a társadalomelméleti mező küzdelmeiben*). Túl azon, hogy az emlékezetpolitika szakirodalma, vagy legalábbis a Szerző által hivatkozott tagjai így állítják, miért kizárólag ütköznének, zárnák ki vagy hiteltelenítenék egymást a különböző „mi csoportunk szenvedéseiről” megemlékező diskurzusok?¹³ A Szerző nem is nulla összegű játzsmákkal¹⁴ számol, hanem dupla-vagy-semmi játzsmákkal: valaki vagy nyer, vagy veszít.

Ez nem *fair* értelmezés volt? Vö. a Szerző kommentárjával az Európai Parlament egy 2009-es határozata ürügyén, amely „*Európa identitásalakító részeként kanonizálta a kommunizmus szóban forgó emlékezetét. (...) Azaz a kommunizmus és a náciizmus miatti 'kétszeres szenvedés' elismerésével a holokaust egyedülállósága megkérdőjeleződött,*¹⁵ ugyanakkor szentesítve is lett, ami egy 'senki nem nyerte meg a játékot' helyzetet [kiemelések tőlem – DCs] eredményezett” (161). Nem inkább egy „*mindenki nyert (valamit) a játzsmában*” helyzetet?

4.) A *Traumatársadalom* központi témájának, tehát a holokaust- és a kommunistázó diskurzus „vetélkedésének” a *diskurzusok terében felrajzolt kontextusa* nagyon hiányos. Lássuk a ritka kivételek egyikét:

„*Novick [The Holocaust in American Life c. könyvében] részletesen elemzi az 1970-es évek amerikai identitáspolitikai vitáit... 'A japán amerikaiak háborús internálásukról beszéltek; a kínai amerikaiak a nankingi erő-*

¹² Lásd még ugyanez a gondolat, szinte ugyanígy megfogalmazva: Bourdieu 1980, magyarul 1985b, angolul, kibővítve: 1992:220-251.

¹³ Apropó: mi a helyzet az adott „áldozati csoporttal” szolidáris külső egyénnel? Ha például egy, a fehér rasszhoz tartozó, zsidó gyökerekkel nem rendelkező heteroszexuális személy konzekvensen, elvi alapon anti-rasszista, anti-antiszemita és elítéli a homofóbiát? Érdekes módon a szakirodalomban ritkán reflektálnak arra, hogy egy-egy csoportot megillető elismerésért folyó harcot igen gyakran „külsők” is vívják (jó analógiáért ld. az értelmiségiek szerepét a „munkásmozgalomban”).

¹⁴ Ahol tehát az egyik fél növekvő nyeresége csökkenti a többi részvevő nyereségét: ha én kapom a torta kétharmadát, a többieknek már csak a harmada marad.

¹⁵ Még ugyanazon az oldalon idézi: „*másfelől, bár Európa konstitutív múltjaként ismeri el a kommunizmus miatt szenvedést, leszögezi, hogy 'a holokaust egyedülállóságát el kell ismerni'*” (161).

szakra emlékeztettek; az örmény amerikaiak az 1915-ös népirtásra irányították a figyelmet; az ír amerikaiak az 1840-es évek burgonyavészéről igyekeztek megemlékezni” (14). A holokauszt egyediségére vonatkozó állítás a versengés számos résztvevőjéből „egyfajta irigységet vált ki” (14), s végül, az idézett bekezdés végén a Szerző megemlíti „*egy afro-amerikai fellépéseket*” (14).

„Nankingi erőszak”? Ez valóban az angolban meggyökerezett „*Rape of Nanking*” (Novick 1999: 192) szó-tár szerinti fordítása, de magyarul furcsa név egy olyan vérengzésre, ahol az áldozatokra vonatkozó becslések felső határa 300 ezer. A „burgonyavész” pedig kifejezetten hiba. A „*Potato Famine*” (szó szerint: „burgonya-éhínség”, Novick 1999: 192) kifejezést nem tudjuk másként magyarul visszaadni, mint hogy elmagyarázzuk: az 1840-es évek ír éhínsége, amelynek közvetlen oka egy burgonyavész, közvetett oka pedig a brit hatóságok bűnös nemtörődömsége (egy-egy ír nacionalista vélemények szerint tudatos népirtása) volt. A kb. egymillió áldozat és a tömeges kivándorlás következtében az Ír-szigeten ma is kevesebb ember él, mint az 1830-as években, miközben Angliában és Walesben azóta megnégyszereződött a lakosság száma. Az „egyfajta irigység” – Novick nyersen holokauszt-irigységről ír („*Holocaust envy*” 1999: 192), ahogy az afro-amerikai törekvésnél is idézett szövegeket az ún. „fekete holokausztról” („*black Holocaust*” Novick 1999: 193).

Ráadásul Peter Novick nem a *Traumatársadalom*éhoz hasonló „steril” névsorolvasást tart, hanem például éppen a fent hivatkozott szövegrészek között részletezi az örmények sérelmeit. Példaként idézi az amúgy jónevű történész, Lucy Dawidowicz fejtegetését arról, hogy – szemben a nácikkal – a töröknek „ésszerű oka” („*a rational reason*”) volt a népirtásra (meg sem próbálok értelmezni). Másrészt, szerinte a holokauszt mégis csak „*a keresztény Európa szívében*” történt (idézi Novick 1999: 192) – ez azt implikálná, hogy a Kisázsiaiban és Mezopotámiában végrehajtott mészárlások nem annyira súlyosak?

A téma korlátozása a kötet érdemi részében természetesen legitim törekvés, sőt. De az „*áldozati verseny*” többi résztvevőjének egy-két mondatos utalása hamis fényt vet a kommunisztázó diskurzusra, amely egyedülként lett összehasonlítva a holokauszt-diskurzussal. Bocsánat, de „*nincs ártatlan összehasonlítás*”, ahogy Charles S. Maier fogalmazott (Reid 2005: 302) a *Historikerstreit*ről írt elemzésében. Ez utóbb említett vita Nyugat-Németországban az 1980-as években, tehát a kommunista blokk szétesése előtt zajlott, s amelynek során Ernst Nolte és más történészek gyakorlatilag ugyanazokat a „kommunizmus-is-bűnös” érveket hozták fel, mint a Szerző által idézett szerzők később. Előre látták és segíteni akarták a leendő posztkommunista országok csatlakozását a leendő Európai Unióhoz?

A recenzens találkozott már a „holokauszt” kifejezéssel az amerikai őslakosokkal, afrikaiakkal (afro-amerikaiakkal), ukránokkal, palesztinokkal, örményekkel kapcsolatban is. Sőt, egyesek szerint „*román holokauszt*” is történt, amelyben egyébként „*a magyarok*” is „*(társ)tettesek*” voltak.¹⁶

Ahogy az afro-amerikai polgárjogi mozgalma bizonyos mértékben globálisan követendő mintájává vált valamennyi hátrányos helyzetben lévő kisebbség emancipatorikus mozgalma számára, úgy a holokauszt-diskur-

16 Gheorghe Buzatu történész, a lent idézett megnyilvánulás idején a Román Tudományos Akadémia kutatója, később szenátor, az 1990-es években a holokauszt kifejezést használja azokra a szenvedésekre, amelyekkel a magyarok és szovjetek sújtották a románokat (Braham 1998:76). „*A zsidó Holokauszt a maga 6 millió halottjával elhalványul a román nép Holokausztja mellett, amely a kommunizmus 20 millió lelki áldozatával járt... és ez a 20 millió ember egy olyan doktrínának esett áldozatául, amelyet a zsidók importáltak Romániába*” (idézi Braham 1998: 78).

zus is az emlékezetpolitika univerzális receptjét nyújtja. S már korántsem csak a rassz- vagy etnikai csoportok körében, gondoljunk csak a meleg/leszbikus mozgalmakra, egyes gender-mozgalmakra, a „szenvedő Természet” nevében fellépő zöldekre, vagy a kortárs feminizmus egyes ágaira.¹⁷

Mégis, mint korábban említettem, az „áldozati versenyben” korántsem csak egymást megsemmisíteni akaró, összeegyeztethetetlen elismerésigények ütköznek. A fent említett esetek egy részében a *jogosulatlan* „holokauszt” kifejezés kezd adott diskurzus perifériájára sodródni, és mintha „sztenderd eljárásá” válna egy saját név megalkotása. Azaz, „ukrán holokauszt” helyett Holodomorról, „fekete holokauszt” helyett Maafáról írnak, és így tovább. Talán érdemes megjegyezni, hogy a holokauszt is egyre inkább külső megnevezéssé válik, a Soá mellett, illetve, hogy manapság a romák/cigányok/szinti legyilkolását is a holokauszt részének tekinti a mainstream történetírás. S talán érdemes ismét megjegyezni, hogy a szerző nem foglalkozik a holokauszt sajátosságai, annak kritériumaival, hogy mitől tekinthető egy történelmi esemény holokausztnak, s mitől nem. Mivel a holokauszt már „nem történelmi esemény”, hanem „traumadráma” (54)?

A kortárs magyar olvasók számára különösen érdekes kérdés lehet, ami sajnálatosan hiányzik a *Traumatársadalomból*: a korábban már említett *nacionalizmusok* némelyike már több mint kétszáz éve műveli a szenvedéseiknek elismerést követelő emlékezetpolitikát. Az európai poszt szocialista országok egyfajta *sérelmi mixet* alkalmaznak, amelyben a Szerző által elemzett „kommunizmus okozta szenvedés” diskurzusa csak az egyik, s messze nem a legfontosabb elem. Elméleti farkasvakságnak tűnik, hogy a Szerző, Trianon századik évfordulóján, Magyarországon élve nem reflektál a diszkurzív/politikai kontextus ezen elemére.

Ironizálásnak tűnhet, de komolyan gondolom: Zombory könyve olvasható úgy is, mint ami a holokauszt-diskurzus és a kommunistázó diskurzus egy *sikeressé összehangolási kísérletét* – vagy ez irányba tartó folyamatát – írja le. A „sikeressé” jelen esetben értéksemleges kifejezés – normatív minősítéseket csak a következő szinten érdemes tenni. A folytatás előtt úgy *fair*, hogy a recenzens reflektáljon saját alapállására: a legenyhébb kifejezés, hogy *nagyon kritikus* a mai magyar „kommunistázó” diskurzus szereplőivel, stratégiáival, *motivációival* kapcsolatban. A tartalmával azonban már lényegesen kevésbé. *Sejtése* szerint (mert erről, explicit módon nem esik szó a *Traumatársadalomban*) a Szerző ez utóbbi téren is kritikus. És nem csak ő.

Jellegzetes például *A kommunizmus fekete könyve* (Courtois et al. 2000) megjelenítése a *Traumatársadalomban*: gyakorlatilag csak Courtois néhány valóban vitatható összehasonlító mondatára, a recepcióra és az (állítólagos) politikai konzekvenciákra korlátozódik (ahogy a nemzetközi és magyar kritikák jelentős része is). A Szerző számára a könyvvel kapcsolatos legfontosabb tények egyike, hogy két szerző, Werth és Margolin is kritizálta Courtois minősítéseit, így a „liberális és posztkommunista-konzervatív antikommunista együttműködés majdnem megfeneklett” (149), és csak annak kapcsán hivatkozza Donald Reidet, hogy „a Fekete könyv... francia recepciója... megosztó volt” (150). Pedig Reid hosszú, mintegy 72 ezer leütés terjedelmű cikke ennél jóval

17 Például Catherine MacKinnon 1987-ben, tehát jóval a #metoo mozgalom előtt: „a társadalom így szerveződik... a nemi szerep-egyenlőtlenség a társadalmat két érdekközösségre osztja. A férfiaké az irányító szerep, akik a kisebb hatalommal rendelkezőkkel szemben jogosultak erőszakot alkalmazni... A férfiak számára hatalmi pozíciójuk jelenti a szexuális élvezet forrását, a nőknek viszont az alárendelődés okoz élvezetet... A férfiuralom és a többnyire női alávetettség válik a szexuális öröm megtapasztalását szabályozó kóddá” (2001: 10). Ez valóságos „fasizmus”, mely kategóriát MacKinnon, akárcsak a Szerző, a nácizmus szinonimájának tekinti: „Amerikában a szexualitás napjaink fasizmusának tekinthető, és jelen pillanatban Weimar végnapjait éljük” (2001: 17).

alaposabb: kimutatja számos szerző, például Courtois antikommunizmusának *szélsőbaloldali* gyökereit, vázolja a szerzők és kritikusaik egymás közötti törésvonalait és – a *Traumatársadalom*nál lényegesen több dimenzió mentén – a releváns társadalmi-történelmi kontextus elemeit.

Például: a recenziens számára az egyik legérdekesebb – Annette Wieviorkától származó – háttérinformáció szerint a könyv címe egyértelmű utalás egy másik *Fekete könyvre*, amelyet két szovjet szerző, Ilja Ehrenburg és Vaszilij Grossman (*Ilya Herenbourg and Vassili Grossman*) írt a zsidók megsemmisítéséről a náci Németországban. Sztálin azonban 1947-ben betiltotta a kéziratot, amely csak 1993-ban jelent meg oroszul (Reid 2005: 306–307), majd betiltotta a tervezett kötet mögött álló Zsidó Antifasiszta Bizottságot is. Hamarosan megindult a szovjet „anticionista” kampány is, ezért Ehrenburg ekkor már „minden éjszaka várta a csöngetést” és „mint annyi más családban, nálunk is ott állt készen a kis bőrönd a két váltás fehérneművel” (Ehrenburg 1962: 327). Végül, atipikus módon, őt nem vitték a gulágra, s ki sem végezték. A Courtois-féle *Fekete könyv* tehát indirekt módon a holokauszt áldozatai előtt is fejet hajtott, utalva egyúttal Sztálin antiszemitizmusára, illetve a kommunista rendszerek a holokauszt emlékével kapcsolatos meglehetősen ambivalens viszonyára.

Ráadásul, ami a recenziens szempontjából a legfontosabb, Reid nem csak emlékezetpolitikai, hanem történet- és társadalomtudományi *szakmai* kritikákat is ismertet. A magyar kiadásban 855 számozott oldalt tartalmazó tanulmánykötet ugyanis *nem* politikai röpirat, ahogy azt a baloldali radikális kritikusan állítják. Utóbbiak egyébként Werth és Margolin¹⁸ tanulmányát éppoly hevesen támadni szokták, mint Courtois bevezetőjét. Jellegzetes és tanulságos Gilles Perrault cikke (1998; magyarul az *Eszmélet* tette közzé még a magyar kiadás előtt), amelynek már a címe is „hamisításokat” emleget. Mégis, a magyar „vitakultúrához” szokott olvasó csodálkozhat a *kritikán*, amely „Nicolas Werth tanulmánya” kapcsán így indít: „Senki sem kételkedik abban, hogy a szovjet társadalom olyan erőszakos és olyan megkínzott volt, mint amilyennek ő aprólékos pontossággal leírja” (Perrault 1998: o.n.). A kép tehát valós, de Perrault szerint *nem teljes*, s ennek érzékeltetésére érdekes analógiát hoz: „A Szovjetunió történetét pusztán az ottani terror történetére redukálni éppen olyan téves, mintha a francia IV. Köztársaság történetéből csak a gyarmatokon elkövetett gyalázatos tetteket emelnénk ki, s figyelmen kívül hagynánk azt a tényt, hogy ez a rezsim mellesleg új lendületet tudott adni az országnak, a háború és a megszállás miatt meggyengült Franciaországot újra a prosperitás útjára vezette” (Perrault 1998: o.n.). Vajon akkor is így szokott támadni, ha egy francia történész kritizálja a IV. Köztársaság *gyarmati* politikáját? Vagy ha valaki elítéli a holokausztot, de „a kép teljessége kedvéért” dicséri Hitler szociálpolitikáját?

A Szerző az elmélet kapcsán kizárólag „transznacionális” kereteket említ, miközben például a Terror Házáról írt konkrét elemzéseiben kitér a nagyon is „nacionális”, illetve *szubnacionális* játszmákra is. Sőt: ezen emlékezetpolitika kapcsán időnként *individuális szereplőket is érdemes* (lett volna) megkülönböztetni. Példának okáért, a Szerző által is számos alkalommal említett, hivatkozott, idézett Schmidt Mária nem tekinthető pusztán egy, az egész „kelet-európai” régió „transznacionális erőtere” által mozgatott ágensnek. A recenziens több dimenzió mentén is nagyon kritikus ezen utoljára említett cselekvővel kapcsolatban, de nem kétli, hogy saját egyéni érdekei és ezeket szolgáló stratégiái is vannak, s a magyarországi „emlékezetpolitika” kivitelezése, részben kitalálása ezt is szolgálja. Ezek a stratégiák néha, mint ezt egyébként a Szerző is elismeri, nagyon haté-

¹⁸ Apropó: *majdnem* szakítottak Courtois-val... ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a nyilvánosság előtt vitatkoztak. Én azt gondolnám, hogy ez csak a maffiában vagy egy totalitarisztikus pártban lenne „bűn”, nem egy alkalmi tudományos *teamben*.

konyak, bár ugyancsak gyakran meghökkentően diszfunkcionálisak.¹⁹

Egy utolsó kritikai megjegyzés: a Szerző talán nem gondozta kellő alaposággal a 2019-ben megjelent kötet szövegeit, beleértve az addig még nem publikáltakat is. Egy szinte már tragikomikus példa: a már többször említett, „eredetileg” 2020-ban angolul megjeleneni tervezett, a *Traumatársadalomban* pedig 2019-ben lehozott cikkében (5. A revizionizmus vizualizálása. *Civilizált antikommunizmus a Terror Háza Múzeumban, 164–208*) a Szerző megállapítja: az 1956-os Intézet és a Politikatörténeti Alapítvány ellehetetlenítése és új intézmények létrehozása ellenére a magyar kormány „az akadémiai kutatóhálózatot, elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetét és az egyetemek történettudományi tanszékeit érintetlenül hagyta” (173). 2019-ben ez már történelem volt, mivel nagyon is az „érintettek” közé került, az egyetemek mellett, az Akadémia kutatóhálózata, beleértve a Szerző munkahelyét is.

Egy korábban idézett szövegrész így folytatódik: „A hősi áldozattól a szenvedő (passzív) áldozat felé történő elmozdulást általában eszmetörténetileg ragadják meg, a politikai és társadalmi kontextus nélkül” (27). Ismétlem, hogy csak helyeselni tudom a Szerző szándékát, de hozzátenném: a *Traumatársadalom* az adekvát kontextus megtalálását célzó útnak még a legelejét jelzi.

¹⁹ Példák idézése azonban túlságosan megterhelné a recenziót.

HIVATKOZÁSOK

- Bourdieu, P. (1980) L'identité et la représentation: éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région. *Actes de la recherche en sciences sociales*. 35. november. 63–75.
- Bourdieu, P. (1985b) Az identitás és a reprezentáció: A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. Ford. Derdák T. *Szociológiai Figyelő*, 1. 7–22.
- Bourdieu, P. (1985b) The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*. (14)6. 723–744.
- Bourdieu, P. (1992) *Language and Symbolic Power*. ed. and introduced by John B. Thompson, translated by Gino Raymond and Matthew Adamson. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (2010) A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In Angelusz R. – Éber Á. M. – Gecser O. (szerk.) Társadalmi rétegződés olvasókönyv. Budapest: TÁMOP 2010-201. 165–179. vagy: TÁMOP 4.2.5. oldalszám nélkül. Hozzáférhető: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/index.html [letöltve: 2018-13-15]
- Braham, R. L. (1998) Román nacionalisták és a holocaust. Kitalált mentőakciók politikai kiaknázása. ford. Hernádi M. Budapest: Múlt és Jövő.
- Courtouis, S. – Werth, N. – Panné, J. L. – Bartosek, K. – Margolin, J-L. – Paczkowski, A. (2000) *A kommunizmus fekete könyve*. ford. Benyhe J. Budapest: Nagyvilág.
- Dupcsik Cs. (1997) A saját két szemükkel. Paul Hollander: *Politikai zarándokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába, 1928–1978. Holmi*, 11. 1630–1636. Hozzáférhető: https://epa.oszk.hu/01000/01050/00206/pdf/EPA01050_holmi_1997_11_1630-1636.pdf [2018-02-02]
- Dupcsik Cs. (2004) Széteső rendszerek. Emmanuel Todd: A birodalom után. Tanulmány az amerikai rendszer széteséséről. *Holmi*, január, 102–116. Elérhető: <http://www.holmi.org/pdf/holmi2004-01.pdf> [letöltve: 2020-05-17]
- Ehrenburg, I. (1962) *Emberék, évek, életem, III. rész*. ford. Elbert J. Budapest: Gondolat.
- Gide, A. (1989) *Visszatérés a Szovjetunióból*. Budapest: Interart.
- Geertz, C. (1994) Anti antirelativizmus. Ford. Andor E. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég. 305–331.
- Hollander, P. (1996) *Politikai zarándokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába, 1928–1978*. Fordította: Nádai J. – Lukács K. Budapest: Cserépfalvi.
- HVG (2020) Szélsőbaloldali terrorszervezethez hasonlította az érettségi miatt tiltakozó szakszervezetet az államtitkár. [hvg.hu](https://hvg.hu/kultura/20200418_Szelsobaloldali_terrorszervezethez_hasonlitotta_az_ereztsegi_miat_tiltakozo_szakszervezetet_az_allamtitkar), 2020. április 18. Hozzáférhető: https://hvg.hu/kultura/20200418_Szelsobaloldali_terrorszervezethez_hasonlitotta_az_ereztsegi_miat_tiltakozo_szakszervezetet_az_allamtitkar [letöltve: 2020-04-18]
- Judt, T. (2008) *Befejezetlen múlt. A francia értelmiség, 1944–1956*. Ford. Árokszállási Z. Budapest: XX. Század Intézet.
- Koestler, A. (1997) *A láthatatlan írás*. ford. Makovecz B. Budapest: Osiris.
- Lasch, C. (1984 [1979]) *Az önimádat társadalma*. Budapest: Európa.
- MacKinnon, C. A. (2001 [1987]) *A feminizmus változásai. Előadások életről és jogról*. ford. Borsody Gy. Budapest: Pont.
- Melman, J. – Raviv, D. (1997) *Igaz barátok. Az amerikai-izraeli barátság valódi története*. ford. Félix P. Budapest: Osiris.
- Novick, P. (1999) *The Holocaust in American Life*. Boston – New York: Houghton Mifflin Company.
- Perrault, G. (1998) A kommunizmus: egy „fekete könyv” hamisításai. 1998. április 1. *Eszmélet*. Hozzáférhető: https://www.eszmelet.hu/gilles_perrault-a-kommunizmus-egy-fekete-konyv-hamisitasa/ [letöltve: 2020-05-10]
- Reid, D. (2005) In Search of the Communist Syndrome: Opening the Black Book of the New Anti-Communism in France. *The International History Review*, (27)2. 295–318, <https://doi.org/10.1080/07075332.2005.9641061>
- Veblen, T. (1957 [1899]) *A dologtalan osztály elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Zombory M. (2012) Határtalan emlékezés. *Café Babel*. 21. 66. (Láz). 103–110. Hozzáférhető: [http://doktori.mke.hu/sites/default/files/attachment/zombory_glob_emi_cafebabel_vegl\(5\).pdf](http://doktori.mke.hu/sites/default/files/attachment/zombory_glob_emi_cafebabel_vegl(5).pdf) [letöltve: 2020-05-01]
- Zombory M. (2014a) Tér-idő történelem. Holokauszt-emlékezet és transznacionális politika. In: Zombory M. – Szász A. L. (szerk.) *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány. 6–21.
- Zombory M. (2014b) A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése: A kulturális traumaelmélet kudarca. *Szociológiai Szemle* (27)2. 23–40. Hozzáférhető: https://szociologia.hu/dynamic/23_40.pdf [letöltve: 2020-05-01]

- Zombory M. (2016) Silence, Cultivation, Cultural Heritage: Strategies of Identification in Discourses on the “German Past” in Hungary since 1945. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*. 1-2. *Le passé allemand des pays d'Europe centrale et orientale: Une mémoire en partage*. 169–198. Hozzáférhető: <https://www.cairn.info/revue-revue-d-etudes-comparatives-est-ouest1-2016-1.htm> [letöltve: 2020-05-01]
- Zombory M. (2017) The birth of the memory of Communism: memorial museums in Europe. *Nationalities Papers*. (45)6, 1028–1046. <https://doi.org/10.1080/00905992.2017.1339680>
- Zombory M. (2019) Hidegháborús státuszversengés: A Magyar Népköztársaság és a háborús bűnperek második hulláma. *Múltunk*. 2. 14–54.

KOVÁCS ÉVA – TAKÁCS JUDIT

LÁTJUK-E, MI JÖN?

A koronavírus-járvány hatása a magyar társadalomra és társadalomkutatásra

Előszó a körkérdésünkre érkezett hozzászólásokhoz

A Socio.hu a járvány első magyarországi hullámának tetőzése táján, 2020. április végén körkérdést intézett a hazai társadalomkutatókhoz. A körkérdés apropóját a világon végigsöprő Covid-19 járvány rövid távon is észlelt társadalmi hatásai adták. S bár távol áll a szerkesztőségtől, hogy a foresight studies irányába mozdítsa a társadalomtudományt – megy az magától is abba az irányba –, úgy észleltük, hogy ha fundamentálisan nem is változtatja meg egy világjárvány tudományunk alapkérdéseit, azért érdemes végiggondolni, mit vehet el a kutatásoktól egy járvány vámjá, és mit hozhat cserébe a *lockdown*, a leállás révje.

Közel harminc éve, közvetlenül a rendszerváltás után társadalomkutatók, szociológusok, közgazdászok és filozófusok jöttek össze, hogy megvitassák, mennyire érte váratlanul tudományterületüket az államszocialista blokk összeomlása. Gondolataikat a *Láttuk-e, hogy jön? A társadalomtudomány sikerei és kudarcai a kelet-európai politikai átalakulásban* című kötetben foglalták össze. Egy hasonló vissza- és előretétektől szimpózium hozzászólásait *Csendes? Forradalom? Volt?* címmel ma szintén érdemes elővenni, ha a rendszerváltás tudománytörténeti hatásait akarjuk szemügyre venni.

Valami új, eddig soha nem tapasztalt világjárvány közepén (vagy talán csak a kezdetén?) kicsit hasonlóan érzünk most is, legyen szó

- az információs tér radikális átalakulásáról (a *home office*-tól az online oktatáson át a megbízható hírekhez való hozzáférésig);
- az állam felügyeleti funkcióinak és lehetőségeinek kitágulásáról, beleértve alapvető emberi jogainkat is;
- a mozgás már több mint három évtizede nem látott korlátozásáról (az országhatárok lezárulásától a mindennapi élet kis köreiben bekövetkezett megszorításokig);
- az egészségügyi és szociális ellátási rendszerek megingásáról;
- a munkavégzés feltételeinek újraszabályozásáról;
- a gazdasági válságról;
- a munkanélküliségről és a munkaerőpiac szerkezeti átalakulásáról;
- a digitális „átállásról”;
- a mentális megküzdési stratégiákról;
- a fizikai és mentális egészségmegőrzési lehetőségekről;
- a társadalmi kirekesztettség különböző dimenzióinak lehetséges fokozódásáról;
- a társadalmi egyenlőtlenségek valószínű növekedéséről;
- a társas kapcsolatok és az egymással való törődés iránti igényről és bizonyos meglévő (pl. bántalmazó) kap-

csolatok kibírhatalanná válásáról;

- a térhasználatunk (kikényszerített és választott) változásairól;
- a gyászról;
- a szolidaritásról;
- az értékek átalakulásáról;
- a hatalmi viszonyok átalakulásáról;
- vagy éppen a tudomány szerepének remélt felértékelődéséről,

és ami bennünket szintén közvetlenül érint: a tudományos kérdésfeltevéseinknek, a tudományos kutatási módszereknek az új világhelyzethez való igazításáról. Milyen változásokat hoz a koronavírus-járvány a társadalomkutatásban? Hogyan folytathatjuk tovább eddigi kutatásainkat? Minden megy tovább a régi kerékvágásban? S ha nem, mik a legnagyobb szakmai kihívások?

A felkérést, utalva a harminc évvel ezelőtti szimpóziumokra, elküldtük azoknak, akik akkor hozzászóltak és ma is aktívan művelik a tudományt: a válaszolók negyede-ötöde közülük kerül ki. Emellett felhívásunkat eljuttattuk magyar társadalomkutatók több csoportjához, köztük az MTA Szociológiai Tudományos Bizottság és lapunk szerkesztőbizottságának tagjaihoz éppúgy, mint a Társadalomtudományi Kutatóközpontban és az ország különböző egyetemlein dolgozó nagyra becsült kollégáinkhoz.

A beérkezett 43 hozzászólás szinte az összes, a felhívásban megjelölt témát érintette. Talán egyetlen kivételként a gyász említhető, ami bár nem jelent meg közvetlenül, közvetve több véleményből sugárzott valamiféle gyászos hangulat: főként társadalmunk legelesettebbjeinek helyzetével kapcsolatban. A közvetlen gyász tapasztalata ugyanakkor, talán nem is véletlenül, ismét rejtve maradt a kutatói szemek előtt, pedig a hivatalos statisztikák szerint ezen előszó írásakor a járvány magyarországi áldozatainak a száma közelít a 600-hoz. S bár nálunk nem közölte egyetlen napilap sem a hozzátartozók búcsúzó sorait, mint például New Yorkban, értük is szól ez a gyűjtemény most. Ahogy számos hozzászólásból felsejlik, lehetett volna ez a szám sokkal alacsonyabb is.

A hozzászólók túlnyomó többsége reflexív módon közelít saját társadalomkutatási témáihoz, és kritikusan elemzi a vírusválság következtében tapasztalt hazai államigazgatási, társadalom-, oktatás- és egészségpolitikai válaszokat. Talán a társadalomkutatás progresszív módszereit alkalmazók a legkevésbé szkeptikusak, legyen szó hálózatelemzésről, big data módszerekről vagy online kérdőívezésről, interjúzásról: többen meglátják a különleges helyzetben rejlő különleges kutatási lehetőségeket is. Mindazonáltal e hozzászólásokban is gyakran megfogalmazódik, hogy a politikai modellezés és döntéshozás jobban alapozhatna a tudományos lehetőségekre és módszerekre. A survey-alapú vizsgálatok kényszerű leállása az (amúgy tévesen) *social distancing*-ként emlegetett fizikai távolságtartás bevezetése miatt e módszerek alapvető átgondolására késztetett több hozzászólót is. Olyan, a járványon is messze túlmutató kérdések is felmerültek, hogy tartós kiesés esetén hogyan biztosíthatók longitudinális adatfelvételek, az online kérdezés milyen új módszertani protokollokat vet fel, vajon beszélhetünk-e trendváltástól és a digitális társadalomtudomány tartósan nagyobb teret nyer-e a diszciplínán belül (illetve akár azon kívül is), vagy éppen hogy a járvány kapcsán felértékelődik-e a társadalomtudományos tudás és ez elősegíti-e a kooperációt a természettudományos kísérletekben és modellezésben.

A közvetlen emberi érintkezések járványügyiileg előírt lecsökkentése szélesebb, szociológiai értelemben is lényeges kérdéseket vetett fel a bizalomról, a szolidaritásról, a több hónapos leállás és elszigeteltség következményeiről, egészen a mentális sérülésekig és a családon belüli erőszakig. A távolságtartás megpróbáltatásai társadalmanként és társadalmi osztályonként kihívást jelentettek az egyes társadalmi tőkék szempontjából is, akár a nagyfokú lojalitást igénylő családi, rokoni kapcsolatokat vesszük szemügyre, akár a tág bizalmi rádiuszú társadalmi szegmenseket.

Az adatgyűjtés természetesen nem csak a kutatók számára fontos, hiszen sokféle adatunkat amúgy is egyre több cég adja-veszi (gyakran úgy, hogy nem is tudható, mit vesznek el tőlünk, különösen közép- vagy hosszabb távon). E szempontból a karanténok online mezőkre terelt népei a szokásosnál is védtelenebb helyzetbe kerültek. Emellett az állam is különféle preferenciáink és főként kiszolgáltatottságaink adataiból kiindulva felügyelhet bennünket. Láthattuk, hogy a járványhelyzetben egyes államok közegészségügyi célú felügyeleti eszköztára úgy bővíthetett, hogy az közvetlenül is szembesíthette volna az érintetteket a szabadság versus biztonság dilemmájával, ha maradt volna még választásuk. A katonás narratívák is a járvány legyőzéséért folytatott hősiességéről, az egészségünkért vívott háborúról, a – határokon át migráló új veszélyforrásként megjele-
nő – vírus távöltartásáért zajló hadjátról mind azt sugallták, hogy a biztonságunk mindent megér.

A politikatudomány területéről érkező hozzászólások origójába az egészség védelmére hivatkozó állami szabadságkorlátozás dilemmáját helyezték a hozzászólók. A tömeges adatmegfigyelésre épülő hatalomgyakorlás (*big data authoritarianism*) mint új kihívás, amely az online kommunikációnak a járvány alatti rohamos felerősödésével járt kéz a kézben, azonban nem csak ezekben a szövegekben jelenik meg, hanem több szociológusi észrevételben is. Vannak, akik úgy látják, a járvány tovább gyengítheti az Európai Uniót, és felerősítheti a nemzetállami bezárkózást, melynek fundamentuma azonban továbbra is a globális piac marad, egyre kevesebb liberális demokráciával és egyre több „hibrid” rezsimmal. Végül, de nem utolsósorban, a járvány újra felvetette a megbízható hírhez jutás, a közvélemény tájékoztatásának módja, a civil kurázi és a transzparencia örökzöld kérdéseit is.

A válaszok közül egy kisebb csoport az otthoni, illetve távoktatás nehézségeivel, a társadalmi egyenlőtlenségeket felerősítő hatásával foglalkozik. A távoktatás hatásai az elemi iskolától az egyetemig a társadalom talán legszélesebb rétegeit érintették a leállás alatt: ez igaz azokra, akiket elérte, és azokra is, akik csak hírből hallottak róla, mert különböző – pl. áramnélküliséggel és eszköztelenséggel összefüggő – ellátatlansági okokból kimaradtak belőle. Arról nem is beszélve, hogy az óvodák és iskolák bezárása sok rászoruló gyereket a rendszeres ingyenes étkezési lehetőségtől is megfosztott (a bölcsődéket azért nem említjük, mert sok kisebb településről ezek az intézmények teljesen hiányoznak). Az ad hoc megtervezett és sikeresen lebonyolított villámkutatások aggasztó képet mutatnak a már a vírus megjelenése előtt is köztudott iskolai egyenlőtlenségekről, melyek a digitális átállás következtében csak tovább fokozódtak.

A szegénység, illetve a társadalmi kirekesztettség más formái kapcsán a szolidaritás szükségességéről és hiányáról egyaránt kaptunk visszajelzéseket. Könnyen felidézhető például, hogy az időseknek kialakított elkülönített időszávok és „maradj otthon” üzenetek hogyan szolgáltathattak alapot egyaránt a kor alapú megkülönböztetés (lásd a „nyuggermentes” időszávok és övezetek emlegetését) és (pl. az idős szomszédoknak felajánlott

bevásárlásban tükröződő) rendkívüli törődés megnyilvánulásaihoz. A járványhelyzet által mélyülő egyenlőtlenségekre sokan hívták fel a figyelmet: különösen a vidéki kistelepülésekről és a városi perifériákról érkeztek drámai pillanatfelvételek, melyek a korábbi és jelenleg is zajló kutatások eredményeihez illeszkedve régóta elhanyagolt strukturális problémák mielőbbi megoldását sürgetik.

Szeretnénk köszönetet mondani minden tisztelt kollégánknak a körkérdésre küldött válaszukért, melyek bennünket is a felvetett témák továbbgondolására sarkalltak. Ugyanakkor fontos hangsúlyoznunk, hogy az itt közölt hozzászólások nem tükrözik, nem is tükrözhetik a Szerkesztőség véleményét.

LÁTJUK-E, MI JÖN?

A KORONAVÍRUS-JÁRVÁNY HATÁSA A MAGYAR TÁRSADALOMRA ÉS TÁRSADALOMKUTATÁSRA

KÖRKÉRDÉS

Albert Fruzsina	Nagy Beáta
Antal Z. László	Oláh Sz. Lívია
Balázs Zoltán	Orosz Éva
Barna Ildikó	Örkény Antal
Bozóki András	Péli Gábor
Czibere Ibolya	Rácz Andrea
Csoba Judit	Róbert Péter
Dávid Beáta	Sáska Géza
Farkas Zsombor – Farkas Zsuzsanna	Sik Endre
Füzér Katalin	Simonyi Ágnes
Janky Béla	Sükösd Miklós
Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor	Szabó-Tóth Kinga
Keller Márkus	Szalai Erzsébet
Király Gábor	Szalai Júlia
Kiss Endre	Szirmai Viktória
Kmetty Zoltán	Takács Erzsébet
Komoróczy Géza	Takács Károly
Laki Mihály	Tamás Pál
Lamm Vanda	Tardos Róbert
Melegh Attila	Utasi Ágnes
Messing Vera	Vásárhelyi Mária
Messing Vera – Ságvári Bence	

ALBERT FRUZZINA¹

A Socio.hu a koronavírussal kapcsolatban kettős körkérdést intézett a kollégákhoz: mi lehet a *koronavírus hatása a magyar társadalomra*, illetve *a társadalomkutatásra*. Először az utóbbival kezdeném: szerintem ez az időszak sokunk számára egyedülálló kísérleti terepet szolgáltatott. Egy olyan, hirtelen előbukkanó lehetőséget, melyre egy társadalmi folyamatok iránt érzékeny kutatónak szinte kötelező azonnal lecsapnia. A fizikai távolságtartást előíró korlátozások miatt azonban gyakorlatilag maradt az online vagy telefonos adatgyűjtés lehetősége, ezek minden előnyével és hátrányával (például a népesség egészére vonatkozó általánosítást lehetővé tevő véletlenszerűen kiválasztott, reprezentatív mintát a szükséges azonnal mozgósítható nagyobb anyagi erőforrás hiánya miatt kevesek tudtak használni). A krízis hirtelen jött, ezekre a rögtönzött kutatásokra nagyon rövid idő alatt kellett felkészülni, ami a külső, „normál” mederben történő – és úgy is meglehetősen szűkös – pályázati források megszerzését lehetetlenné tette. Egy felmerülő tanulság a jövőre nézve az lehet, hogy a társadalomtudományokban is szükség lenne olyan gyorsan mozgósítható pénzalapra, amely ilyen esetekben azonnal forrást tud biztosítani olyan kutatásokra, amelyek kivitelezése akár néhány nap vagy hét múlva is már késő, az alkalom elillan. A másik hozadéka a járványnak szerintem az, hogy sokan új megvilágításban, más szempontrendszer szerint értelmezték/elemezték újra eddigi kutatási eredményeiket, illetve a jövőre nézve is újabb szempontok kerülnek majd be, lesznek fontosabbak a kutatásokban, mint korábban.

A koronavírus járvány hatásai nyilvánvalóan nagyon szerteágazóak, így még a találgatások szintjén is csak a magyar társadalom kapcsolathálózati mintázatait érintő vonatkozásokra utalnék. Ugyan szerencsére sikerült a karantén alatt adatokat gyűjtenünk, de ezek még csak most kerülnek az elemzés fázisába. Mindenesetre az emberek kapcsolathálózatait tekintve az elmúlt hetekben nagyon fontos szempont lett a kapcsolattartás módja: mennyire domináns, illetve mennyire és kik körében helyettesíthető legalább részben a személyes kapcsolattartás? Milyenek a kapcsolathálózatok ebből a szempontból?

A távolságtartó korlátozások miatt sok esetben gyakorlatilag az együtt élő háztartástagokra, azaz a legtöbb esetben a családi kapcsolatokra szűkültek a személyes kontaktusok. Ez az idősek esetében kiváltképp lényeges változás volt, hisz ők nagy arányban élnek egyszemélyes háztartásban, és mindennapi kapcsolataik jelentős hányada olyan külső lazább, személyes kontaktuson alapuló kapcsolat, amiket nem lehetett pótolni. A gyerekekkel, unokákkal, egyéb családtagokkal való fizikai együttlét hiánya nagyon fájó dolog, de velük azért nagy valószínűséggel telefonon és szerencsésebb esetekben a még testközelibb élményt adó online platformokon is folytatódhatott a kapcsolattartás. Ugyanakkor a boltost, a piaci árust, a fodrászt, a szinte csak látásból ismert embereket (és a sort még hosszan folytathatnánk) nem lehetett pótolni: ezekben az esetekben a kapcsolat azt az erősséget, az intimitásnak azt a fokát nem éri el, ami például egy telefonszám-cserét indokolna, mégis egyfajta emberi közeget biztosít a mindennapokban. A kortárs csoport kiemelt fontosságával jellemezhető fiatalok esetében is felvetődik, mennyire bizonyult elégséges helyettesítőnek a kapcsolattartás szempontjából az online tér.

¹ Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet és Semmelweis Egyetem, Egészségügyi Közszolgálati Kar

A másik nagy dilemma, hogy a családdal való kényszerű összezártság mérlege hogyan alakul majd? Megerősíti-e ez az élmény a családokat? „Baba lesz-e több vagy válás?” olvashattuk a médiában is a kérdést. Egyrészt sokkal több esélyt kaptunk a párunkkal, gyerekeinkkel együtt töltött időre, ugyanakkor ez a hirtelen és kényszerűen megnövekedett együtt töltött időmennyiség, az összezártság – nem is beszélve a munka megmaradásával (távmunka, a gyerekek otthoni oktatása, emellett háztartásvezetés, esetleg új háztartási skillek elsajátítása) vagy elvesztésével (egzisztenciális szorongás, anyagi krízis, lakhatás esetleges ellehetetlenülése) kapcsolatos vonatkozásokról – számos konfliktushoz is vezethet még az alaphelyzetben jól funkcionáló családokban is.

A javak egyenlőtlen elosztása sajnos kapcsolati szempontból is egyenlőtlen rizikófaktorokat jelent: egy kis lakásban, ahol nincs privát tér, nincs külön szoba, nincs elég informatikai eszköz, hogy a még alapvetőbb javak hiányát és az ebből fakadó szorongást ne is említsem, a kapcsolatok szempontjából is extra kihívás. Az eleve megromlott, kényszerből megmaradt, netalán bántalmazó kapcsolatokat most nem is emelem ki külön. De az egyedül élők szempontjából is felmerül többek között a digitális ismeretekkel és eszközökkel való rendelkezés szempontja, ami legalább valamennyire enyhíteni tudta a bezártságot. Mindezzel persze semmiképp sem azt akarom mondani, hogy kielégítő, hogy mostantól a nagyit majd a Zoomon vagy a Messenger videón látjuk, hiszen az emberi érintést, személyes kapcsolatot ez nem helyettesítheti. De az sem elképzelhetetlen, hogy vannak olyan, már korábban is izolálódott emberek, akik számára nem is volt ez a helyzet olyan drámai változás – gyanítom, hogy a fiatalok között is találhatnánk erre példákat szép számmal.

Valós dilemma, hogy mennyire, mennyi ideig vagyunk hajlandóak nélkülözni egészségünk érdekében a nem velünk együtt élő szeretteinkkel, barátainkkal való hús-vér, személyes kapcsolattartást. Sok új kutatási kérdés merülhet fel, például hogy a megbetegedéstől való félelem az eleve bizalomhiányos magyar lakosságban mennyire fokozza a többi emberrel szembeni bizalmatlanságot? Vagy esetleg ennek a bizalmatlanságnak bizonyos embercsoportok különleges célpontjai lesznek (például a hajléktalanok)? A karantén tapasztalata vajon kikben és mennyire erősíti azt, hogy nincs szüksége a másokkal valós személyes érintkezésre, vagy mennyiben erősítette meg azt, hogy igenis, szükségünk van másokra, jól működő párkapcsolatokra, családokra, baráti körre, mert sérülékenyek vagyunk? És ehhez honnan szerezhetnénk segítséget, ezért mit és hogyan tehetnénk?

A járvány tehát számos új szempontot, új kérdésfelvetést hozott, tartalmi és módszertani szempontból egyaránt. Számos cikk jelent meg, ahol a kollégák közérthetően bemutatták kutatásaik aktuális fontosságát, gyakorlati hasznát. Tudományos szempontból tehát, semmiképp sem cinikusan, én egy előremutató lehetőségként értékelem ezt.

ANTAL Z. LÁSZLÓ²

LÁTTUK ÉS LÁTJUK, HOGY JÖN!

Közel harminc éve én is részt vettem a *Láttuk-e hogy jön?* konferencián, amelyen az előadók arra a kérdésre keresték a választ, hogy a társadalomkutatók többségét miért érték váratlanul a nyolcvanas évek végén történt rendkívül gyors változások. Most a világjárvány idején – amely a természet és a társadalom megromlott kapcsolata egyik következményének is tekinthető – a „Láttuk-e hogy jön?” kérdésre az ökológiai válsággal és az éghajlatváltozással foglalkozó kutatók egyértelmű választ tudnak adni.

1972-ben jelent meg *A növekedés határai* című könyv és ugyanabban az évben tartották meg Stockholmban az ENSZ első környezeti világkonferenciáját. Ezek voltak az első jelentős események, amelyek felhívták a figyelmet arra, hogy a természet és a társadalom közötti harmónia megbomlott, és hogy ennek súlyos ökológia és társadalmi következményei lehetnek. Az elmúlt közel ötven évben tudományos kutatások sokasága hívta fel a figyelmet arra, hogy ezek a kockázatok azóta folyamatosan növekednek. Évtizedek óta nagyon jól tudjuk, hogy az emberiség egésze a természetben meglévő lehetőségeknél többet fogyaszt, amelynek következménye az ökológiai válság, amelynek részei többek között az energiaforrások és az édesvízkészletek kimerülése, a művelhető föld mennyiségének és minőségének csökkenése, az állat és növényfajok kipusztulása és az éghajlat változása is. Ennek ellenére az elmúlt évtizedekben az ökológiai válság tovább mélyült, és a klímakockázatok tovább növekedtek. Ezért most a járvány idején még fontosabbá vált az a kérdés, amelyre a „Klímaparadoxonok” című könyvemben kerestem a választ: ha az iparilag fejlett országok vezetői és az ezekben az országokban élő emberek jelentős része is jól tudja, hogy az ökológiai válság és az éghajlatváltozás milyen kockázatokat jelent számukra, akkor milyen társadalmi, gazdasági és politikai feltételek akadályozzák meg, hogy megtegyék azokat a lépéseket, amelyeket ők maguk a társadalom stabilitása és fennmaradása érdekében szükségesnek tartanak?

Azt, hogy az ökológiai válságnak és az éghajlatváltozásnak milyen következményei lesznek, nem lehetett és nem lehet pontosan tudni, de azt igen, hogy válság következményei megzavarják a társadalmak életét. Az egyik lehetséges klímakockázat a járványok kialakulása, ami szerves része a klímaváltozással foglalkozó szakmai anyagoknak. A jelenlegi járvány az ökológia válság és az éghajlatváltozás egyik tünetének is tekinthető, amelyet a tudományos előrejelzések alapján számos más tünet követ még, amíg ez a válság tart.

Ma már szinte minden országban található olyan tudományos, helyi és civil közösségek és olyan települések, amelyek felismerve a veszélyt nem várnak tovább a fogyasztói társadalom keretei között alkalmazott megoldások eredményeire, hanem elkezdtek egy új társadalmi modell kidolgozását. Ezek közé tartozik a Szociológia Intézetben 2005-ban elindított *Klímabarát települések* című program is, amelynek célja, hogy a települések minél jobban felkészüljenek az éghajlatváltozás miatt várhatóan bekövetkező változásokra. Az Intézet munkatársai, a programban résztvevő öt település vezetői és klímakoordinátorai 2007-ben elhatározták, hogy

² Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

egy egyesületet alapítanak. Ennek előkészítése érdekében szerveztünk egy konferenciát 2007. novemberében Hosszúhetényben. (Az akkor megalakított egyesületnek ma már közel 50 település a tagja: www.klimabaratar.hu.) Ezen a konferencián, mint a klímabarát program vezetője, tartottam meg azt az előadást, melyben bemutatam az egyesület céljait. Az elmúlt 13 évben megismert új tudományos eredmények alapján az akkor megfogalmazott célok ma még fontosabbá váltak, mint amilyenek akkor voltak, ezért idézem most annak az előadásnak néhány részét:

„Egy egészségügyből vett hasonlattal szeretném a mai...életünket bemutatni. A mai, modern ember élete egy intenzív osztályon fekvő beteg ember életéhez hasonlítható. Az élet fenntartásának szinte minden feltétele különböző »vezetékeken« jut el hozzánk. Az »intenzív osztály« üzemeltetése azonban rendkívüli módomban megterheli a környezetünket, óriási összegeket emészt fel és az önálló élet lehetőségét is lehetlenné teszi. Az éghajlatváltozás arra figyelmeztet minket, hogy az »intenzív osztály« hosszútávon nem fenntartható... A Föld gyógyítása érdekében, a saját egyéni és a közösségi érdekünkben egyaránt, ki kell jönnünk az »intenzív osztályról!« Mert az »intenzív osztályt« – bármilyen nehéz és fájdalmas is – el kell hagynunk, ha élni akarunk.”

Az ökológiai válság megoldásában a szociológia jelentősége újból felértékelődhet, mert képes olyan alternatív társadalmi modellek kidolgozására, amelyekben azok a társadalmi értékek és normák kerülnek domináns helyzetbe, amelyek számára a természet és a társadalom harmonikus kapcsolata kiemelt jelentőségű. Ezen kívül a szociológia néhány irányzata és módszere – mint például az intervenciószociológia, a közsociológia és az akciókutatás – lehetőségeket ad a szociológusoknak arra, hogy ne csak elméleti szinten foglalkozzanak a társadalmi változások elemzésével, hanem részesei is legyenek a változásoknak.

BALÁZS ZOLTÁN³

A NYUGAT NEM VÁRT GYŐZELME

A nyugati világ trendi elemzői köreiben konszenzus van arról, hogy a Nyugat hanyatlik – természetesen úgy, hogy a Kelet (elsősorban Kína és a Távol-Kelet föltörekvő államai) közben emelkedik; s bár a globalizáció előrehalad, olyan gazdasági-kereskedelmi integrációt teremt, amelynek egyértelmű haszonélvezői ugyanezek az államok. Sokan jósolják az amerikai dominancia végét, nem nehéz olyan véleményt találni, amely az Európai Uniót és/vagy annak nagyobb országait jóformán le is írják. Első látásra a mostani járvány ebben a félig szakmai, félig politikai és szimbolikus értelmezési térben nem helyezhető el könnyen. Kínából származik; de Kínában is fékeztek meg a leglátványosabban – de még szembeötlőbb sikerrel más távol-keleti országokban. Amerika szenved, nemkülönben az Európai Unió nagy és gazdag országai; igaz viszont, hogy a transzparencia ezekben az országokban a legnagyobb, s vannak azért pozitív kivételek is a vírus elleni védekezésben (Ausztria, Németország). Nem egyértelmű tehát ennek a menetnek az eredménye, s a *blame-game* (ki a felelős a járvány terjedéséért) éppúgy folytatódik, mint az *efficiency-game* (egyszerűsítve: hol van a legkevesebb áldozat).

Úgy gondolom, mégis vannak erős érvek amellett, hogy a történet, legalábbis kellően higgadt szemmel és kellő távlatból nézve, a Nyugat logikájának térnyerését igazolja. S ezzel kissé tompítottam a cím szándékosan provokatív élet. A 'logika' olyan metafora, amely sok mindent elbír, és föl van mentve a tudományosság legszigorúbb követelményei alól. De azért nem teljesen önkényes. Egyrészt arra kívánok vele utalni, hogy a Nyugat győzelme elsősorban nem gazdasági vagy politikai dominanciát, az ebbe az irányba tett 'haladást' jelenti; de éppenséggel azt *is*. Másrészt arra, hogy a hanyatlás prófétái igen sok fontos tényt hagynak figyelmen kívül; olyasmiket, amelyek hosszabb távon többet számítanak, mint a látványos gazdasági adatok vagy politikai események. Nézzük a konkrétumokat!

A járvány egy erősen globalizált gazdasági világba érkezett. Ezt a világot a többé-kevésbé magánkezdeményezésű, állam-alatti gazdasági szervezetek, főként multinacionális vállalatok, termelési láncok viszonylag szabad tranzakciói teremtették meg. A portugál, holland, angol távol-keleti kereskedelmi társaságoktól egyenes út vezet a Nike vagy a Shell világáig. Ez maga a nyugati modell, amelynek szülöttje a Huawei, a Sony, a Toyota is. Minden állami beavatkozás, háttér, szabályozás, diplomácia ezek révén nyer értelmet. A marxizmus gonosz-ságként leplezi le a tőke internacionalizmusát; de semmi okunk nincs arra, hogy ne láthassuk fordítva is. A tőke fő tulajdonsága, hogy magánkézben van, s éppen ezért képes a szabadságot ténylegesen (s persze nem-szándékolt következményként) hordozni. A járvány azt látszik igazolni, hogy egy államilag leállított gazdaság 'újraindítása' nagyban függ attól, hogy az emberek mint fogyasztók, szolgáltatók, termelők, tőkésék és munkavállalók mit *akarnak*. Sehol nincs szó arról, mint a harmincas években, hogy az állam helyettesíteni volna képes a szabad akarást. Még Kínában sem: ott már jó ideje a 'belső fogyasztás' felé igyekeznek terelni a növekedést, ez a járvány után vélhetően újabb impulzust kap, s tovább erősíti a magánszférát. A gazdaság 'újraindítását' immár

³ Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet

szinte mindenütt a szabad együttműködés ösztönzésében, azaz a nyugati 'modell' értelmében, nem pedig azt helyettesítve képzelik el.

A járvány mint konkrét probléma megoldása tényleg elképesztő mértékben söpörte el a világpolitika minden egyéb témáját. Vegyük észre: szinte biztos, hogy a Nyugat és a fentiek értelmében hozzá egyre erősebben kötődő Kelet *félelme* a járványtól volt az oka annak, hogy minden globális ügy *ad acta* került – és valószínűleg még jó ideig úgy is marad (jellemző, hogy a migrációs nyomás sokfelé megszűnt. Olyan országokban, amelyek rá sem hederítettek volna néhány tízezer, ráadásul idős ember halálára; amelyek dacolni kívántak a Nyugat és a bűvkörébe vont Kelet rettegésével, ez a világpolitikai kényszerhelyzet befelé is működni kezdett, így közvetítve az emberi élet mind nagyobb értékének képzetét és normáját. Ez egyáltalán nem föltétlenül káros hatás, de mindenképpen elősegítheti a nyugati elvek mélyebbre vetését. Többet segíthetett, mint akárhány emberi jogi deklaráció vagy diplomáciai csörte.

Hajlamosak vagyunk elfelejtkezni arról, hogy a Nyugat a történelem során nem csak a demokrácia bajnoka volt, hanem az abszolutizmus, sőt, a modern totalitárius rendszerek föltalálója is. Éppen ez bizonyult az egyik legsikeresebb exportcikkének, mint azt a keleti totalitárius vagy egyenirányított ideológiájú államok – ismét: Kína, Észak-Korea – igazolják. A weszternizáció nemcsak a szabadság, a népi/mérsékelt/alkotmányos kormányzás, hanem a féktelen ideológiai uralom lehetőségének gondolatát és példáját is elterjesztette. A járvány itt is ráerősítésként látszik hatni. Egyrészt azt látjuk, hogy Nyugaton is megdöbbenő hatékonysággal működő államaink vannak, amelyek ha nem is a tudatos politikai elnyomást szolgáló, de egy teljesen homogén, utilitárius-etikai, racionalista és jóléti ideológia keretei között igazolják kormányaik lépéseit (G. Agamben például publicisztikájában rezignálan-pesszimistán konstatálja, hogy még a katolikus egyház is – ahogy írja – „egy Ferenc nevű pápa alatt elfelejtette, hogy Ferenc még átölelte a leprást”⁴). Semmi okunk ezek után azt várni, hogy a Nyugatot oly gondosan figyelő Kelet ne vonna le mindebből bizonyos tanulságokat, például azt, hogy a demokrácia, de főleg a pluralizmus és a magánszabadság ezer formája vagy díszlet és képmutatás (ez a rosszabb eset), vagy (s ez a jobbik eset) végső soron annyira mégsem akadály a homogén ideológiai kormányzásnak.

Ezek csak a nagy ecsetvonások. A történelemben egy járvány ritkán sorsforduló, inkább katalizátor. Ahogy a Római Birodalom sem bukott meg, hanem Európává alakult; úgy a Nyugat sem fog megbukni, legföljebb máshogy hívjuk majd.

4 Forrás: <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-una-domanda>

BARNA ILDIKÓ⁵

A JÁRVÁNYHELYZET ÉS A TÁVOLSÁGTARTÁS ELHÚZÓDÓ HATÁSA A KVANTITATÍV KUTATÁSRA

A kvantitatív szociológiai kutatás egyik alappilléret a kérdőíves kutatások adják. Az adatfelvétel módja a használt platform szerint eltérő lehet. Kezdetben ezek a kutatások nagy részben személyes, úgynevezett *face-to-face* lekérdezéssel készültek, majd a telefonok általánossá válásával ez az adatfelvételi platform is tért hódított. Ez a folyamat Nyugat-Európában sokkal hamarabb lezajlott; a kelet-európai régió ehhez a trendhez később csatlakozott. Az internethasználat általánossá válásával megjelent az internetalapú adatfelvétel, amelyhez elengedhetetlenül szükségesek lettek a jól felépített és állandóan karbantartott úgynevezett online panelek. Az utóbbi években a nyugat- és a kelet-európai régió között egyre nagyobb szakadék tátongott a használt adatfelvételi módok tekintetében. Míg Kelet-Európában, a Magyarországra még a régió többi országainál is inkább jellemző olcsó munkaerő és a nagyon jelentős mértékben nyomott adatfelvételi árak még lehetővé tették személyes adatfelvételek rendszeres lebonyolítását és főleg finanszírozását, addig Nyugat-Európában ezt már nagyon kevesen engedhették meg maguknak, így az adatfelvétel sokkal nagyobb arányban tevődött át más adatfelvételi platformokra.

A fent említett adatfelvételi módok nagyon sok különbségét lehet említeni, azonban én most itt csak a lehetséges adatfelvételi idővel foglalkozom. Míg egy személyes kérdezésnél a kérdezés hossza lehet akár egy óra is, addig a telefonos és az internetes adatfelvételnél a maximális válaszadási idő ennél jóval kevesebb. Pusztán ezt figyelembe véve, de más szempontok miatt is, bár piackutatásra a telefonos és internetes kutatások nagyon jól használhatók, a társadalomkutatásoknál sokszor van szükség arra a mélységre és ebből következően az interjú olyan hosszúra, amelynek elérésére csak egy személyes lekérdezés ad lehetőséget. Nem véletlen, hogy az egyik legszigorúbb módszertannal készülő European Social Survey minden résztvevő országban megköveteli a személyes adatfelvételi módot.

A koronavírus-járvány alapjaiban változtatta meg az emberek közötti érintkezés módjait és lehetőségeit. A védekezés központi eleme az emberek közötti távolságtartás lett. Magától értetődő, hogy egy ilyen járványhelyzetben nem lehet személyes lekérdezésen alapuló kutatásokat végezni, hiszen erre a távolságtartás szabályai nem adnak lehetőséget. (Természetesen az is kérdéses, hogy az embereket és különösen azokat, akiket a járvány súlyosabban érint, egy ilyen zaklatott időszakban mennyire lehet kérdőívekkel bombázni.) Az egészségügyi szakemberek egyértelműen azt valószínűsítik, hogy lesz koronavírus elleni vakcina, csak ennek időpontja kérdéses. Azt azonban szinte biztosra vehetjük, hogy a védőoltás elkészülte után még hosszú időnek kell eltelnie addig, ameddig a vírust olyan mértékben le tudjuk győzni, mint az sok más betegség esetében a kötelező védőoltásoknak köszönhetően megtörtént. És itt nem csak arra gondolok, hogy mikor jutunk el odáig, hogy olyan általánossá válhat a védőoltás, hogy már elvileg senkinek nem kell tartania attól, hogy megfertő-

5 Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar

zódhat, hanem arra is, hogy mikorra tűnhet el az attól való félelem, hogy a járvány, akár más kórokozókkal, de újra megtörténhet.

Mindezekből az következik, hogy a járvány hatása várhatóan a társas érintkezés tekintetében (is) hosszú ideig velünk marad majd. Nem tudjuk pontosan, hogy mi fog történni, de azt kell feltételeznünk, hogy az emberek még egy jó ideig nem szívesen fognak idegeneket (kérdőbiztosokat) beengedni az otthonaikba. Szinte bizonyos, hogy az, hogy ki mennyire hajlandó mégis erre, nem véletlenszerűen oszlik meg a társadalomban, hanem például a sokkal veszélyeztetettebb idősök kevésbé merik majd kitenni magukat annak, hogy egy kérdés során megfertőződjenek. Ez a szelekciós hatás azonban jelentősen torzítani fogja a mintát. Ehhez pedig még hozzájön az egész helyzet bizonytalansága, ami hatalmas kihívások elé állítja a személyes adatfelvételt tervező kutatókat. Amikor ezeket a sorokat írom, például nem tudjuk még, hogy lesz-e második hullám, és ha igen, akkor milyen intézkedések bevezetésére lesz szükség.

A fentiek alapján pedig felvetődik a kérdés, hogy lehet-e ilyen körülmények között személyes lekérdezéses kérdőíves kutatást végezni? Bár ez egy eldöntendő kérdés, mégsem mernék rá egyértelmű igennel vagy nemmel felelni, mert a választ nagyon sok tényező befolyásolja. Az bizonyos, hogy ha ezek között a körülmények között a kutató mégis ezt az adatfelvételi módot választja, akkor nem mehet el a fentiek végiggondolása mellett. Az is valószínűsíthető, hogy a mostani helyzet a személyes kérdezés (további) visszaszorulását is eredményezheti. Ez a helyzet azonban a nehézségek mellett pozitív eredményeket is hozhat, és alkalmas lehet arra, hogy a kvantitatív társadalomkutatás új, innovatív módszerek felé vegye az irányt.

BOZÓKI ANDRÁS⁶

PANDÉMIA ÉS POLITIKATUDOMÁNY

Nem könnyű arra a kérdésre választ adni, hogy milyen hatása lesz a COVID-19 vírus globális járványának a társadalomtudományra. E rövid írásban arra törekszem, hogy a kihívásokat és a várható kutatási irányokat azonosítsam a politológia területén.

A 2008-as gazdasági válság óta világszerte tapasztalható a liberális demokráciák működőképességébe vetett hit meggyengülése. Európában, Ázsiában, Észak-Amerikában és Latin-Amerikában előretörték a populista, illiberális, helyenként szélsőjobboldali, posztfasiszta erők. Fellépésük agresszív nacionalizmussal, etnicizmussal vagy vallási propagandával párosult.

A 2010-es évek nemzetközi politikatudományi szakirodalmában a politikai ideológiák terén a nacionalizmussal, populizmussal és radikális jobboldali eszmekörrel kapcsolatos írások kerültek előtérbe. Az évtized első felében még a periférikusnak tekintett országok vizsgálata állt középpontban, mint például Ukrajna, Egyiptom, Azerbajdzsán, Görögország, Venezuela, Nicaragua, Magyarország – de a 2015-ös lengyelországi választásokat követően ez megváltozott. Az évtized közepétől már Nyugat-Európában és az amerikai kontinensen is megjelentek a populizmuseszméi, így ennek irodalma korábban soha nem látott felívelést mutatott. Egyre nagyobb figyelmet kapott az olasz, osztrák, francia populizmus, majd Trump megválasztásával az amerikai, a 2017-es Brexit népszavazással pedig a brit populizmus.

A politikai intézmények kutatása terén erősebb figyelem fordult általában az állam működése, konkrétan pedig a hatalomgyakorlás autoriter formái felé: a perszonalizmusra, az intézményi autonómiák törékenységére, valamint a jogállamot garantáló intézményrendszer (bíróságok, alkotmánybíróság, ombudsman, számvevőszék) a központi kormányzás alá rendelődére. A fékek és ellensúlyok rendszerének és a választások tisztaságának fenntartása egyre több országban központi kérdéssé vált. A liberális demokráciák száma csökkent, a hibrid rezsimeké pedig nőtt. Levitsky és Way (2010; valamint *Competitive... 2020*), valamint Andreas Schedler úttörő munkássága (2015) révén a hibrid rezsimek olyan új fajtái kerültek a vizsgáldás középpontjába, mint a versengő önkényuralmi rendszer (*competitive authoritarianism*) és választásos önkényuralmi rendszer (*electoral authoritarianism*).

Az arab tavaszhoz és az orosz demokratikus fordulathoz fűzött remények szertefoszlottak, és az Európai Unió két országa (Lengyelország és Magyarország) jelentősen lejjebb csúszott a demokrácia-rangsorokban, közülük az utóbbi 2016-ra már kilépett a liberális demokráciák köréből. Kiderült, hogy a probléma nem egyszerűen a populizmus, amely több dolgot takar el, mint amennyit felfed, hanem már a demokráciát gyakorlatban tagadó illiberalizmus, sőt a posztfasizmus. Az illiberális demokrácia fogalma viszonylag régi, Fareed Zakaria 1997-es cikkére vezethető vissza, az viszont új, hogy egyre több politikai vezető vállalta fel büszkén, saját országára vonatkozóan a hibrid rendszerek e típusát. A demokrácia és a liberalizmus logikájának eltéréseiből e veze-

⁶ Közép-Európai Egyetem, Politikatudományi Tanszék

tők e logikák összeegyeztethetlenségére következtek, és a „liberális” helyébe új fogalmakat – majoritárius, illiberális, keresztény stb. – vezettek be. Ellentétben a populizmussal, ez már az uralom gyakorlásában is érezhető, rendszerszintű visszalépést jelentett a demokráciákhoz képest (Carothers–Donohue 2019).

Mindezt tetézte a Kína egyértelmű diktatórikus irányba fordulása, amivel szakított a korábbi liberalizáló – és helyi szinten demokratizáló – reformokkal. Kína mellett 2016 óta Törökország és Oroszország mutatott további autokratizálódást. Ázsia legfontosabb államai közül Japán mellett csak India tekinthető demokratikus országnak – amelyet azonban szélsőséges nacionalista kormány irányít. Nem függetlenül e folyamatoktól a 2010-es évek politikatudományi szakirodalmának újdonsága, hogy újra megjelentek az önkényuralmi rendszerekre koncentráló munkák. (Svolik 2012, Albertus–Mendalo 2018, Frantz 2018, Geddes–Wright–Frantz 2018)

Ebben a politikai helyzetben ugyan reményt nyújtott a 2019-es Európai Parlamenti választás, amely nem osztott lapot a szélsőséges erőknek. Csakhamar azonban kiderült, hogy az Európai Unió nem képes összehangolt választ adni sem a belső, antidemokratikus kihívásokra, sem a centrifugális tendenciákra, sem pedig a globális kihívásokra. Márpedig a koronavírus-járvány globális kihívás volt, amelyre közös, összehangolt, EU-szintű egészségügyi politikával kellett volna válaszolni. E helyett a pandémia mégsem az EU megerősödését és tagállamainak szorosabb együttműködését hozta magával, hanem a nemzetállami versengést (ezúttal nem a fejlesztési forrásokért, hanem a maszkokért és a lélegeztető gépekért) és a tagállamok közti széthúzást.

A pandémia hatása lehet pozitív, amennyiben megerősíti az uniós tagállamok közötti együttműködést különböző szakpolitikai területeken. De nem biztos, hogy ez minden tagállam érdeke. Ennek vizsgálata mellett az is rendkívül fontos lesz, hogy a közegészségügyre való állami hivatkozás együtt jár-e majd az államok fokozott beavatkozásával az állampolgárok magánszférájába és mindennapi életébe. Hogyan akadályozható meg az önkényuralmi rendszerek elterjedése, amelyek gyors és hatékony választ ígérnek a társadalmat kívülről ért különböző sokkokra. Mind a politikaelméleti, mind pedig az összehasonlító politikai kutatások egyik fő feladata annak vizsgálata lesz, hogy vajon mit értünk a rendkívüli állapot (*state of exception*) fogalma alatt, hova vezet a szuverenitásra való nemzetállami hivatkozás, továbbá milyen jogosítványai lesznek az államnak és a hatalmon lévő politikai erőknek a járvány alatt és után.

A legnagyobb veszély, amivel a politológusoknak is foglalkozniuk kell, az egészség védelemére hivatkozó állami szabadságkorlátozás. Vajon mikor sérül jobban az emberi méltóság: az egészség vagy a szabadság elvesztésével? Hogyan lehet e két egyaránt jogos igényt oly módon harmóniába hozni, hogy ne vesszenek el azok az értékek, amelyekre jogaink épülnek? A pandémia idején úgy tűnik, hogy a tömeges adatmegfigyelésre épülő hatalomgyakorlás (*big data authoritarianism*) ellenállhatatlan vonzerővel bír. Több ország, elsősorban Kína és Szingapúr, ennek frontvonalában mozog, és már ma is képes állampolgárainak teljes körű megfigyelésére. Ez a megfigyelő állam vagy gyámállam (*surveillance state*), amelynek technikai kifejlesztése gyorsan halad előre. Ezt a gyakorlatot azok az államok is követhetik, amelyek demokratikusak ugyan, de Kínával történelmi versenyben állnak, mint például Japán vagy Dél-Korea. Más országokban éppen e külső veszélyeket akarják autoriter vezetőik felhasználni önkényuralmuk kiépítésére a nemzeti szuverenitás jegyében. A következő globális probléma a járványokon túl a klímaválság társadalomtudományi és politikatudományi vonatkozásainak azonosítása és következményeinek feldolgozása lesz. Erre azonban e rövid írás keretei között nem térhetek ki.

A huszonegyedik század harmadik évtizedének kezdetén a szabadság ügye nem áll nyeresre a világban. Ebben a helyzetben a politikatudomány feladata, hogy demokratikus, normatív elkötelezettsége alapján olyan kutatásokat folytasson, amelyekkel alternatívákat mutathat fel az autokrációkkal szemben. Normativitás és objektivitás nem zárja ki egymást, mi több, ez az utolsó esélyünk arra, hogy tudósként megmaradjunk a propagandára, a szisztematikus tudás lebecsülésére és *fake news*-ra épülő világban, független kutatóként, a hatalmi struktúrákon kívül.

HIVATKOZÁSOK

- Carothers, T. – Donohue, A. (2019) *Democracies Divided: The Global Challenge of Political Polarization*. Washington, D.C.: Brookings Institute.
- Frantz, E. (2018) *Authoritarianism*. Oxford: Oxford UP.
- Geddes, B. – Wright, J. – Frantz, E. (2018) *How Dictatorships Work*. Cambridge: Cambridge UP.
- Levitsky, S. – Way, L. (2010) *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Competitive Authoritarianism: „A Conversation with Steven Levitsky and Lucan Way.” *Journal of Democracy* 02. 26. 2020. <https://www.journalofdemocracy.org/2020/02/26/competitive-authoritarianism-a-conversation-with-steven-levitsky-and-lucan-way/>
- Schedler, A. (2015) *The Politics of Uncertainty: Sustaining and Subverting Electoral Authoritarianism*. Oxford: Oxford University Press.
- Svolik, M. W. (2012) *The Politics of Authoritarian Rule*. Cambridge: Cambridge UP.
- Albertus, M. – Mendalo, V. (2018) *Authoritarianism and the Elite Origins of Democracy*. Cambridge: Cambridge UP.
- Zakaria, F. (1997) The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs* November-December (<https://www.foreignaffairs.com/articles/1997-11-01/rise-illiberal-democracy>).

CZIBERE IBOLYA⁷

A SZEGÉNYELLÁTÁSOK „MEGINGÁSÁRÓL” A VIDÉKI TEREKBEN

A lakóhely földrajzi fekvése és a településméret máig meghatározó hatást gyakorol az ott élő népesség jövedelmi helyzetére és jóléti szintjére. A rendszerváltás óta folyamatosan nő azoknak a vidéki településeknek a száma, ahol a lakosság a munkalehetőségek és a minőségi közszolgáltatások hiánya miatt egyre mélyülő és újratermelődő szegénységben él. Magyarország 3154 településéből 2809 falu. Az ország népességének közel 30%-a falvakban él, összesen kb. 2,9 millió ember. A falvak többsége (a 2809-ből 2411 település) 2000 fő alatti népességgel rendelkezik, az összes település több mint 50%-a 1000 fő alatti lakosságszámú.⁸ A magyar falvak háromnegyedében az utolsó 10 évben folyamatosan csökken a népességszám.

A falvakban élő népesség iskolai végzettsége jelentősen elmarad a városi népességétől. Míg a legalább érettségivel rendelkező 18 éven felüliek aránya a fővárosban eléri a 76%-ot, addig a falvakban csupán 38%. A diplomával rendelkezők országos aránya 23%, a fővárosban 41%, míg a falvakban csupán 12%.⁹ Az 1000 fő alatti falvakban (a magyarországi települések felében) a képzettségi szint különösen alacsony, az ott élő népesség 50%-ának csupán alapfokú végzettsége van, a diplomások aránya viszont rendkívül alacsony, 6,2%.¹⁰ Az adatok azt mutatják, hogy minél kisebb egy település, annál nagyobb az alacsony iskolázottságú (alapfokú vagy szakmunkás végzettségű) népesség aránya, és annál alacsonyabb az érettségizettek és a diplomások száma.

A magyarországi aktivitási ráta földrajzi megosztottsága nagyon erős, az ország ebben az értelemben is jelentős területi egyenlőtlenségekkel küzd. A falvakban élő népesség kétharmada más településen dolgozik, mint ahol él, ez azt is jelenti, hogy a falusi emberek több mint 60%-a ingázó. A falusi népesség körében – az alacsonyabb gazdasági aktivitás és a nyilvántartott munkanélküliek magasabb aránya miatt – a foglalkoztatottak aktív korú népességre vetített aránya is alacsonyabb, mint a városokban vagy az ország egészében.¹¹

A jövedelemegyenlőtlenségek is a települési hierarchia szintjei szerint alakulnak.¹² Az országos átlagot nagyon jelentősen (csaknem egyharmaddal) meghaladva a fővárosban a legmagasabb az átlagos egy főre jutó éves bruttó jövedelem. A legalacsonyabb jövedelmi szinttel a falvakban élők rendelkeznek, amely 13,6%-kal marad el az országos átlagtól. A falvak népességének jövedelmi hátrányait elsősorban az elérhető munkalehetőségek hiánya okozza. A társadalmi egyenlőtlenségek a fogyasztás szerkezetének különbségeiben is nyilvánulnak. Az egy főre jutó éves fogyasztási kiadás Budapesten a legmagasabb, 32,3%-kal meghaladja az

7 Debreceni Egyetem BTK Politikatudományi és Szociológiai Intézet

8 Forrás: Állami Számvevőszék [ÁSZ] (2018) Elemzés az alacsony gazdasági aktivitású társadalmi csoportok aktivitási rátája növelésének lehetőségeiről. Elérhető: https://www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2019/20190109_agat.pdf?download=true

9 Forrás: Mikrocenzus 2016; <https://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/>

10 Forrás: ÁSZ 2018

11 Forrás: Európai Bizottság: 2019. évi országjelentés – Magyarország; https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/2019-european-semester-country-report-hungary_hu.pdf

12 Forrás: KSH: A háztartások életszínvonala, 2018; <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/hazteletszinv/2018/index.html>

országos átlagot. A települési hierarchia alsóbb szintjein csökken a fogyasztás, a falvakban a legalacsonyabb, az országos átlag csupán 85,6%-a.

A csökkenő népességszámú, elszegényedő falvak népessége körében a helyi társadalom belső dinamikája is hatást gyakorol az egyenlőtlenségek fennmaradására: a falu határain belüli zárt csoportokban zajló interakciók, a korlátozott nyelvi kódok használata, a tradicionális erkölcsi elvek elfogadása, a saját csoporttól eltérő szociokulturális modellek nem ismerete, a szinte kizárólag homogén közösségi élmények, a kulturális tapasztalatok sokféleségének hiánya, valamint a csoportszempontokkal történő egydimenziós azonosulás mind szerepet játszanak a területi-földrajzi-gazdasági hátrányok társadalmi következményeinek rögzítésében. Mindezek hatással vannak a szegénységi mutatókra is. A szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatában élők arányainak változása követi a települési hierarchiát. A KSH korábban már idézett 2018-as adatai szerint Magyarországon a teljes lakosság 25,6%-a élt ebben a kockázatban (2,5 millió fő). A fővárosban a népesség 19,6%-a, a városokban 25%-a, míg a falvakban 32,3%-a volt kitéve a szegénységnek vagy az elszegényedés kockázatának.

A hátrányos helyzetű vagy elszegényedett vidéki kistelepüléseken és városi perifériákon jellemző drámai élethelyzetek koncentrációját és a térben is leképeződő társadalmi egyenlőtlenségeket a COVID-19 járvány miatti vészhelyzet tovább mélyítette. Bár szegénységkutatóként több irányból is fontosnak tartanám értelmezni ezt, ebben a rövid írásban csupán a lakóhelyen megszervezhető szegényellátások irányából közelítem a témát.

Az egyének és családok életében kombinálódó deprivációk egymást mélyítő hatása és spirális dinamikája ismert, mint ahogyan az is, hogy a szegénységben élők mindennapjaiban jelen lévő segítő szakemberek, a helyi problémák kezelésére alkalmazott társadalompolitikai és szegénypolitikai megoldások, valamint az állami szociális juttatások által nyújtott szűkös lehetőségek együttese sem alkalmas a helyben keletkező, de strukturális jellegű problémák felszámolására. Ennek következményeként (valós eszközök hiányában) a falvakban is kényszermegoldásokra építő kríziskezelés zajlik, amely nem képes az elismert szükségletekre megfelelő formában reagálni. Ez önmagában is hozzájárul a szegénység tartósságához és újratermelődéséhez, amelyet a szociológiai vizsgálatok sorra alá is támasztanak.

Bár még nincsenek átfogó hatáselemzések a témában, de az elsődleges terepbejárások, a falvakban élők és az ott dolgozó szociális szakemberek információi alapján egyértelmű, hogy a COVID-19 világjárvány miatti új helyzetben újra számba kell venni a kirekesztettség egyes dimenzióinak jellemzőit a rurális terekben. Jelenleg tüneti szintű információink vannak arról, hogyan reagált a szegény falusi népesség a járványveszélyre, hogyan változtak meg a mindennapjaik, és miként próbáltak alkalmazkodni vagy reagálni az új körülményekre. Ebből néhány fontos összefüggést emelek ki.

A szegénységben élő falusi népességet kevésbé foglalkoztatta a járványhelyzet, mint a jobb módú társadalmi csoportok tagjait. A veszély ellenére kliens és szakember kommunikációjának a korábbiakhoz képest nem változtak a fő témái: elsősorban a gyermekekkel kapcsolatos problémák, a családon belüli erőszak és az anyagi nehézségek álltak a középpontjában. A vészhelyzet kihirdetését követően a rászorulók ugyanúgy a napi megélhetés köré szervezték az életüket, mint a veszélyhelyzet előtt bármikor. Egy távoli, számukra nem érzékelhető „városi probléma” nem okozott olyan szorongást, mint a napról napra élés biztonságának elvesztésétől való félelem: *„Azt tapasztaltuk, hogy kevésbé foglalkoztatta a szegényeket a járványhelyzet. Nem kérdeztek tőlünk*

semmit a vírusról, a helyzetről, tanácsot sem kértek erre vonatkozóan. Természetesen mi a tájékoztatást enélkül is megadtuk, de nem volt ez hangsúlyos számukra” (családsegítő szakember).¹³ Ehhez illeszkedett a járványügyi szabályok fogadtatása is körükben. Függetlenül attól, hogy kénytelenek voltak alkalmazkodni a bolti időszávokhoz, egyéb formális, a védekezést segítő szabályt nem ismertek, vagy nem tartottak be. A kocsmába járás, a maszk mellőzése, vagy az idősekkel zajló napi szintű személyes kontaktusok a mindennapok falusi valósága volt a tiltott időszakokban is.

A szülőknél több okból is komoly fejtörést okozott a gyermekek otthoni tartózkodása. Az egyik legnagyobb nehézséget a napi étel megvétele jelentette, amely különösen a többgyermekes családokban (olykor négy-öt gyermek) nagy kihívás. Több helyen a civilek munkájának is komoly érdeme, hogy a napi egyszeri meleg étel kiszállításával enyhíteni tudták ezeknek a kríziseknek a nagyságát. Az otthoni tanulókkal kapcsolatban is több nehézséget kellett megoldani a segítő szakembereknek. A legsúlyosabb problémák azokban a háztartásokban jelentkeztek, ahol nem csupán számítógép nem volt a családban, de a villanyáram sem volt elérhető: „Helyi viszonylatban igen széles körű önkormányzati és civil összefogás kellett ahhoz, hogy ellássuk ezeket a családokat eszközökkel, és feltételeket teremtsünk. Áram bekötetése, internet bevezetése, eszközök beszerzése, igen” (családsegítő szakember). Az alacsony iskolázottságú, olykor analfabéta szülők, akiknek most erős támaszként kellett volna gyermekeik mögött állniuk, ebben a szerepben nem tudtak helytállni: az együtt tanulás szóba sem jöhetett; sem a tanulási motivációt, sem az otthoni napi időterv betartását nem tudták a gyermekek körében megoldani. Ilyen feltételek között a digitális oktatás arra sem volt alkalmas, hogy akár a szociális szakemberek támogatásával, de a korábban is rendszeresen igazolatlanul hiányzó diákokat a tanulás felé fordítsa.

A falusi szegénység mindennapjainak része a munkanélküliség és a lehetőségekhez igazított alkalmi munkavállalások, így esetükben nem értelmezhető a munkahely elvesztésének krízise sem olyan formában, mint más, a falvakban élő, de jobb helyzetű népesség körében. A legszegényebbek életében a járványhelyzet a napi életerevezést sem módosította. „A szegregátumban a prostitúció, a drogokkal való kereskedés nem állt meg attól, hogy kialakult egy járványhelyzet. Azt gondolom, vannak olyan mélyen rögzült és megváltoztathatatlan problémák a klienseink életében, amelyre a veszélyhelyzet nem tudott hatást gyakorolni. Ilyen az is, ha nincs munka, de pénzt kell szerezni valahonnan. Megszerzik” (gyermekjóléti szakember). A szakemberek szerint a segítséget kérők száma nem volt kiugróan magas a veszélyhelyzetben, de több volt a bántalmazás kapcsán történő megkeresés, sőt az idősbántalmazás is gyakoribb problémaként jelentkezett. Abban a helyzetben, amikor a bántalmazott egész nap a családja körében tartózkodik, a járványhelyzet miatt még nehezebb megoldani, hogy a bántalmazott eljuthasson a „fodráshoz”, és segítséget kérjen a szakemberektől. Ugyancsak a járványhelyzet krízisének következménye a terhességek számának emelkedése a leghátrányosabb helyzetű településrészekben. A nehezített hozzáférés a fogamzásgátláshoz, a főként fiatalok terhességének késői felismerése súlyosbította a problémát. A legrászorultabb, szinte még gyermekkorban lévő, 16. évüket alig betöltött kismamák nem tudtak vizsgálatra sem menni: „Pedig esetükben nagyon-nagyon indokolt lett volna.

¹³ A felhasznált interjúrészletek egy családsegítő és gyermekjóléti központ munkatársaival készült fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés részletei. A központ szakemberei rászoruló falusi családok gondozását végzik, a veszélyhelyzet idején is aktívan közreműködtek a támogatásukban. A beszélgetés 2020. júniusában zajlott, közvetlenül a veszélyhelyzet visszavonása után. A beszélgetés célja a járvány időszakában végzett tevékenységek és a szegénységben élőket érintő legfontosabb problémák és tapasztalatok összegzése volt.

Nyilván minden terhesség esetén az, de nekik különösen. És el kell azt is mondani, hogy néhányuk nem akarta magát a terhességet sem. Ez veszélyhelyzet nélkül is probléma ugyan, de a vizsgálatok és szűrések egy időre történő felfüggesztését aggályosnak véltem (gyermekjóléti szakember).

Összességében azt mondhatjuk, hogy a mostani helyzetben nem a vírus volt a leginkább veszélyt jelentő tényező a falvakban élő szegények körében, hanem a vírus következményei. A járvány időszakában a szakemberek számára nem a vírus okozta megbetegedések jelentették a legnagyobb kihívást, hanem a mély strukturális problémák által fenntartott dezintegrációs jelenségek felerősödése, az ezekkel szembeni eszköztelenség. Mindez kiegészült azzal a nem várt következménnyel, hogy a szegény falusi társadalmak tagjai körében a lakókörnyezet által nyújtott biztonságérzés még inkább felértékelődött. A (premodern) települési környezet, amely fenntartja a szegénységüket, most a veszélyhelyzetben eddig nem érzékelt biztonságélményt kínált számukra. A családsegítő szolgálat egyik kliensét idézve: *„A város veszélyes. Nálunk itt nincs veszély, csak ne jöjjön ide egyetlen városi sem.”*

CSOBA JUDIT¹⁴

SZOLIDARITÁS DEFICITEKSEL

Ki tapsol a szociális munkásoknak?

Kínától Európáig, Amerikától Afrikáig hónapok óta megváltozott világban élünk. Szeretnénk visszatérni a régi életünkhöz, de nem tudjuk, hogy ez egyáltalán lehetséges-e. Hozzászoktunk a „társadalmi távolságtartáshoz”, a szájmascik használatához. A *home office* váratlanul mindenki számára ismertté vált, és az online iskolákban a szülők is visszaültek gyerekeikkel a virtuális iskolapadokba. A bezártságból adódó feszültség, félelem, egzisztenciális fenyegetettség és tehetetlenség érzése a mindennapok részévé vált.

A bizonytalanság és kiszámíthatatlanság idején biztos fogódzónak tűnik az egészségügyi rendszerek fejlesztése és annak tudata, hogy ha minket is elér a vírus, van segítség. A félelmek és remények hullámain az egészségügyi dolgozók a mindennapok hőseivé váltak.

Először Madridból jött a hír, hogy flamenco stílusban tapsolnak a tiszteletükre, majd a római erkélyekről énekeltek és tapsoltak a lakásukba szorult „karanténlakók”, megköszönve az orvosok, nővérek áldozatos munkáját. A kijárási korlátozások idején helytálló munkavállalóknak aztán már nem csak a mediterrán régióban, de Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban is szólt a taps, mint ahogyan Magyarországon is tapsolunk esténként az egészségügyi dolgozóknak, a bolti eladóknak, a szállítóknak, és a postásoknak.

A lelkesen tapsoló, hálás polgárokról szóló tudósításokat látva felmerül a kérdés: bár az egészségügyi dolgozók minden elismerést megérdemelnek, de miért nem tapsolunk a szociális munkásoknak is? Hiszen ők is ott vannak a kórházakban és a látogatási tilalom alatt is segítenek a betegek és a hozzátartozók közötti kapcsolattartásban,¹⁵ a magára maradó betegek és családtagjaik fizikai és mentális szükségleteinek kielégítésében. Ott vannak az alapvető forrás- és felszerelési hiánnyal küzdő idősothonokban és fáradhatatlanul – nem a védett *home office*-ből – végzik mindennapi tevékenységüket a rémült, magára maradó, segítségre szoruló nagyszülői generáció körében. Az országos vészhelyzet kihirdetését követően a (rehabilitációs, egészségügyi, kereskedelmi stb.) szolgáltatások széleskörű korlátozásának idején a szociális szolgáltatások munkatársai maradtak az otthonukban élő idős, fogyatékossgal élő és segítségre szoruló személyek többsége számára az egyedüli megbízható kapocs a külvilág felé. Félelmüket, fáradtságukat leküzdve, bizonytalan környezetben, kevés eszközzel végzik veszélytelennek nem nevezhető munkájukat.¹⁶

14 Debreceni Egyetem BTK Politikatudományi és Szociológiai Intézet

15 Lásd a koronavírus során meghatározó szerepet játszó szociális munkásokról szóló tudósításokat. <https://www.clickondetroit.com/health/good-health/2020/04/20/social-workers-playing-critical-role-during-coronavirus-covid-19-crisis/>; <https://www.socialworkers.net/post/thanksy-clapping-and-easter-eggs-are-social-workers-being-forgotten-in-the-fight-against-c-19>

16 Az angol szociális munkások tájékoztatását szolgáló Community Care hálózat a Nemzeti Statisztikai Hivatal adataira hivatkozva a honlapján közzé tette, hogy a koronavírus több áldozatot követelt a szociális szakemberektől, mint az egészségügyi dolgozók körében. A híradás szerint 2020. április 20-ig Angliában és Walesben 106 egészségügyi dolgozó és 131 szociális szolgáltatásban dolgozó szakember veszítette életét koronavírus fertőzés következtében. <https://www.communitycare.co.uk/2020/05/11/covid-19-deaths-among-social-care-staff-far-outstripping-healthcare/>

A korona vírus okozta válsághelyzet leginkább a társadalom peremén élőket veszélyezteti. A tartós élelmiszerekből álló csomagok, amelyeket a szociális munkások, vagy önkéntes segítők adományok formájában juttatnak el a családokhoz, nem pótolják a munkanélküliség okozta, vagy napszám és az alkalmi munkák megszűnése miatt kiesett jövedelmeket. Ott, ahol az élelem és az alapvető szükségletek megvásárlása is gondot jelent, egyre kevesebb pénz jut gyógyszerre, fertőtlenítő szerre, védőeszközre. A rászorulóknak vírushelyzet miatti kiszolgáltatottsága a körükben tevékenykedő segítők, szociális munkások egészségügyi kockázatát is növeli.

A korona vírus okozta krízis egyik pozitív mellékhatásaként emlegetjük az utóbbi hetekben, hogy erősödik a társadalom tagjai közötti szolidaritás. A karanténhelyzetből adódóan többen beszélgetünk a szomszédokkal, önkéntesként idegeneknek is segítünk a bevásárlásban, adományokkal járulunk hozzá a jövedelem nélkül maradtak ellátásához és mint a hetek óta tartó esti tapsolás is jelzi, jobban értékeljük azok munkáját, akik ezekben a nehéz időkben félelmüket leküzdve, erejüket megfeszítve dolgoznak értünk. De nem minden frontvonalban teljesítő szakmacsoport részesül kiemelt elismerésben! A szolidaritás erősödő köréből úgy tűnik a szociális szakemberek kimaradnak, a nehéz körülmények között végzett munkájuk elismerése elmarad.

Nem kapnak elegendő védőeszközt, ingyenes utazást a tömegközlekedési eszközökön, kiemelt figyelmet a médiában, elismerést a rendkívüli juttatások alkalmával és még tapsot sem. Pedig az ő munkakörülményeik sem biztonságosak, a megnövekedett igények miatt folyamatosan túlterheltek, a segítségre szorulóknak egzisztenciájának és mentális egészségének biztosításában pedig hatalmas felelősség hárul rájuk. A peremre szorulóknak, krízishelyzetben lévőkön segítve érthetetlen módon maguk is a peremre – legalábbis a figyelem, az anyagi és erkölcsi elismerés peremére – szorulnak. Pedig a vészhelyzetben nyújtott teljesítményükért nekik is járna az elismerés és a köszönet! Tapsoljunk hát a szociális munkásoknak és a segítő szakembereknek is!

Ha ezt sikerül elérnünk, akkor csupán egyetlen kérdés marad: mi jön a taps után? A rendkívüli helyzet miatti figyelem elegendő lesz-e ahhoz, hogy a társadalom hosszú távon is megfelelő módon értékelje a humán szolgáltatásokat és kiigazítsa a társadalmi szolidaritás deficitjeit az egészségügyi és szociális területen is, vagy csupán a koronavírus idejére korlátozódó hírnév és hála lesz a jutalma a (nem csupán a koronavírus idején tapasztalható) krízishelyzetben lévők segítségén fáradozóknak?

DÁVID BEÁTA¹⁷

„Nem hiszem, hogy az új koronavírus az emberi civilizációra fenyegetést jelentene” – válaszoltam 2020. február 3-án egy kerekasztal beszélgetésen arra az újságírói kérdésre, hogy vajon hogyan alakíthatja át az emberi társadalmat, a társas viszonyokat egy esetleges globális járvány. Ma, négy hónap elteltével, amiből a globális járvány kitörése miatt 7 hét az életünkből kijárási korlátozás alatt telt, sem gondolom másképp.

A *Socio.hu* körkérdését elolvastva a Rendszerváltás családtörténetei című kutatás¹⁸ során gyűjtött tapasztalatok jutottak eszembe. Körülbelül egy évvel a rendszerváltás után jártunk, 1991–1992 fordulóján, amikor a kutatói team visszament a kutatásban résztvevő édesanyákhoz és édesapákhoz a szülést követő egy évvel később. A „Hogyan érintette Önt a rendszerváltás?” kérdés az első gyermekükkel otthon lévő anyukák nagyjából kétharmadát egyáltalán nem foglalkoztatta: nem volt rá ideje, és nem volt számára jelentősége, hogy a helyzetét akkor ebből a szempontból elemezze. Mikor ugyanezt az apáktól kérdeztük, bár a kérdés sokkal inkább foglalkoztatta őket, ők is elsősorban saját helyzetükből (személyiségükből) kiindulva válaszoltak: fele-fele arányban voltak optimisták és pesszimisták, voltak reménykedők és kiábrándultak. Húsz évvel később, mikor visszamentünk és ugyanazokat az anyákat újra a rendszerváltásról kérdeztük, akkor sem konkrét dolgokat, hanem inkább érzéseket és különösen a biztonsággal kapcsolatos érzeteket fogalmaztak meg.

Ha jövőre, vagy majd évekkel később az embereket a koronavírusról kérdezzük, valószínűleg ugyanígy, önmagában nehezen értelmezhető és mérhető válaszokat kapunk. Tudjuk-e, lehetséges-e egységesen mérni azt, ahogyan az emberek egy krízishelyzetet megélik, túlélnek, vagy éppen csak átélnek. Lehetséges-e azt a sokszínűséget, amiben élünk egy kérdőívvel vagy interjúval megragadni és számszerűsíteni? Le tudjuk-e választani, szét tudjuk-e szálazni a koronavírus-hatást minden más hatástól, egyéb társadalmi szintű működési mechanizmustól? Vajon van-e esély megtalálni az ok-okozatot?

A mérés egyéni életutak szintjén, azt hiszem, ilyen formán nem lehetséges. Ami egyéni szinten működhet, az egyrészt a saját helyzetünkkel való szembenézés (akár pozitív, akár negatív), másrészt erőforrásaink (legyen az humán- vagy materiális tőke) felismerése, megbecsülése és hosszú távú megtartása. Ezen tudások, tapasztalatok szisztematikus összegyűjtése és elemzése pedig már a szociológus számára is izgalmas kutatási téma!

A rendszerváltás fentiekben leírt tapasztalata számomra azt is jelenti, hogy a koronavírus, mint társadalmi jelenség ma még inkább a bizalomról és a biztonságról szól. Egy olyan bizalomhiányos társadalomban, mint a magyar, vajon elsősorban ki(k)nek hisznek az emberek. A rájuk zúduló hír- és információözből vajon mit fogadnak el és mit gondolnak helyes irányoknak? És vajon azok a források, amelyekben bíznak szakmai szempontból, valóban megbízhatók-e?

17 Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet és Semmelweis Egyetem, Egészségügyi Közszolgálati Kar

18 A kutatásról lásd: Dávid Beáta, Barna Ildikó, Bóné Veronika, Hegedűs Réka, Izsák Éva (2016) *A rendszerváltás családtörténetei – Huszonöt év Budapest árnyékában*. Budapest: L'Harmattan.

A rendszerváltás élet- és családtörténeteinek generáción belüli és generációk közötti megértéséhez egy hét¹⁹ – jól elkülöníthető – társadalmi és személyes biztonságdimenziókon alapuló értelmezési keretet használtunk. Akármelyik időpontot, akármelyik generációt vizsgáltuk is a családi kapcsolatok nyújtotta biztonság mindig az első három legfontosabb hely valamelyikén szerepelt (háromból kétszer a legfontosabb volt)! „Dobogós” helyezett volt még a párkapcsolat, a baráti kapcsolatok és a munka nyújtotta biztonság dimenzió is. Ha ma mérnénk, valószínűleg hasonló eredményre jutnánk. Koronavírus idején, ebben a bizonytalan és kiszámíthatatlan helyzetben mindenkinek szüksége van a közeli személyes kapcsolatok nyújtotta biztonságra, és ismét kiderülne, hogy az úgynevezett erős kötések mennyire nélkülözhetetlenek az egyén számára! És az sem véletlen, hogy a személyes kapcsolatok mellett a munkavégzés lehetősége garantálja az egyén számára a biztonságérzetet.

Mérési eredményeink közléséig pedig Kierkegaard nyomán bizton mondhatjuk, hogy *„az élet csak visszafelé érthető meg, de előre felé kell élni”*.

¹⁹ A hét vizsgált dimenzió: munka, otthon, jövő biztonsága, párkapcsolat, családi kapcsolatok, baráti kapcsolatok és a testi-lelki egészség adta biztonságérzet volt.

FARKAS ZSOMBOR – FARKAS ZSUZSANNA²⁰

MELLÉKHATÁSOK

Néhány kidolgozatlan gondolat szegényekről, szegregátumban élőkéről és felelőségekről a járvány idején

Ne kiabáljuk el, de – 2020. júniusban – úgy tűnik, túl vagyunk a vírus első hullámán. A járványügyi statisztikák napról napra kedvezőbbek. 2020 májusában a magyarok szerint már csak a negyedik leginkább aggodalomra okot adó probléma a COVID-19.²¹ Első helyen áll az egészségügy, azt követi a korrupció, majd a szegénység és a társadalmi egyenlőtlenségek. Utóbbi alakulásáról, arról, hogy a járvány milyen károkat okozott ezen a téren, egyelőre csak sejtéseink vannak. Áruklodó ugyanakkor, hogy áprilisról májusra hét százalékkal nőtt azok aránya, akik a szegénységet, az egyenlőtlenségeket tartják a legaggasztóbb hazai jelenségnek (41 százalék).

Az előzetes aggodalmakkal szemben a szegény- és cigánytelepekre, a szegregátumokba, ahol alig van lehetőség takarításra, kézmosásra, távolságtartásra, hál' istennek nem tört be a járvány. A károk azonban így is súlyosak, hiszen olyan emberekről van szó, akik a vírus megjelenése előtt is mélyszegénységben, kirekesztettségben, kiszolgáltatottságban éltek. Erőforrások, digitális eszközök, tartalékok, gyakran víz és áram nélkül. Ráadásul, ahogy az országban több tízezren, egy részük elvesztette munkáját. Eger egyik szegregátumában a lakók jelentős része például a nyílt munkaerőpiacról esett ki a járvány miatt: a kéményseprőként és a konyhán dolgozók, a plázában takarítók elvesztették munkájukat. Egyhamar nem fognak újat találni. Többen alkalmi jövedelemszerző tevékenységeiket kényszerültek feladni (valamelyest kivétel talán az építőipar és a szezonális mezőgazdasági munka, ezek nem annyira álltak le a vészhelyzetben sem). És vannak azok, akiknek a járvány előtt sem volt munkájuk, jövedelmük: az ő helyzetük – ebből a szempontból legalábbis – nem nagyon változott. A szegregátumban élő gyerekek az óvodák és az iskolák – szükséges – bezárásával elvesztették kapcsolatukat a telepen kívüli világgal, lehetőségeik és kapcsolataik még inkább beszűkültek. Nem csak az oktatáshoz nem jutottak hozzá, de a vészhelyzet első időszakában intézményi étkezésben sem részesültek (ennek megszervezése csak nagy nehézségek árán sikerült). A karantén alatt az otthoni, pontosabban a telepi zsúfoltság és kirekesztettség állandósult, az ijedtség, a tanácstalanság pedig fokozódott.

A kormányzat azt hirdette, hogy a bajban „egyetlen magyar sincs egyedül”, miközben valójában sok tíz- vagy százezer embert hagyott magára. Nemcsak az alsó középosztályt, nemcsak a legszegényebbeket, nem csak a szegregátumban élőket. Esetükben azonban egyértelműen félrenézett, vagy inkább becsukta a szemét, semmilyen felelőséget nem vállalva. Az állam tulajdonképpen a társadalomra, a családokra hárította a „túlélés” felelőségét, miközben a járványhelyzet alatt sem tartotta fontosnak meghosszabbítani az Európai Unió legrövidebb munkanélküli ellátását, nem segítette a digitális oktatásba történő bekapcsolódást, nem nyújtott sem-

²⁰ Farkas Zsombor szociálpolitikus, ELTE TáTK. Farkas Zsuzsanna szociálpolitikus, SZETA Egri Alapítványa, szakmai vezető

²¹ Lásd: What Worries the World, May 2020 – Ipsos Public Affairs; Hungary Summary. Elérhető: https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2020-06/what_worries_the_world_-_hungary_may.pdf

milyen rendkívüli támogatást – ahogy ezt megtette több uniós ország és az USA is. Világos, hogy ilyen központi beavatkozásokra a szegénységben élőknek, köztük a szegregátumok lakóinak (is) égető szüksége lett volna.

Gyorsan felismerve a súlyos hiányokat, a civilek szervezkedni kezdtek, és megoldásokat találtak. Félretéve addigi tevékenységeik nagy részét, adománygyűjtésbe és adományosztásba kezdtek. Igyekeztek megszólítani a társadalmat, és ez sikerült is. Sőt, korábban nem nagyon tapasztalt szolidaritás és adományozási kedv bontakozott ki. A civil szervezetekhez folyamatosan érkeztek az élelmiszer-csomagok, a takarító- és fertőtlenítő szerek, a digitális oktatáshoz szükséges eszközök. Kénytelen-kelletlen, de a civilek a krízishelyzetben szervezett szegénypolitikát folytattak. Igaz, közben megjelentek a családi pótlék emelését, az alapjövedelmet vagy éppen az álláskeresési járadék meghosszabbítását követelő hangok, de ezek viszonylag gyorsan elcsendesedtek vagy elhaltak.

A civil szervezetek gyors helyzetfelismerése és cselekvése pótolhatatlan. Sok helyen szinte egyedülként segítették a legszegényebbek, a szegregátumban élők „túlélését”. A krízishelyzet enyhülésével ugyanakkor körvonalazódnak látszanak a mellékhatások. A civilek minden energiájukat adományszerzésre-osztásra fordították, esetleg a digitális oktatást igyekeztek valamennyire megoldani, minden más tevékenységük háttérbe szorult. Rendszeres adományokhoz azonban így is csak azok a rászorulóak jutottak, akik egy-egy országos adománygyűjtő hálózatba bekapcsolódni tudó civil szervezet látókörében voltak. Az adományozóknak való megfelelés kényszere ráadásul felülírt sok mindent; kellett például az adományok átadásáról-átvételéről készült fényképek, rajtuk a kiszolgáltató szülőkkel, gyerekekkel. A civil erőfeszítések összességében kényelmes helyzetet teremtettek a kormányzat számára, miközben akaratlanul is erősítették azt a szemléletet, miszerint állami felelősségvállalás nélkül is kezelhetők, megoldhatók a szociális problémák – még egy ilyen soha nem tapasztalt vész helyzetben is. Kis túlzással: a szegénypolitika (többek között a szegények fogyasztását kontroláló élelmiszeradomány, ételosztás) tehát rendjén való, másra nincs is szükség. Az állami-kormányzati felelősség kérdései, a szociálpolitika szerepe, funkciói többnyire fel sem merültek. Ez pedig számos dilemmát felvet. Többek között azt, hogy a civileknek alapvetően nem feladata sem a (méltányos) központi újraelosztás helyettesítése, sem a szegénypolitikát erősítő adományosztás. Dolguk viszont a társadalom megszervezése, az érdekképviselet, az érdekérvényesítés, a legszegényebbek megerősítése, lehetőségeik bővítése. Persze tudjuk, mindez olyan járványügyi vész helyzetben történt, amelyre eddig még nem volt példa.

FÜZÉR KATALIN²²

TÁRSADALMI TÁVOLSÁGTARTÁS ÉS DIGITALIZÁCIÓ

Reflexiók a társadalmi tőkék szempontjából

A COVID-19 járvány idején világszerte alkalmazott társadalmi távolságtartás tisztán network szempontú megragadása látványosan, meggyőzően, az epidemiológiai következményeket mindenki számára átélhetően szemléltette, hogy a védekezés szempontjából miért fontos a karantén.²³ A *face-to-face* érintkezésekből felépülő napi kapcsolatháló soha nem látott módon tördelte szét a világszerte milliók által napi gyakorlattá tett társadalmi távolságtartás, amely során az egoháló *face-to-face* kapcsolatainak minimálisra szorításával párhuzamosan előtérbe került az online kapcsolattartás. A társadalmi tőkék értelmezési kerete (Füzér 2015) a network átalakulásának tágabb kontextusát is megragadja, lehetővé teszi az átalakulások társadalmi nehézségeinek azonosítását, továbbá ráirányítja a figyelmet számos előnyös fejleményre is. A töredezetté vált napi kapcsolatháló pusztá nagyságán, online-offline szempontú szerkezetén túl a társadalmi kapcsolatokhoz tapadó kötelezettségeket, normákat, valamint az interakciók háttérében álló bizalmat és bizalmatlanságot is megragadhatjuk a megkötő, az összekötő és az összekapcsoló társadalmi tőke elméletével, amely szempontokat nyújt a járvány átmeneti kihívásainak értelmezésén túl ahhoz is, hogy a digitalizáció tartós társadalomformáló folyamatainak egyes elemeit azonosítsuk.

Háztartás és családi kapcsolatok: a társadalmi távolságtartás és a digitalizáció hatása a megkötő társadalmi tőkére

A társadalmi távolságtartás megtépázta a baráti, családi, rokoni kapcsolatokban testet öltő megkötő társadalmi tőkét, mert akadályozta, hogy gondoskodjunk egymásról, élvezzük egymás társaságát vagy összejöjünk a jeles napokon. A nukleáris családot különösen nagy kihívás elé állította az, hogy jórészt otthon maradt: a család összes egykori funkcióját napok alatt kellett (volna) reintegrálnia a nukleáris családnak, amikor bezártak az iskolák, az egyetemek és sok szülő otthonról kezdett el dolgozni. A háztartások keretei közé került a fogyasztás szinte teljes spektruma, az étkezés és szabadidő mellett a vásárlás jó része is. Azzal párhuzamosan, hogy az otthon vált sok szülő számára a munkahelyé is, a gyermekek számára a családi szocializáció és a gondoskodás mellett a tanulmányok folytatásának kereteit is biztosítania kellett a háztartásnak, amelyben élnek. A családi támogatás jelentősége az iskolai előmenetelben erős fénytörésbe került a járvány időszakában: nemcsak a digitális oktatáshoz szükséges technológiák, eszközök biztosításában, illetve ezek használatának támogatásában, de az iskolai környezetben megszokotthoz képest önállóbb feladatvégzés motiválásában, annak színvo-

22 Pécsi Tudományegyetem BTK, Társadalom- és Médiatudományi Intézet, Szociológia Tanszék

23 A COVID-19 járvány különlegessége az, hogy szinte bárki vírus hordozó és ezáltal tünetmentes fertőző lehet. Ez a járványok továbbterjedésének megakadályozásában rutinszerűen alkalmazott karantén gyakorlatának lehető legszélesebb körű, alapvetően önkéntes követését igényelte. Köszönöm Sik Endrének, hogy felhívta a figyelmet erre a remek, a fertőződés és a védekezés hálózati dinamikáját szemlélhető alkalmazásra: <https://vax.herokuapp.com/tour>.

nalas kivitelezésében is nagy szerep jutott a szülői, testvéri támogatásnak. Mindez természetesen társadalmi rétegenként, illetve családtípusonként számottevő strukturális különbségek mellett valósult meg, ami aláhúzza annak jelentőségét, hogy a megkötő társadalmi tőke lehetséges előnyei nem automatikusan, hanem az interakciók komplexebb mintázatainak függvényében realizálódnak. Sajnos a megkötő társadalmi tőke egyértelműen előnytelen vonatkozásai, árnyoldalai, főként az abúzus különféle formái is közvetlenebbül érvényesülhetnek, amikor a napi szintű érintkezés a háztartásra szűkül.

A megkötő társadalmi tőke másik fontos megnyilvánulása, a nagyszülők közreműködése az unokák gondozásában és szocializációjában (*grandparenting*), amely mindhárom érintett generáció számára számos előnyvel jár, a koronavírus járvány idején széles társadalmi körökben alakul át „online unokázássá”. Miközben eddig is sok nagyszülő tartotta részben online vagy telefonon a kapcsolatot unokáival, a karantén idején mindennaposá vált, hogy az unokák és a nagyszülők közé beékelődnek a telefonok, tabletek és számítógépek. Mivel azonban a személyes találkozás éppen a nagyszülői generációval bizonyult a legveszélyesebbnek, így az unokákról való gondoskodásban, a velük való foglalkozásban alapvető változások álltak be: az online vagy telefonos kapcsolattartás a járvány időszakában nem pusztán kiegészítette, támogatta a nagyszülőiséget, hanem jószerivel az interakciók kizárólagos terévé vált, ahol a testközeli kontaktusok iránti elemi igény horderejét a teljesülés hiányának megélése tette hangsúlyossá minden érintett számára (Berger 2020).

A screentime növekedése a háztartások többségében elkerülhetetlen velejárója volt a karanténak és ez az otthoni kapcsolatokra is hatást gyakorolt: a szinte folyamatos együttlét a háztartás keretei között nem kizárólag a face-to-face interakciók állandósulását jelentette a háztartástagok között, hanem az offline és az online jelenlét összehangolásának feladatát a korábbiaknál szélesebb körben és hangsúlyosabban emelte be a párkapcsolatokba és a szülői kötelezettségek közé. A rendkívüli helyzet ilyen módon reflektorfénybe állította otthonaink digitalizációjának előrehaladott folyamatait is: minél több tevékenység (köztük pl. a háztartás okoseszközeinek kezelése) igényli azt, hogy ne *face-to-face*, hanem *face-to-screen* interakciókra álljunk rendelkezésre, annál nagyobb összhatást gyakorol mindez a párkapcsolatokra, a családi és a generációk közötti érintkezésekre, valamint a nemi és családi szerepekre. A digitalizáció teret nyit az otthonosság átalakulásának irányába is, hiszen a háztartás tárgyaihoz, eszközeihez, azok használatának rendjéhez fűződő kötődésre is kihatással van az, hogy a fizikai kitétséget felülírja a mediatisáció, a digitális eszközök által történő közvetítés, legalábbis részben felhasználót faragva az otthonteremtőkből.

Gazdasági és társadalmi együttműködés: hogyan alakítja az összekötő társadalmi tőkét a társadalmi távolságtartást és a digitalizációt?

A gazdasági fejlődés, az innováció, a szakmai élet és a társadalmi szolidaritás szempontjából kulcsfontosságúnak tartott összekötő társadalmi tőkét a társadalmi távolságtartás következtében komoly kihívás érte a járvány időszakában, a folyamatban lévő gazdasági és társadalmi átalakulások pedig különösképpen erősen érintik a gazdasági és társadalmi együttműködésekben megnyilvánuló összekötő társadalmi tőkét az intenzívebbé váló digitalizáció nyomán. A járvánnyal járó korlátozások idején cégek, vállalatok sora tette lehetővé alkalmazottai többsége számára, hogy teljeskörű home office-ban dolgozzanak, részben már korábban kipróbált digitális technológiák és munkaszervezési módszerek szélesebb körű alkalmazásával, részben újszerű eljárások,

például projekt munka bevezetésével. *Home office*-ból azonban nemigen lehetett új üzleti ötletek vagy termékek fejlesztésébe fogni, hiszen a cégen kívüli szereplőkkel történő sokoldalú együttműködés nehézségekbe ütközött, így a szűkebben értelmezett üzletmenet fenntartásának biztosítása mellett a növekedés innovációs ökoszisztémában rejlő kulcstényezőire jóval kisebb hangsúly került a társadalmi távolságtartás időszakában (Bodor et al. 2019). A *home office* körülményeihez igazodó digitalizált munkavégzés cégek közötti kapcsolatokat ritkító hatását a cégen belüli munkakapcsolatok átalakulása ellenpontosította. A hatékonyság és a „munkahelyi” jóllét szempontjából is fontosak azok a körülmények által kikényszerített belső innovációk, amelyek az eddigiekénél sokkal jelentősebb szerepet biztosítanak a munka-magánélet egyensúlyának, és a munkavégzést motiváló ösztönzők sokszínűsítésének. A vezetői stílusokra is hatással van a digitalizáció átfogóbb és a *home office* sokak számára akár tartósan kiterjedő gyakorlata. A szoros személyes kapcsolatokra építő, a szervezeti és egyéni célokat és értékeket összehangoló transzformáló vezetés paradox módon előnyösebbnek bizonyulhatott a társadalmi távolságtartás időszakában az online kapcsolattartás közvetlenségét és kölcsönös személyes támogatást (ha fizikai jelenlétet nem is) biztosító közegekben, mint a munkavégzés célú együttműködést külső eszközökkel motiváló tranzakcionális vezetés.

Míg a gazdaság jelenlégtigényes szektoraiban (pl. turizmus, rendezvényszervezés, előadóművészetek, *show business*, profi sport, személyes szolgáltatások) a társadalmi távolságtartás időszaka a munkahelyek számának nagyfokú szűkülésével járt együtt, addig számos területen a digitálisan átalakított, átmenetileg stabilizált munkahelyek a későbbiekben válhatnak sérülékennyé. A cégek üzleti tevékenységének fokozódó automatizációja és digitalizációja (Autio et al. 2018), pl. az elektronikus aláírás vagy a személyes találkozást nem, csak közhiteles adatrendszerek algoritmizált egyeztetését igénylő e-szerződések használatának terjedése olyan átalakulás, ami a hatékonyságot minden bizonnyal növeli, de egyúttal egyes, digitálisan felül- vagy alaposan átírható munkakörökben fokozza az alkalmazottak strukturális értelemben vett kiszolgáltatottságát is. A munkavállalók és a bedolgozók körében belső verseny tárgyává tehető a munkafolyamatokat algoritmizáló platformokon, hogy melyik munkát, projektet kik valósítják meg, kik kapnak érte fizetést), míg a *home office*-ból akár többféle munkát is elvállaló alkalmazottak, illetve a bedolgozók kevés eséllyel tudnak egymással együttműködni érdekeik összehangolt képviselője érdekében, ami fokozza kiszolgáltatottságukat.

Az összekötő társadalmi tőke másik fontos megnyilvánulási formáját, a társadalmi szolidaritást is közvetlenül érintette a társadalmi távolságtartás: például tartósabban önkéntesnek lenni csak személyes jelenléttel lehet. Az online szerveződő önkéntes mozgalmak világszerte igyekeztek ezt az ellentmondást áthidalni, amikor az idősek, a fertőzésben érintett karanténba kerülők és az egészségügyi személyzet járvány alatti ellátását „érintkezésmentes” önkéntesekkel és felajánlások kiközvetítésével igyekeztek biztosítani. A társadalmi távolságtartás a térben is elkülönülő, leszakadó társadalmi rétegek esetében azonban valóságos falakká szilárdíthatja, gettósithatja a szegregátumok határait, ha a térben elkülönülten élők és a mainstream társadalmi csoportok között a napi szintű érintkezés elenyészővé válik: ha sem az iskolákban, sem a köztéren, sem a fogyasztás tereiben nem kerül rá sor rendszeresen. Az ellátások, a segítő szakmák szakemberei és a szervezett formában, rendszeresen önkéntesként segítők nehezebben érték el a rászorulókat a járvány idején, így a szolidaritás intézményesített formáinak felfeslő szövetségét jó esetben az informális segítségnyújtás találmányának szálai öltötték össze.

Komplex intézményeink és az összekapcsoló társadalmi tőke a veszélyhelyzet idején

A komplex társadalmi, politikai és gazdasági intézményeink működésében tetten érhető *összekapcsoló társadalmi tőke* szempontjából mindenekelőtt azért jelentett próbatételt a társadalmi távolságtartás gyakorlata, mert az intézmények működtetésében közreműködő szakértők és döntéshozók online kapcsolattartása nem mindig bizonyult elégségesnek. Akár védőfelszerelésben is, de személyesen kellett megvitatniuk, áttekinteniük, értékelniük a folyamatban lévő ügyeket és a mások érdekeit szem előtt tartó döntéseket is közösen kellett meghozniuk a tisztségviselőknek, képviselőknek, vezetőknek. A közszolgáltatások, a képviseleti, tudományos és egyéb komplex intézmények iránti közbizalom fenntartása, erősítése a válsághelyzetben a laikusok, a szakértők és a döntéshozók számára egyaránt előnyösnek bizonyult, hiszen a társadalmi távolságtartás személyes felelősséget követelt meg minden egyes szereplőtől. Az összekapcsoló társadalmi tőkének éppen a közbizalom alapjául szolgáló együttműködési normái kerültek előtérbe: a szabálykövetés, a kompetencia, az integritás, és a mások érdekeit előnyben részesítő felelősség. A vészhelyzetekben az a különleges, hogy mindez fokozottan és egyszerre vonatkozik az intézmények képviselőire, a befolyással bíró szerepkörben tevékenykedőkre és a laikusokra egyaránt. A részvételi folyamatokat sem tette teljesen lehetetlenné a társadalmi interakciók háztartásra szűkülése: a korábban is alkalmazott online megoldások (pl. e-petíció) mellett a szinte mindenkit érintő *screentime* növekedése teret adott az alaposabb, többcsatornás tájékozódásnak és kiemelte az adatalapú, valamint az oknyomozó digitális újságírás szerepét a bulvárral és a szórakoztató médiával szemben. A részvétel tájékozódásban és tájékozottságban megnyilvánuló mozzanatának átalakulása hosszú távon is rögzülő új szokások alapjává válhat mind az aktív, mind a passzív politikai kultúrájú rétegekben.

ÖSSZEGZÉS: TÁRSADALMI TÁVOLSÁGTARTÁS ÉS DIGITALIZÁCIÓ A SZŰK ÉS A TÁG BIZALMI RÁDIUSZÚ TÁRSADALMAKBAN

A COVID-19 járvánnyal együtt járó társadalmi távolságtartás világszerte sokféle megpróbáltatást hozott, de érdemes látni azt is, hogy társadalmanként és társadalmi osztályonként eltérő mértékben jelenthet kihívást az egyes társadalmi tőkék szempontjából az, ha személyesen csak korlátozottan, online viszont a jövőre nézve is egyre kiterjedtebben tartjuk a kapcsolatot. A szűk bizalmi rádiuszú társadalmakban, illetve az alsóbb társadalmi osztályokban jellemzően a megkötő társadalmi tőke játszik domináns szerepet, így valószínűsíthető, hogy körükben a kapcsolattartás feltételeinek átalakulása a számos kötelezettséggel járó, nagyfokú lojalitás-igényű családi, rokoni kapcsolatok terén válik a leginkább kitapinthatóvá. Ezzel szemben a tág bizalmi rádiuszú társadalmakban, illetve a magasabb társadalmi osztályokban tipikusan az összekötő és az összekapcsoló társadalmi tőkének van nagyobb szerepe a társas interakciók mintázatainak alakításában (Füzér et al. 2020: 55–56, 58), így a társadalmi távolságtartás és a digitalizáció valószínűleg a kapcsolathálózatok ezen területein érinti legérzékenyebben az embereket.

HIVATKOZÁSOK

- Autio, E. – Szerb L. – Komlósi É. – Tiszberger M. (2018) *The European Index of Digital Entrepreneurship Systems*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Berger, V. (2020) Phenomenology of online spaces: Interpreting late modern spatialities. *Human Studies*. Online megjelenés. <https://doi.org/10.1007/s10746-020-09545-4>
- Bodor Á. – Füzér K. – Szerb L. – Varga A. (2019) A társadalmi tőke szerepe a magyarországi gyorsnövekedésű vállalatok innovációs tevékenységében. *Replika*, 111, 9–22.
- Füzér K. (2015) A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete. *Századvég*, 78, 5–16.
- Füzér, K. – Huszár, Á. – Bodor, Á. – Bálint, L. – Pirmajer, A. (2020) Social capitals, social class and prosperity in high-trust and low-trust societies. *International Journal of Sociology*, 50, 1, 48-67. Open access: <https://www.tandfonline.com/eprint/6WC2YT7ZJ95QZ869K9GX/full?target=10.1080/00207659.2019.1684081>

JANKY BÉLA²⁴

HELYEZKEDNI, NEM A LABDA UTÁN SZALADGÁLNI!

Mindenekelőtt lássuk be, hogy a mostani járvány kezelésének társadalomtudományi megalapozásával jórészt már elkéztünk. Ma már csak rögzíteni tudjuk a veszteségeket. De azt is lássuk be, hogy nem a mi feladatunk ilyen járványok előrejelzése.

Ugyanakkor álláspontom szerint feladatunk, hogy minél több, „Várhatóan mi történik egy társadalomban ilyen és olyan emberi/természeti beavatkozás nyomán?” típusú kérdésre legyen válaszunk.

Azt gondolom, hogy a lehetségesnél jóval kevesebb ilyen kérdésre tudtunk most válaszolni. Ennek egyik lehetséges okáról szeretnék beszélni: a szociológiai kutatások túl nagy hányadát határozza meg az a cél, hogy *közvetlenül* nyújtsunk segítséget a *legelesettebbeknek*; és ez a törekvés éppen a segítségnyújtási képességeinket ássa alá a mostanihoz hasonló váratlan válsághelyzetekben.

Kutatási témák között válogatva a legtöbben azt keressük, hogy hol ég most a ház. És nagyon sokan vagyunk, akik azokra akarunk koncentrálni, akik a legrosszabb állapotban vannak.

Ez az attitűd nem a kezdetektől uralta a társadalomtudományokat; de például a szociológiában már lassan ötven éve erősödik, és mára domináns a legmeghatározóbb műhelyekben és tudományos fórumokon.

A társadalomtudósok, és közöttük különösen a szociológusok közvetlen tűzoltási vágya implicite leértékel minden olyan társadalomtudományi kutatást, amely csak közvetetten alkalmazható, vagy nem tudjuk, hogy mikor lesz egyszer közvetlenül alkalmazható a társadalom bajainak gyógyítására.

Mindenekelőtt, a kortárs szociológiában alacsony az általános elméleti, policy-javaslatokra közvetlenül *nem* lefordítható kutatások súlya és presztízse. Kevesen vannak olyanok, akik nem aktuális problémákból indulnak ki, hanem nagyobb történelmi távlatban veszik számba az emberi társadalmak kihívásait.

Az alkalmazott kutatásokon belül aránytalanul kevés figyelmet fordítunk ma már a társadalom gerincét alkotó csoportok jellemzőire és a hétköznapi „normális” élet mintázatainak feltárására. Legtöbbünket marginális csoportok és „problémás” élethelyzetek érdekelnek. Persze, hiszen ott van szükség segítségre!

Az érdeklődési területek ilyenfajta koncentrációja a 20. század második harmadára kialakult számos szakszociológia lassú térvészteséhez vezet. A társadalom számos alrendszerének és a társadalmi cselekvés számos aspektusának vizsgálata ma már nem elég szexi. Nemcsak nagyon fókuszált szakszociológiák mint a lakászociológia és olvasásszociológia tűnnek el a kortárs szakmai palettáról, de lassan hanyatlani kezdtek olyan, hagyományosan nagy területek is mint a gazdaságszociológia (hogy aktuális és didaktikus legyek: hány tudományosan termékeny környezetszociológus van Magyarországon? De akár Amerikában?).

²⁴ Társadalomtudományi Kutatóközpont Számítógépes Társadalomtudomány Kutatócsoport és BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék.

A jelzett koncentrálódás lassítja a társadalomról szerzett ismereteink bővülését is; sőt azok fenntartását is nehezíti. Sok területen – melyek közül bármelyik hirtelen fontossá válhat – egyszerűen nincs elégséges mennyiségű és mélységű szakszociológiai tudás. És mivel régóta alig fejlődnek a társadalmi cselekvések mindenhol alkalmazható általános szociológiai modelljei, a meglévő empirikus szakszociológiai ismereteket sem tudjuk elég rugalmasan alkalmazni egy új helyzetben.

Így aztán váratlan válságokban valódi szociológusokból a napi zeitgeist lángja körül tolongó *aktuáológusokká* válunk. Futunk az események után, pillanatképeket készítünk és sajnálkozunk.

Pedig ilyenkor elsősorban nem friss kutatásokkal, hanem sokkal inkább hosszú idő alatt megérett tudományos ismeretek átadásával tudunk segíteni. A váratlan válság előtt egy nappal még nem tudjuk, hogy melyikünk milyen tudása fog segíteni. De sejthetjük, hogy a segítség sokszor közvetett: az általános elmélet áttételeken keresztül segít konkrét gyakorlati megoldások kidolgozásában, és a középosztály hétköznapijaira vonatkozó ismeretek marginális csoportok problémáinak megoldásában. Ez a társadalmi munkamegosztás. Erről felejtkeztünk el mára.

A foci címén önfeladten, egy nagy zszibongó bolyban labdát kergető óvodások látványa sokunk számára sokkal üdítőbb, mint a professzionális futballmeccseken látható taktikus labdatologatás. Ha barátainkkal *rúgjuk a bőrt*, minket is a pattogó labda vonz. De tudnunk kell, hogy a téttel bíró, győzelemre játszott labdarúgás nevű csapatjátékban egy játékos a másfél órás mérkőzés alatt átlagosan 1–2 percet tölt labdát rug(dos)va. A maradék 88–89 percben 8–12 kilométert fut, gondosan megszabott munkamegosztás és koreográfia alapján, a labdától többnyire messze, annak aktuális mozgásától csak közvetetten – és sztochasztikusan – befolyásolva. Helyezkedik. A csapat érdekében.

Mi grundfocit űzünk. Egy közösségben érezzük magunkat, élvezzük a játékot, de nem alkotunk eredményes csapatot. Mindenki cselezni akar és most gólt rúgni. Hátul senki, a kapu is üres. És még az edzettség is hiányzik. Így végül ritkán lő gólt bárki is közülünk; annál többet kapunk. Téttel bíró meccseket veszítünk el – veszítenek el a társadalmak, amelyeket szolgálni szeretnénk.

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR²⁵

TÚLÉLÉSI STRATÉGIÁK, TÁRSADALMI ADAPTÁCIÓS MÓDOK MŰKÖDÉSE A JÁRVÁNYHELYZETBEN

Régóta foglalkoztat bennünket kutatási kérdésként is, hogy a társadalom milyen módon reagál a válsághelyzetekre, milyen generációkon keresztül átadott kulturális tapasztalatanyagot mozgósít, s ezek miképpen működnek a mindennapi gyakorlatban. *Túlélési stratégiák, társadalmi adaptációs módok* című kutatásunkban (MTA Szociológiai Intézet), illetve a belőle készült azonos című könyvünkben (Budapest: Kossuth, 2007) ezeket a szocio-kulturális gyakorlatokat igyekeztünk körüljárni, szakirodalom-feldolgozás, illetve a kutatás során készített interjúk segítségével. Jelen év március eleje, a járványhelyzet berobbanása óta végzett résztvevő megfigyeléssel, a rendelkezésünkre álló személyes és szakmai beszámolók, adatok alapján áttekintettük, hogy a könyvben bemutatott alapvető túlélési stratégiák közül melyek és hogyan mozgósítódnak a mostani (2020) krízishelyzetben. Az alábbiakban ezekre utalunk, a terjedelmi korlátok miatt természetesen, csak röviden.

1. *Kooperáció, szolidaritás, mások érdekében kifejtett aktivitás.* Az egyik legelőször tapasztalható stratégia, (az időseknek nyilvánítottak számára való bevásárlástól a munka nélkül maradtak számára elkezdett gyűjtéséig, a karitatív szervezeteknél végzett önkéntes munkától, ingyenesen felajánlott textilmaszkok készítésén át a gyógyításba való bekapcsolódásig). A mások érdekében végzett tevékenység az egyik leghatékonyabbnak bizonyuló önvédelmi stratégia is.
2. *Tradíciók, korábbi tapasztalatok felelevenítése.* A széles körben elterjedt házi kenyérsütéstől kezdve a háborús időkből, ötvenes évekből származó „szegényételek” receptjeinek internetes megosztásáig...
3. *Előzetes felkészülés (a kritikus helyzetekre), tartalékképzés.* A 20. század sajnálatos módon kellően trenírozta – különösen a mai idősebb generációt, de közvetve a középnemzedéket is – arra, hogy mindig felkészültnek kell lenni várható újabb, nehéz történelmi helyzetekre; ennek tapasztalatanyaga továbbél, s most látványosan felszínre kerül. Ennek megnyilvánulása a felvásárlási roham is (élelmiszerek, gyógyszerek, tisztítószerek, védelmi eszközök), de olyan példákat is sorolhatnánk itt, mint azon fiatal dizájnereké, akik villámgyorsan túlélő csomagot terveztek felnőttek és újszülöttek számára.
4. *A közösség, közös embervoltunk előtérbe helyezése.* A krízis világméretű, a nemzetközi világ hírei folyamatosan összekapcsolódnak a hazai helyzetjelentésekkel, a védekezési módok is nemzetközileg adaptálhatóak, (és ezeket a magánemberek is az interneten monitorozzák), nem beszélve a nemzetközi tudóscsoportok által végzett kutatásokról. Mindez erősíti a minden embert érintő, közös sors érzetét.
5. *Személyes példa, példamutatás szerepe.* Ismert emberekkel készült interjúk, beszélgetések arról, hogyan élük meg, hogyan oldják meg a krízishelyzet kihívásait. Hasonló népszerűségnek örvendenek az internetre civil szereplők által felvitt személyes beszámolók, blogok, vlogok is.

²⁵ Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet és Moholy-Nagy Művészeti Egyetem

6. *A védettségbe vetett hit.* A tudományos-technikai eredményekbe vetett hittől a kormányzati intézkedések betartásának tulajdonított biztonságérzeten át az isteni gondviselésbe vetett hitig (amelynek erősítését számos, a helyzethez alkalmazott forma is szolgálja a transzcendens közös imától a vallási-egyházi rítusok online szolgáltatásáig) és voltaképpen idesorolható a predestináció-elv alkalmazása is, (amellyel a kálvinizmus illetve a keleti hitek képviselői rábízák magukat az események eleve elrendelt alakulására).
7. *Saját erőbe vetett hit.* Az immunrendszer erősítésének különböző módszerei, a sportolással, testedzéssel növelhető védettség, a vitalitás-tartalékok mozgósítása (a zene, a természet, a tavasz vitalizáló hatására fókuszálás), a saját egészség kikezdetlenségébe illetve az akarat erejébe vetett hit.
8. *Alapnormákra, alapértékekre támaszkodás illetve értékátrendeződés.* A kultúra megnövekedett fontossága, online nézhető filmek, színházi előadások, koncertek, hangoskönyv-felolvasások stb. megosztása. A munkaerő kölcs előtérbe kerülése: ki-ki tegye a dolgát külső kontroll nélkül is. A családi, rokoni, baráti, szomszédsági kapcsolatok megnövekedett fontossága és aktivizálása. A kezdeti felvásárlási láz, tartalékképzés után a fogyasztás jelentős csökkenése is megfigyelhető, az autó- és repülőgépforgalom minimalizálódása következtében a természet „fellélegzik”, és ennek tapasztalatai alapján továbberősödik a zöld-, öko-gondolkodás. Az online térrel való „telítődés” következtében megnő az offline, valós érintkezési formák fontossága (még a fiatalabb generációkban is). Sokakban felmerül annak szükségessége, hogy a krízishelyzet tapasztalatai hosszabb távon is beépüljenek a mindennapi gyakorlatba (például az otthoni munka lehetőségének növelése stb.).
9. *Optimista alapállás.* A média negatív hírdömpingjével szemben a humor, irónia szerepének megnövekedése (online terjesztett viccek, karikatúrák, paródiák), amelyek segíthetnek a helyzettől való távolságtartásban, a fölényérzet megteremtésében, a helyzet átkeretezésében, stb. A korábbi nehéz helyzetekből „felálló” kultúrák, társadalmak példáinak felidézése, a kedvező, pozitív hírekre fókuszáló figyelem.
10. *„Az életnek folytatódni kell” parancsa.* A kényszerű radikális életformaváltások, munkaforma-váltások ellenére pár napos bizonytalanság után az emberek új napirendeket, új módon strukturált időhátartást, újfajta lehetséges kapcsolattartási formákat alakítanak ki.
11. *Több lábbon állás.* A színházak művészei a kényszerű szünet miatt online felolvasásokat, próbákat tartanak, a vendéglők átálltak az ételek házhozszállítására, az utazási irodák idegenvezetőik úti beszámolóit közvetítik törzsutasaiknak, stb. A nagyobb cégek és a kisebb vállalkozások is megpróbálják diverzifikálni gazdasági tevékenységüket.
12. *Megnövelt óvatosság.* Ennek a jelen helyzetben evidens példái a másfél-kétméteres távolságtartás, a maszkviselés, a gyakori kézmosás, az otthoni fertőtlenítés stb. Ez az óvatosság nemcsak az egészségvédelemre s nemcsak a fizikai térre terjed ki, (rásugárzik az internethasználattal járó veszélyekkel szembeni fokozott óvatosságra is).
13. *Az időstratégiák megváltozása.* A jelen mellett a középtávú és hosszú távú jövőorientáció fontossága. Mivel jelenleg „beláthatatlanok” a krízishelyzet időhatárai, ennek következtében még fontosabbá válik, sokakban a korábbiaknál erősebben merül fel az az igény, hogy az egyének és a társadalmak is rendelkezzenek közép-, és hosszabb távú jövőstratégiákkal, válaszlépésekkel, alternatívákkal.

14. *Eltökélttség, kitartás.* Az önvédelmi mechanizmusok szempontjából a nehéz és tartós válsághelyzetek leküzdésében felerősödik ezen tulajdonságok szerepe, jelentősége. (Egymás buzdítása, orvosok, egészségügyi személyzet lelkesítése, tapssal, személyes ajándékokkal jutalmazása.)
15. *Fokozott munkavégzés.* Sokan az otthoni munkavégzés lehetőségét és a felszabadult időt arra használják, hogy a korábbinál sokkal többet és intenzívebben, hatékonyabban dolgoznak, mintegy belevetik magukat a munkába.
16. *Autonómia, egzisztenciális függetlenedés.* Szinte első reakcióként a fővárosokból, nagyvárosokból vidékre (rokonokhoz, barátokhoz, nyaralókba) áramlanak az emberek, az ezáltal biztosítható magasabb fokú mozgásszabadság, egzisztenciális autonómia reményében. Idesorolható a home office lehetőségeinek kihasználása is, ami nagyobb fokú rugalmasságával segítheti az egyéni autonómia és az intézményes elvárások összeegyeztetését. A krízishelyzetre adott válaszként „villámvállalkozások” elindítása mint egzisztenciális függetlenedés, stb. A média által terjesztett sematikus álláspontokkal szembeni kritikus alapállás, információkeresés a helyzet saját értelmezésének kialakításához.
17. *Szabad akarat, választás lehetősége.* Szorosan összefügg az előző pontban jelzettel. Még a bármilyen erős külső kényszerekkel szemben is mindig legyen az embernek döntési-választási lehetősége. A mozgásszabadság korlátozása ellenére a választás szabadságának megőrzése. Fokozódó figyelem a külső kontrollok megnövekedett veszélyére.
18. *Új készségek, ismeretek elsajátítása, tanulása.* Az idősebb nemzedékek körében is mozgósulnak olyan számítógépes skillek, platformok (zoom, skype, chat-fórumok) használata, amelyeket korábban nem használtak, hasonlóan az online oktatás fórumainak „kényszerű” elsajátítása a szülők generációjában.
19. *Szerepváltás.* A krízishelyzet kikényszeríti, hogy az egyének új szerepekben, megváltozott szerepkörökben is helytálljanak, segítsék gyermekeik online tanulását. A home office miatt a nemi szerepmegosztások tovább differenciálódnak, olyan férfiak is bekapcsolódnak háztartási feladatok ellátásába, akik korábban kevésbé tették ezt.
20. *Teljes újrakezdés.* A válság egyik legsúlyosabb következménye a munkahelyek elvesztése, kisvállalkozások bedőlése. Jövőbeli kutatások tárgya lehet: milyen egyéni és társadalmi válaszok jönnek létre ennek következtében.
21. *Eddigi kommunikációs módok változása.* Az egyik legszembetűnőbb adaptációs módként a kényszerű karantén elzártságából rendkívüli találékonysággal alakítanak ki az emberek új kommunikációs formákat. (Online konferenciák, zoomos, csoportos beszélgetések, unokáknak telefonon, skype-on mondott esti mese, bábozás, idősothtonok lakóival skype-os kapcsolattartás, online kártyapartik, kellő távolságból kerítésen át vagy szomszédos erkélyekről folytatott beszélgetések, a közös, illetve egymásnak előadott ének, tánc- és egyéb szórakoztató produkciók felbukkanása).

Valamennyi adaptációs mód példáit még hosszan sorolhatnánk, de a terjedelmi korlátok ebben is határt szabnak.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a fentiekben a túlélési stratégiák, társadalmi adaptációs módok pozitív aspektusait emeltük ki, de természetesen nem szabad eltekinteni a krízishelyzetre adott túlélési stratégiák közül néhánynak a negatív hatásaitól, illetve túlhajtásuk ártalomba fordulásától sem. Például: a túlzott óvatosság következtében a többi emberrel szembeni bizalmatlanság növekedése, a másik ember veszélyeztető tényezőként való besorolása (akár etnocentrizmussal is összekapcsolódva); a már eddig is túlfutott individualizáció további növekedése, atomizáló hatása; a társaktól a személyes érintkezések során kapott inspiráció, motiváció hiánya; az óvatosság rettegéssé fokozódása és a tartós stressz pusztító hatásai; a kényszerű összezártságból fakadó feszültségek növekedése; a gyerekek számára nehezen érthető felforgatott világ; a tisztaságmánia kényszeressé válása; a védettség reményében a külső kontrollok megnövelésének elfogadása, sőt, igénye; a „szabályszegők” feljelentgetése; a független válaszok keresése közben az összeesküvés-elméletek felerősödése, terjedése; az idősek „védelme” érdekében hozott intézkedések magukban hordják a stigmatizáció, diszkrimináció veszélyét, megnőhet az amúgy is lappangó generációs konfliktusok lehetősége is. És ami talán a legdrámaibb: a válsághelyzet nagymértékben megnövelheti a lehetőségek társadalomban amúgy is meglévő egyenlőtlenségét.

Sorra vettük „Túlélési stratégiák” című kutatásunk valamint személyes és szakmai beszámolók alapján azt is, hogy mi minden akadályozza, nehezíti a fent leírt társadalmi adaptációs módoknak a működését, akár azok korlátaiként, akár éppen az adaptációs stratégiák túlfutásaként.

A kooperációt, szolidaritást akadályozza az ego védelme, a *túlfutó individualizmus, a szociális vakság*, amely a viszonylagos jólét, a középosztályi helyzet relatív védettségéből nem képes rálátni más szociális helyzetű csoportokra, egyes esetekben saját biztonságát veszélyeztetőnek éli meg a leszakadó, marginális helyzetben lévő emberekkel való szolidaritás lehetőségét. (Itt sok extrém, partikuláris reakció is felbukkan, mint például az éhséglázadást vizionáló rettegés, vagy a tartós élelmiszerek és higiénés eszközök mellett az önvédelmi fegyverek vásárlásának megnövekedése.)

1. A tradíciók adaptációs működtetését hátráltathatja a *rigiditás*: különösen gyakran előfordul ez nagyobb, hosszabb tradíciókkal rendelkező szervezetek működése esetében, amelyek a tehetetlenségi erő következtében nehezebben mozdulnak, nehezebben változnak, nehezebben reagálnak kellő differenciálást kívánó szociális helyzetekre. A kényszerítő helyzetben számos hivatalos intézmény még a szokottnál is bürokratizáltabb módon, a konkrét esetekhez alkalmazkodni képtelenül próbálja betartani és betartatni a szabályokat.
2. A *tartalékképzés* túlfutásának látványos példáit érzékelhettük a járvány terjedésének első napjaiban, amikor olyan mértékű tartalékképzés-igényű *felvásárlási láz* indult be, amely sok esetben messze meghaladta az ésszerűség, a józan helyzetmérlegelés kereteit. És nem szabad megfeledkezni azokról a társadalmi csoportokról sem, akiknek nincsenek anyagi lehetőségeik ahhoz, hogy bármiféle tartalékképzést működtessenek, s ez a társadalmi egyenlőtlenségek fokozódásához vezet.
3. Nehezíti a közösség erejének, a közös embervolton alapuló társadalmi adaptációs módoknak működését az *elzárkózás a többi embertől*; az elzárkózás olyan mértékűvé fokozódása, amely már szinte az etnocentrizmus módján érez veszélyeztetőnek a saját csoporttól idegennek látott más csoportokat, közösségeket (ez volt tapasztalható kínaiakkal, Olaszországban jártakkal, sőt vidéken a budapestiekkel szemben is). A járvány kom-

munikációs módjában a katonai, háborús terminológia jelentős aránya sokaknál szerepet játszik a veszélyhelyzet kiváltotta félelmek fokozódásában.

4. A személyes példa, példamutatás adaptációs módjának gátlója lehet a példák *inadekvát* alkalmazása. A közösségi média különböző felületein terjedő, bemutatott személyes példák sok esetben különösen torzítottak, megszépítettek (például a karanténhelyzetet önfelédten élvezők bemutatása), s ezek (a csoportnyomás reklámpszichológiából ismert jelenségeihez hasonlóan) nyomasztóan hathatnak azokra, akik más élethelyzetekből, más problémavilágból szembesülnek ezekkel a gyakran irreális, idealizált példákkal.
5. A védettségbe vetett hit „túlfutása” egyéni és csoportos társadalmi *passzivitást* eredményezhet, olyan magatartásformákat, amelyek külső erőktől várják a veszélyhelyzet megoldását. Ez megnyilvánulhat a külső kontroll növekedésének lelkes elfogadásában, a felfedezendő oltóanyag iránti messianisztikus várakozásban, és sok más pszichológiai reakcióban is. Az adaptációs lehetőségek túlhomogenizálódása is növelheti a passzivitást, miközben a panaceaként hangsúlyozott „maradj otthon”, „tartsd a szociális távolságot”, „tartsd be a higiénés szabályokat” – és hasonló, természetesen hasznos óvintézkedések – a komplex krízishelyzet számos súlyos következményével szemben nem képesek kellő támogatást nyújtani az egyéneknek.
6. A saját erőbe vetett hit működését korlátozhatja mindkét szélsőséges magatartásforma, akár a *veszélyhelyzet negligálása*, akár az énerőbe vetett hit alulértékelése. Mindkét esetben a hamis helyzetértékelés az énerőnek a lehetőségekhez képest alacsonyabb hatásfokú kihasználását eredményezi.
7. Az alapnormákra támaszkodás működését gátolhatja az „ex lex” állapotok gyakori velejárója, amikor ideiglenesen felfüggesztődnek, megkérdőjeleződnek ezek az alapnormák, alapértékek, s az emberek a veszélyhelyzetre hivatkozva egyéni vagy csoportos szinten *megkerülik ezeket az alapnormákat*. (Jellegzetes szélsőséges tünete ennek, hogy ebben a veszélyhelyzetben is gyorsan megjelentek a bűnözés új formái is a szélhámosoktól a kiterjedt kiberbűnözésig). De itt nem csak a bűnözésről, s nem is csak az egyének reakcióiról van szó. Sokak által felvetett kérdés, hogy az intézményes ellátások többhónapos felfüggesztése milyen következményekkel jár például a gyerekekre, az egészségügyi intézményekre szorulóakra, a szociális ellátottakra; vagy, hogy a helyzetnek milyen hosszabb távú poszttraumás következményei lehetnek.
8. Az optimista alapállás túlfutását jelentheti egyfajta *inadekvát optimizmus*, amely a jelenlegi járványhelyzettől az emberiség megigazulását, évtizedek óta felhalmozódott társadalmi, környezeti problémák gyökeres megváltozását várja, s már a jelen egyes adaptációs módjaiban is ennek egyértelmű jeleit szeretné felfedezni.
9. Az „életnek folytatódni kell” parancsa is észrevétlenül átcsaphat egy olyan magatartásformába, amely az ideiglenes állapotot, a helyzet kényszerű elfogadását tartósítja, s amely egyfajta beletörődést eredményez.
10. A „több lábon állás” túlélési stratégiája az egyéni és csoportos *energiák szétforgácsolódásába*, egymással össze nem kapcsolódó tevékenység-próbálkozásokba torkolhat. (És itt is megemlítenéd, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek következtében sokaknak a több lábon állás – sőt, egyáltalán a talpon maradás – lehetősége nem áll a rendelkezésükre.)

11. A megnövekedett óvatosság túlfutásának példái szintén hamar jelentkeztek: a fóbiává növelt *félelem*, a mániákussá váló *tisztaságkényszer*, a másik embertől való túlzott távolságtartás különböző formáiban.
12. Az időstratégia mint társadalmi alkalmazkodási mód működését nehezíti a *perspektíva hiány*. A jelen helyzet számtalan bizonytalansági tényezője miatt nehezen beláthatóak az időhorizont határai, s ez egyéni és csoportszinten is megnehezíti a kilábalásra vonatkozó jövőképek körvonalazódását. Ez sokak számára azzal is jár, hogy úgy érzik, el kell menekülni a jelenből az idealizált múltba, a védettnek megélt gyerekkorba, a szabadságot megtestesítő virtuális világokba.
13. Az eltökéltség, a kitartás mint túlélési stratégia működését korlátozhatja a személyes és csoportos energiák *kimerülése*. A veszélyhelyzet elhúzódnása, tartóssá válása következtében olyan mértékű multiplikált terhek rakódhatnak az egyénekre (gyerekek otthoni ellátása, oktatása, home office munkavégzés, idősekről való gondoskodás), ami rövidesen az energiataralékok kimerüléséhez is vezethet.
14. A fokozott munkavégzés mint adaptációs mód túlfutását jelzik már most is a home office számtalan pozitív oldala mellett egyes negatív fejlemények: a munka időkorlátok nélküli folytatásának kényszere, „végtelenedése” (olykor a munkáltató által támasztott követelmények folytán is), illetve a munka és magánélet összeegyeztetésének nehézségei.
15. Az autonómia, az egzisztenciális függetlenedés mint túlélési stratégia korlátját jelezheti a járvány miatti *atomizálódás*, a társadalmi beágyazódás, a társadalmi horizont elhomályosulása, az „egyedül vagyok” érzése.
16. A szabad akarat, a választás lehetőségének adaptációs módja túlfutás esetén *mások veszélyeztetését*, az ésszerűtlen viselkedésmódokhoz való egyéni jog hangsúlyozását is jelentheti.
17. Az új készségek, új ismeretek elsajátítása mint társadalmi adaptációs mód korlátjával sokan szembesülnek, akik érzik ugyan ezen új tudások elsajátításának szükségességét, például a digitális kultúrához szükséges készségeket, de nem rendelkezvén az azokhoz szükséges eszközökkel és/vagy alapismeretekkel kiszorulnak az így megszerezhető és gyakorolható adaptációs módok lehetőségéből. Ez megint csak a társadalmi egyenlőtlenségek fokozódását eredményezheti.
18. A szerepváltás mint túlélési stratégia korlátját, túlfutását jelentheti, amikor az új szerepek elsajátítása nem belső meggyőződésből, belülről vállaltan történik, hanem ezek külső kényszerek következtében rakódnak rá az egyénekre, s ennek következtében szétfeszítik a mindennapi életgyakorlat kereteit, fokozhatják például az *egyén inkompetenciájának* keserű érzését. (Például, amikor egy szülőnek a kényszerhelyzet következtében olyan szerepeket kellene átvállalnia állami intézményektől, amelyek külön szakismereteket kívánnak.)
19. A teljes újrakezdés társadalmi adaptációs módjának számos korlátozó tényezője van: lehetnek ezek anyagi tényezők, az életkorból adódó korlátok stb. Mindezek együtt számos esetben lehetetlenné teszik a teljes újrakezdést. (Például egy megkezdett vállalkozás csődje, vagy elvesztett munkahely esetén.) A hirtelen megnövekedett munkanélküliség nagy mértékben növelheti az emberek kiszolgáltatottságát. S mindez nagyon súlyos kilátástalanságot, megnövekedett depressziót eredményezhet.

20. Annak az adaptációs módnak, amely az eddigi kommunikációs formák változásán alapul, szintén számos korlátját láthatjuk: A *skype*, a *zoom*, a *teams*, a *google classroom* stb. kommunikációs formái ugyan sokféle lehetőséget biztosítanak, de korántsem tudják pótolni a *face-to-face*, személyes kommunikációnak az erejét, intimitását, bensőségességét, érzelmetléttségét. (S ezt még a számítógépen felnőtt fiatalabb generáció is hiányolja.) Egy másik hátrány, hogy bár az internet számtalan kommunikációs formát tesz lehetővé, és a járványhelyzetről tömérdek információt tesz közzé, de mivel itt eleve keverednek egymással a hiteles és alaptalan információk, a tájékozódásnak az erre a csatornára való szűkülése nagymértékben megnöveli a *tévképzetek*, különböző összeesküvés-elméletek terjedésének veszélyét is. És (tovább) növekedhet a kóros netfüggőség gyakorisága is. Az offline média sem mindig segít a helyzet realitásának felmérésében, sőt, sokkoló képeivel, az adatközlés és kommentálás módjaival inkább a pánik fokozódásához járul hozzá.

Mindezek további kutatások tárgyát képezhetik.

KELLER MÁRKUS²⁶

A RUGALMASSÁG SZOCIOLÓGIÁJA

16:00, lehajtom a laptop fedelét. A gyerekek már sportcipőben. Indulunk focizni. Nem a sportpályára és nem is a játszótérre, hanem az 1904-ben épült bérházunk belső udvarára. Korábban soha sem tettük be ide a lábunkat. A karantén alatt minden nap legalább egy órát itt töltünk. Kemény meccseket vívunk, egyre jobb vagyok ballal is. Őrült hangosak a gyerekek, de hiába, még a házmesterünktől is csak nagy mosolyokat kapunk.

Szombat 12:00, meleg napos idő. Már a karantén előtt is sokat bicikliztem a Flórián körüli lakótelepen. A hatvanas évek vége óta áll itt a panelek hosszú sora. Ilyenkor általában soha nem találkozom senkivel. Ma a házak közötti gazdátlan zöld területek tele vannak emberekkel. Sör, frizbi, pikniktakaró.

Megváltoztak a térhasználati szokásaink. Nem csak arról van szó, hogy a pandémia következtében több időt töltöttünk otthon, hanem hogy az eddig alig használt, jelentés nélküli terek új nevet és új funkciót kaptak. Az építészet és vele karöltve a jóval lassabban kialakuló építészet-szociológia már hosszú ideje keresi azt, hogyan lehetne tömegesen olyan lakásokat, lakóházakat és lakótelepeket építeni, melyek kielégítik az átlag lakók átlagos igényeit. Lakni ugyan már évezredek óta lakunk, de máig tartó élességében a lakáskérdés csak az ipari forradalom után merült fel. Egészen addig egyrészt a népi építészet mindig hozzácsiszolódott a lassan változó igényekhez, kialakítva így a maga funkcionalitását másrészt a főúri építkezések erős anyagi háttere lehetővé tette az egyéni igények maradéktalan kielégítését. A modern társadalom kialakulásával mindkét megoldás elérhetetlenné vált a tömegek számára.

A modern építészeti mozgalom ennek a problémának a megoldására tett kísérletet a lakásigények tipizálásával és azzal, hogy igyekezett az embereket megtanítani a helyes lakhatásra, lakáshasználatra. Nem csak azért volt sikertelen ez az erőfeszítés, mert kiderült a lakáshasználati szokások befolyásolása, jóval nehezebb, mint azt ahogy a 20. század első felében gondolták, hanem azért is, mert kiderült megépülő épületek élet-tartama alatt a lakásokkal szemben támasztott igények sokszorosan megváltozhatnak. A folyamatos változás felismerésnek köszönhetően az utóbbi idők szakirodalma nem a lakásigények tipizálásának módjait igyekszik tökéletesíteni, hanem arra keresi a választ, hogyan lehet olyan lakásokat építeni, melyek a változó igényekhez különösebb erőfeszítés nélkül illeszthetőek, vagyis rugalmasak. Paradox módon a jó gyakorlatot, a követendő példát a 19–20. század polgári bérházaiban találták meg. Abban a bérházépítészetben, melyet kérdést megoldani akaró modern építészet követői megvetettek. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a *Gründerzeit* polgári bérházainak belső udvarai tág lehetőséget kínálnak a mai, az alternatív (előre nem tervezett) használat számára, azaz rugalmasak. A rugalmasságot erősíti továbbá ezeknek az épületeknek a statikája és a bennük található lakások hatalmas belmagassága. Ezekből a jellemzőkből következik, hogy a tartófunkció nélküli közfalak könnyen áthelyezhetőek, így a lakások alaprajza, kiosztása viszonylag könnyűszerrel illeszthető az új és újabb kívánalmakhoz.

26 ELTE TáTK Szociológiai Intézet

A pandémia és a pandémiával együtt járó válság a rugalmasság kérdésének egy másik oldalára hívta fel a figyelmet. Annak a fontosságára, hogy jövő épületei mellett arra is figyelhetünk, figyelniünk kell, hogyan törhetőek meg azok az automatizmusok, melyek tudattalanul arra kényszerítenek bennünket, hogy bennünket körülvevő épített környezet rejtett potenciáljait ne vegyük észre. A bennünket körülvevő terek rugalmas használata egy kivételes helyzetben természetes. Az épített környezet szociológiájának arra kellene figyelnie, hogyan lehet megőrizni ezt a rugalmasságot a nem kivételes hétköznapiakra is.

KIRÁLY GÁBOR²⁷

KRÍZISOKTATÁS: TANULUNK-E BELŐLE?

A koronavírus-járvány okozta krízis sokszerűen hatott a felsőoktatásra. Ennek kapcsán fel is merült, hogy pontosabb a mostani gyakorlatot – online vagy digitális oktatás helyett – *krízisoktatásnak* nevezni. Ugyanakkor az is igaz, hogy a megvalósítás mikéntjétől függetlenül, ez a rendszersokk számos, a felsőoktatás jövőjét érintő folyamatra és fejlesztésre irányította rá a figyelmet. Ha a krízis lehetséges jövőbeli hatásait próbáljuk megérteni, akkor érdemes azok mentén az alapkérdések mentén haladni, amelyeket az oktatással kapcsolatban általában fel szoktunk tenni. Ezek a hol, mikor, hogyan és a miért kérdések.

Az elmúlt évtized oktatástechnológiai újításai főleg a *hol* és a *mikor* kérdését érintették. A MOOC-ok (tömeges online nyílt kurzusok) bármilyen nagy visszahangot is keltettek, nem változtatták meg a tudásátadás formáit. A MOOC-okban a katedra bölcsei (*sage on the stage*) laptop proffá (*doc on laptop*) alakultak át anélkül, hogy az egyirányú formális tudástranszfer modellje bármit is változott volna. Mindez azért lényeges, mert a koronavírus okozta krízis hatására is a hol és a mikor kérdések mentén próbáltuk rekordgyorsasággal újragombolni a felsőoktatási gyakorlatot. A *hogyan* kérdésre azonban nem maradt elég idő. Gyakorlatilag a technológiai lehetőségekhez képest megpróbáltuk minél kisebb veszteséggel lefordítani a „hagyományos” modellt az online térbe.

Az oktatás *hogyan* kérdését azonban leginkább a *miért* kérdéssel együtt érdemes tárgyalni. A miért kérdése azért kifejezetten érdekes, mert talán ezzel kapcsolatban készítenek minket leginkább reflexióra a krízisoktatás tapasztalatai. Gert Biesta holland oktatáskutató szerint alapvetően három fő oktatási cél van: a képessé tevés, a szocializáció (beleértve a szakmai szocializációt is), valamint a személlyé válás céljai. A képessé tevés tekintetében volt talán a járvány hatása a legkevésbé zavaró: online órákon meg lehet tanulni a valószínűségi számítás, az üzleti tervezés, a kutatómódszertan vagy a könyvelés alapjait. A szakmaszocializáció kérdése ennél összetettebb kérdés, hiszen feltételezi azoknak a szakembereknek a jelenlétét, amely szakmának a hallgatók a tagjaivá szeretnének válni. Nyilván online térben is van erre lehetőség, azonban a szocializációhoz mégiscsak hozzátartoznak a követendő szerepmoделlekkel kialakított emberi kapcsolatok. Végül pedig az online legnehezebben reprodukálható célkitűzés a személlyé válás célja. Ez a cél arról szól, hogy a tanulók önálló gondolkodásra képesek, saját és mások élet- és társadalmi helyzetére reflektív személyekké váljanak. Ehhez arra is szükség van, hogy az oktatók ismerjék a tanulókat, képesek legyenek személyesen megszólítani őket. Ezt bizalmon alapuló kapcsolatok és egy közös, társas térben való részvétel nélkül nagyon nehéz elérni.

Miért lényeges mindez a jövő szempontjából? Leginkább azért, mert a krízis fenyegetést jelenthet a felsőoktatás számára abban a tekintetben, hogy számos szereplő igyekszik pozícionálni magát ebben a térben. Az oktatástechnológiai (ún. EdTech) cégek kihasználták az alkalmat, hogy az elmúlt hónapokban növeljék a

²⁷ Budapesti Gazdasági Egyetem, Felsőoktatás Jövője Kiválósági Központ

befolyásukat az oktatási szektorban. Bár ennek köszönhetően rendkívüli mértékű innováció történt az elmúlt időszakban, ezeknek a külső szereplőknek mégis az az érdeke, hogy a számukra leginkább előnyös módon határozzák meg, hogy mit is tekintünk oktatásnak és tanulásnak. Azok a „csomagajánlatok”, amelyeket ezek a cégek felkínálnak, leginkább a képessé tevés céljához kötődnek, ezen belül is azokhoz a tudásformákhoz, amelyek jól illeszkednek egy lineáris, egymásra szorosan épülő tartalmakból létrehozható tanulási ívre. Ugyanakkor a másik két, nehezebben formalizálható és kodifikálható oktatási céllal kapcsolatban (szocializáció, személylé válás) kevésbé érdekeltek a cégek. Ez természetesen érthető stratégia is a részükről, ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy a felsőoktatás jövőjével kapcsolatos diskurzust ezeknek a cégeknek a hangja és víziói dominálják.

A járvány okozta krízishelyzet ugyanakkor lehetőségként is felfogható a felsőoktatás szempontjából. Egészen eddig csak radikális jövőképekben jelent meg a kampusz nélküli egyetem képe – ez pár nap alatt globális valósággá vált. Ez az oktatók és felsőoktatásban tanulók által megélt közös tapasztalat (illetve: éppen a korábbi közös tapasztalatok, élmények hiányának átélése) rámutathat, hogy mennyire fontosak az emberi kapcsolatok a tanulók fejlődésében. Ez pedig hivatkozási alapot szolgáltat a felsőoktatás jövőjével kapcsolatos szakmai diskurzusban a „hagyományos” felsőoktatás létjogosultsága mellett.

Ugyanakkor a krízis által kialakult oktatási helyzet arra is rámutat, hogy nem tudunk vagy legalábbis nem érdemes visszatérni a korábbi, „normális” állapothoz. Foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel, hogy milyen felsőoktatást szeretnénk, hogy a fenti célok elérésében hogyan használhatók a technológiai eszközök, és mi a szerepe az oktatók és tanulók, valamint a tanulók egymás közötti emberi kapcsolatainak. Ha felsőoktatási szereplőként nem határozzuk meg, hogy mit tekintünk „igazi” tanulásnak, akkor más szereplők teszik meg helyettünk.

KISS ENDRE²⁸

KORONAVÍRUS MÚLT ÉS JÖVŐ KÖZÖTT

Március első napjaitól félelmetes sebességre kapcsolt a koronavírussal kapcsolatos nemzetközi kommunikáció, május vége felé közeledve már számos összefüggést ismerni is lehet. Tudni lehet, hogy a járványra számítottak, tudni lehet, hogy a nyilvánosság ezt nem tudta. Tudni lehet a járvány hozzávetőleges eredetét, miközben a természetes eredet magyarázata nem igazán fér össze az amerikai-kínai hadijáték történetével.

Mindeddig két általánosabb összefüggés rajzolódik ki.

Az *egyik* az, hogy az összeesküvés-elméleteket akkor sem lehet kizárni, ha igazolni sem lehet azokat. Emellett sok érvet lehet felhozni, de itt olyan érveléssel próbálkozunk, amely egyben a második kikristályosodott tapasztalatunkkal azonos.

Ez a *második* tapasztalat (egyben az első tapasztalat háttere) az, hogy a járvány alatt végső soron ugyanannak a világtársadalomnak ugyanazokat a meghatározó tulajdonságait érzékeljük, mint a járvány előtt. És éppen ezért nem lehet kizárni (persze bizonyítani sem) az összeesküvés-elméleteket.

Ez a járvány előtti világ volt a globalizáció emberi jogi-neoliberális világának válságba került korszaka, amelyet közismert módon a 2007–2008-as gazdasági válság, az imperiális konfliktusok, a birodalmak egymással vívott körkörös harca, az ideológiák fundamentalizálódása, az egyes államok elleni gazdasági szankciók jellemeztek, amely szankciók szépséghibája, hogy annak áldozatai nem a büntetett ország elitje, hanem annak hátszárnya, azaz a „nép”, amelyik bizonyosra vehetően nem felelős még saját országának politikájáért sem. Ez az a világ, ahol Trump választást nyer az „*America first*” jelszóval, és meglépi pontosan azokat a gazdasági lépéseket, amit az új rend majdnem három évtizeden át tiltott az egész világnak.

A mostani járvány a *posztmodern hibriditás* példája. Egy posztmodern társadalmon végig száguldó járvány hibrid jelenség, összeegyeztethetetlen szinteket egyesít. Ez a hibriditás komplex, sőt, kibogozhatatlan, az utolsó áttekinthető helyzet a járvány előtti pillanat. Ezért a mai járvány igazi kulcsa is az, hogy miként történhetett meg. A modernségnek amúgy is a legnagyobb tragédiája, hogy bizonyos dolgoknak nem lett volna szabad megtörténniük. És ezek a dolgok mégis megtörténtek és megtörténnek.

Az ember rontja el a történelmet, de nem tudja. Marx-ot lehet parafrázálni: „az ember készen talált viszonyok között rontja el a modernséget és a globalizációt”. A teljesen a külső erők által létrehozott katasztrófa a meteor-becsapódásoktól kezdve az (1755-ös) nagy liszaboni földrengésig igen ritka eset. A történelem leckéit az egyén felejtje el, de nem a civilizátum²⁹ médiuma és aktív segítségével nélkül.

28 Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem; ELTE BTK

29 „*Korunkat az elektronikus, számítógépes, - ötödik generációs – kibernetikai médiumok jellemzik. Működésük révén az ember fölé nő az ember által létesített civilizáció, és létet betöltő hatalmassággá zárul. Semleges önhatalmúságára célozva civilizátumnak nevezzük.*” Pető 1994: 10)

Ez a járvány klasszikus hibrid feszültség, választóvonal, az 1989 utáni fejlődés megtörése utáni sodródás és dekomponálódás terméke. *Trump* most szembenézhet *Thatcher* elméletének következményével: társadalom nincs, csak egyének vannak. A koronavírus köszöni szépen, falja az egyéneket és örömmel konstatálja a társadalom (és egyben a közösségi védekezés) hiányát.

Milyen lesz a járvány utáni társadalom? A kérdés első kiegészítése: nem tudjuk, hogy mikor lesz vége. A második kiegészítés: bizonyosan a járvány előtti társadalomra fog épülni, ezért semmiképpen sem felesleges azt addig is már előre tanulmányozni.

De hogy valójában milyen lesz, nem tudjuk.

Az eddigi változások bizonyos szempontból gyanúsán is egyértelmű képet mutatnak. Hallatlan dolgok történhetnek. Ezeket azért is rögzíteni kell, mert lehet, hogy hamarosan elfelejtjük, hogy ezek nemrégiben még mennyire elképzelhetetlenek voltak.

A járvány miatt le lehet zárni a határokat. Szabad élénkíteni a gazdaságot. Pénzt lehet adni az egészségügynek. Nyomni lehet a dollárt és az eurót, és korlátozni lehet a migránsok mozgását, korlátozni szükséges az internetet is, és már nem is jut eszünkbe, hogy egy sor vezető politikusnak éppen ezekben a hetekben kellett volna lelépniük a világot jelentő deszkákról.

Ha ezeket a lépéseket önmagukban szemléljük, a járvány hatalmas olyan korrekciós lehetőség az elit számára, amelynek végrehajtása során még csak mentegetőznie sem kell.

A járvány alatt a társadalom is változik.

Az egyén sorsa a legérdekesebb, de a hónapokra a lakásukba kényszerített emberek lelki kalandjainak feldolgozása nagy és érzékeny feladat.

Ami viszont már ma is látszik, az a helyzet miatt a társadalomban halmozódó türelmetlenség, talán egyenesen agresszivitás vagy erőszak-potenciál; ez sem különbözik azért nagyban a járvány előtti világtól.

A társadalomkutatás számos új feladat előtt áll, amelyek megtervezésekor, mint hangsúlyoztuk, ajánlatos pontosan tanulmányozni a járvány előtti társadalom lényeges részleteit. S e makro-összefüggések mellett lennének mikro-feladatok is.

A járvány magyar társadalmában fel-feltűnnek a kutatás által elhanyagolt mozzanatok.

Az 1-es villamoson a többnyire idős utasok maszkkal gondosan betakarva ülnek az üléseken. Sokan felszállnak, egyénileg vagy kisebb csapatban olyanok, akiken nincs maszk. Ennél figyelemreméltóbb, néhol félelmetes az, amilyen magatartással kísérik a maszk hiányát, körülbelül úgy járnak-kelnek a villamoson, mint aki egyszerűen bátrabb azoknál, akik eltakarják magukat. Egy viszonylag jobban öltözött fiú piros sörösdobozt tart a kezében és mosolyog. Mindenkinek látnia kell, hogy ő most sörözik.

Az egyik főúton egy Lipóti Pékség azt a falragaszt hagyta kinn az ajtaján, hogy április 11-ig tart a kivételes nyitvatartás. Május végén egy idős és egy fiatal vásárló összeszólalkozik. A fiatal rámutat az április 11-et jelző falragaszra, és bemegy az öreg előtt, ezzel nyert legalább négy percet. Benn a lipótiak csendben figyelték, ki győzi le a másikat, nekik ugyanis láthatóan nem volt közük a nyitvatartáshoz.

Az egyik nap a hatóság széleskörű nyilvános figyelmeztetésben részesítette a rendelőintézeteket, mert nem képesek megszervezni, hogy a betegek időre érkezzenek és távozzanak. Társadalomtudományi tapasztalataimnak egyik érdekes, visszatérő eleme ez, hiszen Magyarországon még egyetlen olyan rendelőintézetben sem jártam, ahol transzparens lett volna, hogy ki mikorra jön és meddig marad. Ez is azt mutatja, hogy a járvány alatt is a járvány előtti Magyarország élete folyik tovább.

Egy új történeti helyzet mindig lelkesítő kihívás a társadalomtudós számára. Tudósaink viszont találhatnának kutatási stratégiát az 1-es villamos, a Lipóti pékség vagy éppen a rendelőintézetek permanens anómiái számára is. Ezek minden bizonnyal az új világtörténelmi helyzetnek is elemei maradnak.

HIVATKOZÁS

Pethő B. (1994) Művészetfilozófia a posztmodern korban. *Iskolakultúra*, 4 (15–16), 10–14.

KMETTY ZOLTÁN³⁰

EGY TÖBBCSATORNÁS ADATGYŰJTÉSI MODELL VÁZLATA

A 2020-as koronavírus járvány kapcsán a modern társadalomtudományok alapvetően két feladatot kell(ett), hogy ellássanak. A járványhelyzet átalakította a társadalmi valóságot; a társadalmi következmények felmérése és bemutatása egy kézenfekvő irány volt a szakmának. Másrészt a gyors policy döntések megalapozásához fontos volt bemeneti adatokat szolgáltatni (lásd például a MASZK kutatást³¹).

Mind a két feladathoz adatokra van szükség. A kvantitatív kutatásokban arany standardnak számító személyes kutatások azonban ellehetetlenültek ebben a helyzetben. A telefonos és online kutatások természetesen továbbra is működtek, de ezek általánosíthatósága nagyon alacsony a rossz elérések miatt. Ráadásul, főleg a policy döntésekhez, gyors és nagy térbeli bontású adatokra van szükség. Bár online panelkutatásból talán még lehet is gyorsan adatot szerezni, de a nagy esetszámok elérése problémás. A következő rövid gondolatmenetben egy lehetséges megoldást vázlok fel a jelzett problémákra.

Bár a szakma folyamatosan beszél a *Big Data* jelentőségéről, a gyakorlatban, főleg hazai terepen csak sporadikusan készültek digitális adatokra épülő kutatások. Azok a kutatások pedig még ritkábbak, amelyek ötvözik a surveyt és a digitális adatokat. A jelen helyzetben jól látszik, hogy mennyire hasznos lehetne egy olyan minta, ahol korábban történt már egy survey lekérdezés, emellett pedig hozzáférhetnénk e személyek digitális lábnyomaihoz (pl. lokáció, közösségi média használat stb.).

Persze nem véletlen, hogy még nemzetközi szinten sincsenek ilyen panelek jelenleg. Egy ilyen összetett panel kialakítása rengeteg pénzt igényel, és nagyon sok szempontot át kell gondolni a felállításánál. Az egyes adatgazdák természetesen nem szívesen adják át az adatot. Ennek van üzleti és adatvédelmi oldala is. Az elmúlt években az API³² alapú hozzáférést nagyon megnehezítették a cégek (elsősorban a Facebook). Találón nevezte el ezt az időszakot API sivatagnak Freelon (2018). A kisebb vállalatok pedig sokkal szűkebb érvényességű adattal rendelkeznek, ami magában nem ad annyi információt, hogy feltétlen megérje begyűjteni. Az egyébként sem triviális, hogy egyáltalán ezek az adatok átadhatók kutatási célokra. A szigorú GDPR szabályozás minden adatátadást érvényes és célhoz szabott beleegyező nyilatkozathoz köt. Nem véletlen, hogy az elmúlt időszakban a kutatók egyre inkább a felhasználóktól próbálnak direktben adatot gyűjteni (Halavais 2019), kihagyva a technológiai cégeket. De bármi is legyen az irány, az adatgyűjtés technikai megvalósításán felül, nagyon sok energiát kell fordítani az adatvédelemre, az átláthatóságra és az etikusságra.

A leírtak alapján, én az adatgyűjtések következő generációját egy olyan többforrásos panel felállításában látom, ami egyszerre szolgáltat bizonyos időszakonként survey adatokat, és folyamatosan (vagy legalábbis rend-

30 Társadalomtudományi Kutatóközpont Számítógépes Társadalomtudomány Kutatócsoport és ELTE TáTK

31 Lásd: <https://www.inf.u-szeged.hu/hirek/maszk-magyar-adatszolgáltato-kerdoiv>

32 *Application Programming Interface*, az adatszolgáltató által közvetlenül nyitott hozzáférés, amin keresztül tartalmakat lehet elérni/módosítani

szeresen) becsatornázza a résztvevők digitális térben keletkező adatait. Google, Facebook, Instagram, Twitter, Spotify – csak néhány olyan nagy szolgáltató cég, ahol folyamatosan gyűlnek a felhasználók adatai. Ezek összegyűrése a megfelelő etikai és adatvédelmi keretek mellett (szigorú felhasználói beleegyezéssel) egy olyan kutatási platformot eredményezne, ami a korábbinál sokkal mélyebb társadalmi diagnózisok felállítását eredményezné, ráadásul reziliens lenne arra is, hogyha bizonyos időszakokban a standard adatgyűjtési protokollok nem működnének. A járványhelyzet jól mutatta, hogy milyen hasznos lehetne egy ilyen eszköz a megfelelő kezekben...

HIVATKOZÁSOK

Freelon, D. (2018) Computational research in the post-API age. *Political Communication*, 35(4), 665–668.

Halavais, A. (2019) Overcoming terms of service: a proposal for ethical distributed research. *Information, Communication & Society*, 22(11), 1567–1581.

KOMORÓCZY GÉZA³³

NEMZETI ELZÁRKÓZÁS, VÁLSÁGOK TÁVLATÁBAN

A válság a történelem nagy hajtóereje. Utána nem lehet ugyanúgy folytatni, mint ahogy előtte volt, mert a válságban az addigi rendszer szétzilálódik, összeomlik. Sok válságot ismerünk a történelemben, sokféle kiutat a válságból. Az óbabilóni Atramhaszisz-eposzban elbeszélte mítosz szerint az első emberek elszaporodása és „lármájuk” miatt Enlil isten éhínséget küldött rájuk, majd dögvéset, végül vízözönt. A vizek levonulása után jött létre a mai emberiség. Octavianus, miután a harctéren minden ellenfelével leszámolt, mint Augustus császár felszámolta a köztársaságot, és egyeduralma alatt konszolidálta a Római Birodalmat. Iustinianus császár korában a bubópestis-járvány, melynek következményeit a Földközi-tenger keleti medencéjében a földrengések is felerősítették, territoriális következményekkel járt. A császár nagy jogi, egyházi, politikai reformjai mellett is a Római Birodalom végleg kettészakadt, és két felében a közös hagyományok alapján más-más alakulatok jelentek meg: Keleten autoriter egyház-állam (Bizánc), Nyugaton különböző nyelvű, önálló nemzetek. Hasonló következményekkel járt Európában az első világháború. Összeomlott az Osztrák-Magyar Monarchia, az Oszmán Birodalom, a cári Oroszország. Megvalósult a nagy birodalmak nagyobb népeinek álma, a nemzeti függetlenség: önálló államokat hoztak létre. A világháborút követő válság problémáit autoriter rendszerek próbálták megoldani, Németországban a nemzetiszocializmus, Olaszországban a *fascista* uralom. Állami beruházások, nagy építkezések, csökkenő munkanélküliség mindkét országban; a két rendszer mégsem ugyanaz. Olaszország 1938 előtt nem üldözte a zsidókat, Hitler eleve a zsidók kifosztására, elpusztításukra alapozta politikáját. Mussolini a Földközi-tenger partjai mentén terjeszkedett (Albánia, Etiópia), Hitler – nyugati győzelmein elbizakodva – Kelet-Európában kereste az „életteret”. Ezek a diktatórikus hatalmi válságmegoldások katasztrofális összeomláshoz, világháborúhoz vezettek. Az 1930-as évek gazdasági válságából Roosevelt Amerikája a nagy állami beruházásokkal és főként a világ felé nyitással a demokratikus társadalmi rend alapjait teremtette meg. Hosszú távon (*longue durée*), 1945 után, ez oldotta meg a nyugati világ első világháború okozta válságait. Keleten a szovjet típusú válságmegoldás (végtelen gazdasági centralizáció, politikai diktatúra, a nehézipar erőltetett fejlesztése, háborús készülődés) csak prolongálta a válságokat.

A nagy járványok vagy a nagy éhínség-periódusok hatása – a bibliai József-történet hét évétől Szovjet-Ukrajnáig – hasonló a háborúk következményeihez, embervesztésben, a gazdaság összeomlásában egyaránt. Iustinianus, a 14. vagy a 18. század (fekete himlő), az 1830/31. évi koleralázadások óta tudjuk, hogy nincsenek nemzeti járványok, mint az említett évből való gúnydal mondja, a „falu végén a vasvella” soha nem segített. A jelen világjárvány kezelésében a legnagyobb hiba az volt, hogy egyfelől a felkészületlenség, másfelől az információk szándékos visszatartása miatt minden ország kapkodva maga akart védekezni, kimondatlanul vagy kimondva a szuverenitás, a nemzeti elzárkózás jegyében. Magyarországon azt éltük meg, hogy az addig is majd-nem-diktatúra pillanatok alatt katonai vagy rendőuralommá alakult át. Felkészületlenség és késlekedés, tétova

³³ Professor Emeritus, ELTE BTK

és téves intézkedések, hazug és pökhendi tájékoztatás, a miniszterelnök primitív magamutogatása, infantilis egyes-szám-első-személyű dicsekedése mellett a kormány – hatályban lévő alkotmányos rendelkezések semmibe vételével, önkényesen elrendelt „rendkívüli állapot” leple alatt – olyan centralizációs törvényeket, olyan jogcsökkentő intézkedéseket fogadtatott el az automata szavazatszedő gépként működő országgyűléssel, amely törvényekben az egyeduralom körvonalai ábrázolódnak. Demokratikus, jogállami kibontakozás esélyei egyelőre nem látszanak. Jön a „vízözön”?

Harminc évvel ezelőtt a Bence György által összehívott *Láttuk-e, hogy jön* gyorskonferencián röpké előadásomnak az volt a lényege, hogy a jövőt soha nem látjuk előre. A bibliai próféciaik rendre visszamenőleges jövőmondások (*vaticinium ex eventu*). Bizonyos extrapolációk lehetségesek: a közigazdászok szeretnek foglalkozni ilyesmivel, de ezek sem predikciók, csak rész-jelenségeket vetítenek ki a jövőbe. Nem érnek sokkal többet, mint egykor az öt éves tervtörvény pontos tervszámai. A hiánygazdaság fogalma akkor terjedt el, amikor a hiánygazdaság rendszere már felbomlóban volt. Nem a történetíró feladata, hogy a rendszer mostani válságából kiutat keressen. Az én személyes optimizmusom abból a történeti ismeretből fakad, sokszor mondtam már, hogy az Asszír Birodalom is megbukott.

A jelen járványban az egészségügyi, gazdasági és politikai válságnak vannak azért tanulságai. A legfontosabb abban áll, hogy az egész világ egyetlen rendszert alkot. A világrendszer, közismert szóval, a globalizáció, nem jelenkori találmány. Az emberiség mindig világrendszerben élt. Népsűrűség, a települések egymástól való távolsága, a kommunikáció eszközei meghatározták ugyan az érintkezés konkrét lehetőségeit a világ különböző pontjai között, de érintkezés mindig volt. Az élelemtermelő létfenntartás a Közel-Keletről mintegy ezer év alatt jutott el Délkelet-Európába. A farmernadrágnak (*blue jeans*) elég volt nyolcvan vagy száz év ahhoz, hogy Kaliforniából elterjedjen a Föld nagy részén. A mostani járványnak alig két hónap is. A politika vagy a bulvár híreiről már aznap vagy néhány napon belül értesülünk a tömegkommunikáció csatornáiból. Az irattárak mélyére rejtett titkosszolgálati iratok Magyarországon harminc éve egykori titkosszolgálati védettségükben rejtőznek, s nálunk most arcátlan titkosítás folyik, a járvány gyors terjedésének heteiben, hónapjaiban eltitkolták vagy eltorzítva közölték az adatokat – de ezek mögött a jogsértések mögött az egyeduralmi rendszer áll. A felülről lefelé, a hatalmi központból kifelé ellenőrzés Magyarországon is él az információszerzés legkorszerűbb eszközeivel, lassan mindenütt, de legalábbis nálunk valósággá válik Bradbury *Fahrenheit 451* (1953) akkor még képzeletbeli (*sci-fi*) világa.

Vakság arra számítani, hogy az embertömegek mozgása feltartóztatható vagy megállítható. A világpopuláció, az egész emberiség egyetlen állatfajhoz (Arisztotelész: *zoon*) tartozik, és a demográfiai nyomást a történelemben rendszerint éhínség, járvány, háború vagy migráció vezette le. Hol a szükség indított kisebb-nagyobb emberi csoportokat új élőhely keresésére, hol a vállalkozó kedvűeket vonzották a jobb lehetőségek. A migráció, a népvándorlások jellemző iránya évezredek óta ez: keletről nyugat felé, délről észak felé. Kevés történelmi kivétel van: az egyik ilyen a késő-középkori zsidó migráció, amely Nyugat-Európából a zsidóüldözések hatására, a korábban kialakult kereskedelmi útvonalak mentén népes, virágzó zsidó községeket hozott létre Kelet-Európában. Az éghajlati változások hatása kevésbé mérsékelhető, lehet, hogy egy több tízezer éves interglaciális periódus felmelegedési szakaszában vagyunk, az emberiség annál inkább befolyásolni tudja az éhínség és a túl-

népesedés súlyos következményeit. Nem biztos, hogy feltétlenül a világ egyik felének kell időtlen időkig etetnie a másik felét, de az látható, hogy a fejlettebb országok vagy a nagyvállalatok a gyarmati rendszer felszámolása után is rendszerszerűen kevesebbet osztanak vissza abból, amit a fejletlenebbektől nyersanyagban, munkaerőben, kisajátított területben megszereznek. Talán arányosabban lehetne, arányosabban kellene megosztani a technológiát, tudást, demokratikus kultúrát. A demográfiai nyomást hosszú távon semmi nem tartóztathatja fel, elég, ha megnézzük az egyes országokban, földrészeken a népszaporulat együtthatóit. Minden gyerek öröm, egyenként, és ha megszületnek, föl kell nevelni őket, ez emberi ösztön, melyet a civilizáció jóváhagy és támogat. A második világháború óta erős törekvések próbálják elhárítani a háborúkat, megelőzni a járványokat, e célból jött létre az ENSZ, az Egészségügyi Világszervezet, de a születésszabályozás szabad országban más nem lehet, csak személyes döntés. Ha az emberiség nem érzi úgy, hogy túl sokan vagyunk, vagy ezt az érzést nem tudja humánus szabályozásban artikulálni, nincs más távlati megoldás, mint elfogadni az emberi populáció területi megoszlásának lassú változásait. A menekültek befogadását, beilleszkedésük előzékeny, segítőkész megkönnyítését. Az állami elzárkózás politikájának hiábavalóságát jelzi Sulgi fala a nomádok ellen az i. e. 3. évezred végén Dél-Mezopotámiában, Nagy Sándor legendás fala a Kaspi-tengertől délkeletre, a Csörsz-árok a szarmata korban a magyar Alföldön: mindegyiken át tudtak jutni az állattartó, vándorló népek. A nemzeti elzárkózás ellen az a legfőbb érv, hogy antropológiai értelemben nincs tiszta nép, nincs egyenes vonalú etnikai történelem. A népek mindig is, minden távolságteremtő vagy elkülönítő szabályozás ellenére keveredtek: személy személlyel, szomszéd népek a szomszédokkal, alkalmi vagy tartós érintkezésben, többnyire nem kívánt hierarchikus viszonyban. Az egyre kifinomultabb genetikai öröklődési nyomokat kimutat, de a nagyobb közösségek mindenütt vegyes populációt jelentenek. A társadalmak, a nemzetek kisebbségekből tevődnek össze. Az egymás mellett élő emberek sokfélesége érték, a hozott – helybeli ősoktól vagy más térségekből származó – különbségeket az akkulturáció sem tünteti el, mossa össze, a sokféleségben sokféle készség él egyidejűleg, kiegészítve egymást.

Elutasítom a digitális rendőrruralmat, de tudom, hogy számomra is, karantén nélkül is nagy kényelem a digitális rögzítés. Viszont tudom, hogy a legrégebb mezopotámiai agyagtáblák hatezer éven át megmaradtak. A nyomtatott könyv még nem ilyen idős, és ma az ősnymtatványokat már jellemzően könyvtári digitalizált változatban olvashatjuk, de aki vesztett el komputerről kéziratot, mint én, az mégis azt gondolja, jobb, ha egy írásmű megvan papíron, nyomtatásban is.

LAKI MIHÁLY³⁴

AHOL ÁLL AZ IDŐ

A nagy társadalmi változások, külső és strukturális sokkok nem ritkán elfedik a makacsul tovább élő folyamatokat, viselkedési módokat, intézményeket és kulturális beidegződéseket. Hogyan hatott a járvány-válság a Fidesz-közeli nagyvállalkozók és üzletemberek magatartására, a tulajdonukban levő nagy magánvállalatok, vállalatnálók teljesítményére? Fidesz-közeli, mert jelen voltak, vannak a Fidesz szellemi műhelyeiben, tanácsadó, programkészítő csoportjaiban, intézményeiben, mert személyes kapcsolatban álltak és állnak a 2010 utáni időszak legfontosabb politikai döntéshozóival. Kérésükre, biztatásukra üzleti-politikai tranzakciókat hajtanak végre. Vagyonuk és befolyásuk kiugróan gyorsan nőtt 2010 után.³⁵

Gyors felemelkedésüket a vállalkozásaiknak kedvező szabályozó-módosítások, szabályozások, állami beszerzések segítették. Előnyükre vált, amikor az állam vagy az önkormányzat nagy mennyiségben Fidesz-közeli vállalkozótól vásárolt terméket vagy szolgáltatást. Aránytalanul nagy részét kapták az állami média-hirdetési rendeléseknek, támogatásoknak. Máskor a kormány-közeli alapítványok, önkormányzatok, egyesületek az elnyert pályázati pénzeket a Fidesz-közeli vállalkozások termékeire és szolgáltatásaira költötték. Növekedési előnyük származhatott az állam vezényelte tulajdonosváltásból, vagy éppen a Fidesz-közeli vállalkozó vagyონrészének államosításából is. A növekedés fontos forrása volt gyakori részvételük a fejlesztési programokban, beszerzési pályázatokon, vagy a beruházás és építés szabályainak módosítása. A vállalatcsoport viselkedésének meghatározó eleme az erőltetett növekedés, ezen belül a vállalatok és vállalatrészek folyamatos felvásárlása.

A járvány Európába érkezésekor, 2020. márciusának első napjaiban a Budapesti Értéktőzsdén zuhanni kezdtek a részvényárak. A BUX-index március 20-án a két héttel korábbiak a 71,5 százalékára esett. A Mészáros Lőrínchez köthető legnagyobb Fidesz-közeli vállalatcsoportot az átlagosnál is érzékenyebben érintette az áresés: az Appeninn részvényük a két héttel korábbi ár 56, az Opus nevű pedig annak 65,9 százalékáért kelt el. A szakértők szerint ezt a fejleményt az magyarázza, hogy a járvány-válság által erősen érintett termékek és szolgáltatások – vendéglátás, turizmus, építőipar – viszonylag nagy hányadban szerepeltek a két alap részvényportfóliójában. A következő hetekben megállt a részvényárak esése. A BUX-index elindult felfelé, 2020. április 20-án már 74,3 százaléka volt a március 4-i értéknek. A Mészáros részvények az átlagosnál jobban teljesítettek: az Appeninn a március 4-inek 78, az Opus pedig 85 százalékára kúszott vissza.

A fordulat fontos oka, hogy néhány történet és piaci tranzakció láttán a részvénypiac szereplői és az érdeklődő közönség megértették, hogy a járvány előtt indított, a Fidesz-közeli akciók a COVID-járvány első hónapjaiban folytatódtak. A Mátrai Erőmű újraállamosítása, amely még a járvány előtt kezdődött,

34 Professor Emeritus, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet

35 Laki Mihály: A Mészáros vállalatcsoport. Adalékok a Fidesz-közeli vállalkozások és vállalkozók működéséhez. Közgazdaság 2019/9-10. sz. 65–100. oldal.

folytatódott és jelentős bevételhez juttatta a vállalatcsoportot a járvány első heteiben.³⁶ Ugyanez a sorsa számos átlapoló-folytatódó projektnek: autópálya-építéseket, vasút-villamosítási projekteket nyertek el ezekben a hetekben a Mészáros-cégek és a velük társult Fidesz-közeli vállalkozók. A több, korábban meghirdetett beszerzési pályázat, beruházási tender számukra kedvező eredményhirdetésére is a járvány első heteiben került sor.³⁷ Mindez azt jelezte a közvélemények és a részvényeseknek, hogy a magyar kormány céljai és fontossági sorrendjei nem változtak. A derűlátást növelték a járvány heteiben meghirdetett állami megrendelési pályázatok. A tatabányai új sportcsarnokot például Mészáros egyik vállalata építi.³⁸ A Mészáros-Tiborcso csoport 2 milliárd forintnyi állami pénzt kap balatoni kikötők építésére. Az egyik salátatörvény tartalmazza az 590 milliárd forintos Budapest-Belgrád vasútvonal beruházást, amelynek építését ugyancsak a Mészáros-csoport nyerte. A vállalatcsoport folytatja a vállalatok felvásárlását is.³⁹ És a Fidesz-közeli vállalatokra szabott szabályozási előnyök sem hiányoznak. Egy kemping újjáépítésének kivételes pénzügyi támogatása,⁴⁰ vagy annak kinyilvánítása, hogy egy lakópark építése kiemelt nemzetgazdasági érdek (jelentős szabályozási előnyökkel)⁴¹ ugyancsak azt jelzi, hogy a politikai támogatásban részesülő vállalatok előnyei nem csökkentek, inkább nőttek a járvány első hónapjaiban.

Esetünkben a sokk ellenére nincs változás, a show folytatódik. Az előrejelzés ilyenkor sem könnyű. Kifutó jelenségről van-e szó, vagy marad velünk? Ha marad, akkor növekszik vagy csökken a súlya, gyakorisága, jelentősége a gazdaságban vagy a társadalomban? Nem tudom, nem merem tudni. A predikciós képességeim sajnos rendkívül gyengék – csak irigylem azokat, akik sok éve megmondták, mi történt, történik és fog történni hamarosan.

36 Lásd: <https://merce.hu/2020/03/26/lezarult-az-matrai-eromu-adasvetele-17-milliardert-vasaroltuk-vissza-meszaros-lorinctol/?fbclid=IwAR2SXryFgvr-z-IGqEkd4cOLzSvffFWKU1CD87JwpATON29es9XyoFhi97A>

37 Lásd: <https://www.civilhetes.net/a-jarvany-arnyekaban-100-milliardnyi-kozbeszerzest-huzott-be-meszaros-lorinc-es-uzletikore?fbclid=IwAR3dVDqIW0x-IOUgFdromWk4jl3soR4yq9mZTCSUKUEibb0kPbl8og99xUY>

38 Lásd: <https://168ora.hu/itthon/sportcentum-alapkoletete-tatabanya-fejer-bal-zrt-meszaros-lorinc-19381092?fbclid=IwAR0ZHF5eP0dS6mEKaG7MKkq0qGnDopWGG5CM0xD6YavdJATx8PicjU-KFvc>

39 Lásd: https://index.hu/gazdasag/2020/04/15/meszaros_lorinc_akos_etterem/

40 Lásd: <https://24.hu/fn/gazdasag/2020/04/28/balatonfured-kemping-egyedi-tamogatas-balatontourist-meszaros-lorinc/?fbclid=IwAR2aT5TCsOPBHPjr0X9O7gRKe0nUUWivXrGODRn60XYlJPuqefLLM5fW008>

41 Lásd: https://index.hu/gazdasag/2020/04/30/nemzetgazdasagi_erdek_lett_tiborcso_es_meszaros_uzlettarsanak_lakoparkja/

LAMM VANDA⁴²

Meggyőződésem szerint a mostani járvány hatásai pillanatnyilag még felmérhetetlenek.

Néhány észrevételt azért megpróbálok leírni, mégpedig:

Általában nem vagyunk felkészülve járványok, természeti, ipari katasztrófák stb., bekövetkezte esetén követendő magatartásra, főleg arra, hogy mik a legsürgősebb intézkedések. Erre jó példa, hogy itthon is egyfajta vita indult politikusok között, sajtóban stb., hogy szükséges-e bezárni az iskolákat, vagy sem. Holott ez – álláspontom szerint – nem lehet vitakérdés, az iskolai bezárások mellett és ellen érvek hozhatók fel, a lényeg azonban az, hogy közegészségügyi szempontból szakmailag indokolt-e a bezárás, vagy sem. Ugyanez más intézkedésekre is vonatkozik.

Magyarországon a közoktatás terén elrendelt intézkedések egyáltalán nem számoltak sem a tanárok, sem pedig a diákok informatikai ismereteivel, a szükséges informatikai eszközökkel való ellátottságukkal, különösen vonatkozik ez a szegényebb rétegek gyermekeire. Az utóbbiaknál nemcsak az eszközök hiánya jelentett problémát, hanem az is, hogy legyen az otthonukban áram, illetve az, hogy a kártyás előfizetésükbe beleférjen a megnövekedett áramfogyasztás.

Éppen ezért az állam köteles a közoktatásban résztvevő tanulókat ingyenesen megfelelő számítástechnikai eszközökkel ellátni. Ma már a számítástechnikai eszközök az oktatásban ugyanolyan elengedhetetlenek, mint 100 évvel ezelőtt a füzet és a ceruza.

Minden jel arra mutat, hogy az online oktatás – számos ok miatt – a tanulók jelentős részénél lemaradást fog eredményezni. Szükséges lenne olyan oktatási programok kidolgozása, amelyekkel ezek a lemaradások behozhatók.

A nemzetközi és a belső jogi dokumentumokban a különleges jogrendre, vészhelyzetre stb., vonatkozó szabályok átgondolandók, különös tekintettel az ilyen helyzetekben szükséges intézkedések emberi jogi vonatkozásaira.

Számolni kell azzal, hogy a jövőben a szakmai rendezvények igen jelentős részét online fogják megrendezni. Már is tapasztalható, hogy kormányközi nemzetközi szervezetek, de nemzetközi tudományos szervezetek is támogatják az online rendezvényeket, miután ezek olcsóbbak, a résztvevők rövidebb ideig vannak távol a napi munkájuktól, kevesebb szervezést igényelnek, stb. Az online rendezvények egyik sajátossága, hogy nincs lehetőség a személyes beszélgetésekre, tájékozódásra, ami a kapcsolatok építése szempontjából fontos lehet. Érdemes lenne gondolkodni azon, hogy az online rendezvények ezen hátrányait miképpen lehetne kiküszöbölni.

42 Professor Emerita, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, az MTA rendes tagja

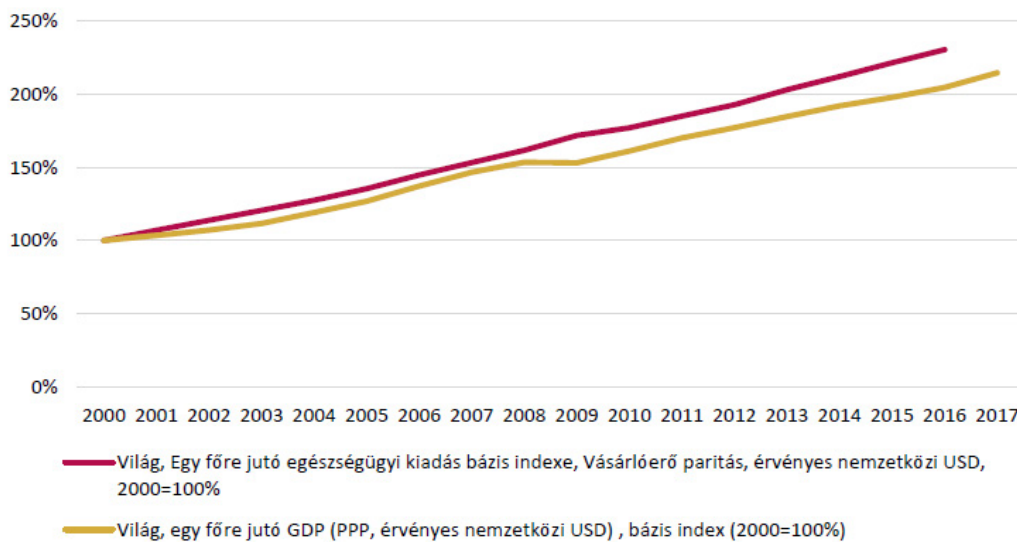
MELEGH ATTILA⁴³

MIÉRT FOG MÉG TÖBB POLITIKAI DEMOGRÁFIAI FESZÜLTséGET EREDMÉNYEZNI A COVID JÁRVÁNY?

MEGJEGYZÉSEK A GLOBÁLIS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI HÁTTÉR KAPCSÁN

Az egyre rohamosabban növekvő idős népesség, az idős eltartottak ellátása igen komoly gondozási terheket ró a fiatalabb korosztályokra mind a munkatermelékenység, mind a gondozási feladatok terén. Ez különösen így van, ha az állami redistribúció mértéke globális szinten közben nem nő már hosszabb ideje, amely szint stagnálására Böröcz (2016) hívta fel a figyelmet a munkával kapcsolatos járulékok alapján. Politikai demográfiai szempontból jól jelzi a feszültségeket, hogy a népesség öregedése idején az adójövedelmek aránya vagy éppen az egészségügyi kiadások szintjét jelző elosztási arányok nem változnak, miközben az egy főre jutó egészségügyi kiadások egyre nagyobb ütemben nőnek. Sőt az utóbbi időszakban jobban nőnek, mint az egy főre jutó gazdasági jövedelmek legalábbis a 2000-es évektől, amely időszaktól kezdve adataink vannak globális szinten (lásd az 1. ábrát).

1. ábra. Az egy főre jutó egészségügyi kiadások és gazdasági jövedelmek változása 2000–2017 (2000=100%)

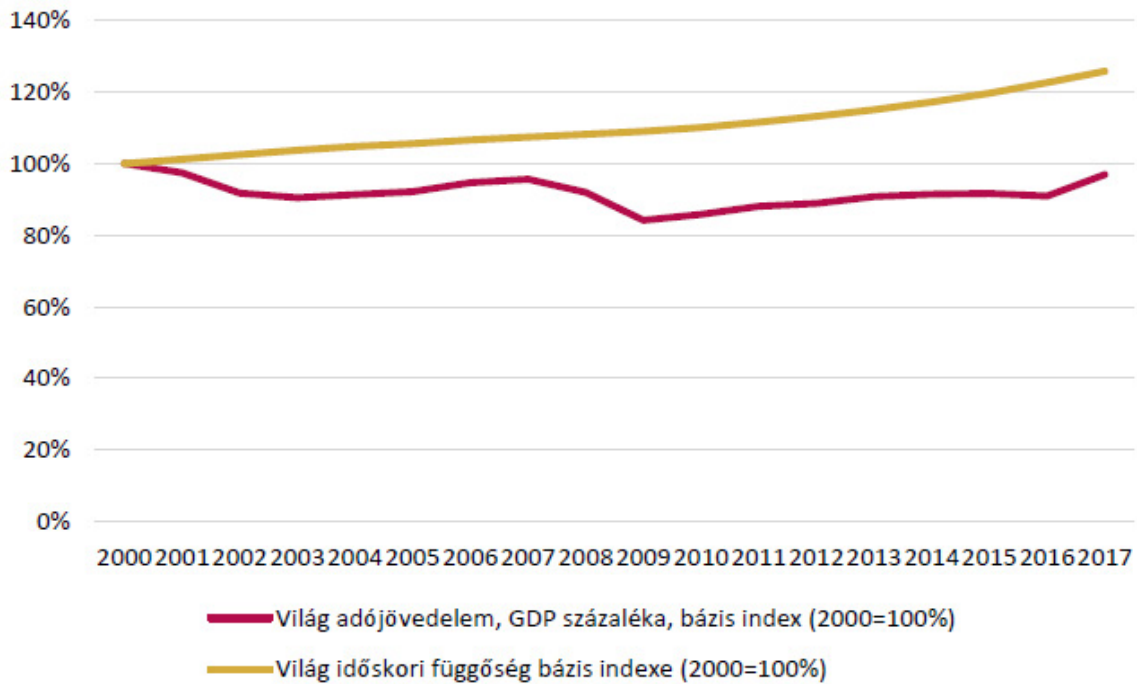
Forrás: <http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>

2000 és 2017 között az egy főre jutó gazdasági jövedelmek növekedése 20 százalékponttal elmaradt az egy főre jutó egészségügyi kiadások növekedésének ütemétől, amely utóbbi kategória nem tartalmazza az épületekkel kapcsolatos, a gépészeti informatikai és rendkívül járványügyi kiadásokat. Mindeközben a népesség idősödésével együtt a GDP-hez viszonyított adójövedelmek aránya (a redistribúciós szint) nem változott, sőt tulajdonképpen némileg visszaesett (lásd a 2. ábrát). Ez pedig azt jelenti, hogy az egy főre jutó egészségügyi

43 Budapesti Corvinus Egyetem és Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet

kiadásokhoz szükséges jövedelem vagy extra magánforrásból keletkezett (saját jövedelmeinkből egyre nagyobb hányadban vásárolunk ilyen szolgáltatásokat), és/vagy a nem egészségügyi redisztribúciós költségek aránya az adott országban visszaesett és így közösségi pénzből költöttünk többet erre a célra egy főre jutóan. Ez az átrendeződés pedig a szociális és egészségügyi javakért folytatott piaci és jóléti versengés növekedését kellett, hogy jelentse. És ez a feszültség mind az államok mind pedig polgáraik szempontjából fontos lehetett.

2. ábra. Elosztási arányok és az időskori eltartottsági szint változása 2000–2017 (2000=100%)

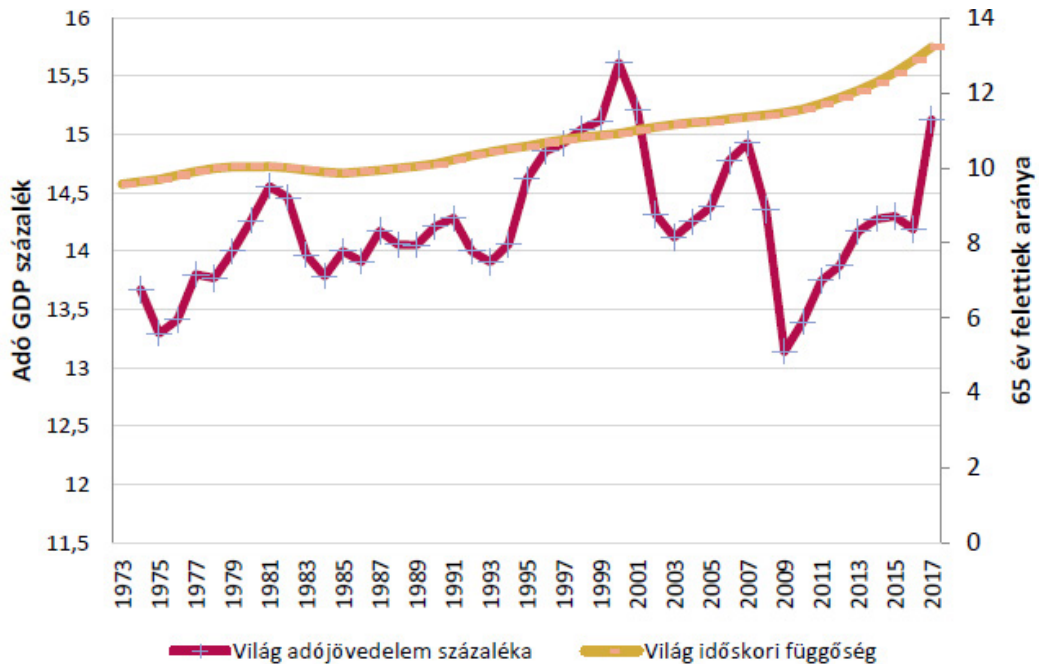

Forrás: <http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>

Globális szinten tehát az idős népesség és az egy főre eső egészségügyi kiadásoknak a gazdaság bővülését meghaladó növekedését 2000 után nem követi az adójövedelem arányában mutatkozó redisztribúciós szint növekedése. Ha egy ennél hosszabb időtávot veszünk alapul és a globalizációs nyitás előtti időszakot is szemügyre vesszük, akkor látható, hogy ez a feszültség a kilencvenes évektől, azaz az öregedés felgyorsulása közben vált élesebbé (lásd a 3. ábrát). Az időskori függőség szintje 9,5 százalékról megnőtt 13,2 százalékra 1973 és 2017 között. Az adójövedelmek aránya mindvégig a 14 százalékos szint körül oszcillál. A 2000-es és a 2010-es években egy komolyabb hullámvölgy figyelhető meg, ami csak 2015 ugrott vissza a kilencvenes évek közepi elosztási szintre, amikor vissza megemelkedett a 15 százalékos szintre.

A 2010-es évekig a világ népessége kisebb tempóban öregedett az egy főre jutó GDP növekedéséhez képest, azaz az elosztási arányok stabilitása mellett is elvileg egyre bővülő források álltak rendelkezésre az időskori ellátás állami és piaci költségeire. A 2010-es évektől viszont az időskori eltartottság arányainak növekedése már gyorsabb, mint a gazdaság népességarányos bővülése. Ez pedig új, a szociális és egészségügyi ellátás szempontjából feszültebb szakasz beköszöntét jelentheti már globális szinten is, ahol ez a folyamat még igen lassú a hosszabb ideje alacsony termékenyséű térségekhez képest. És e probléma halmaz több szempontból is migrációs tényező lehet. Egyrészt a migránsok törekedhetnek jóléti szolgáltatások vándormunkabérből való

3. ábra. Adójövedelem a GDP %-ában és a 65 éve felettek %-os aránya a teljes népességén belül 1973–2017

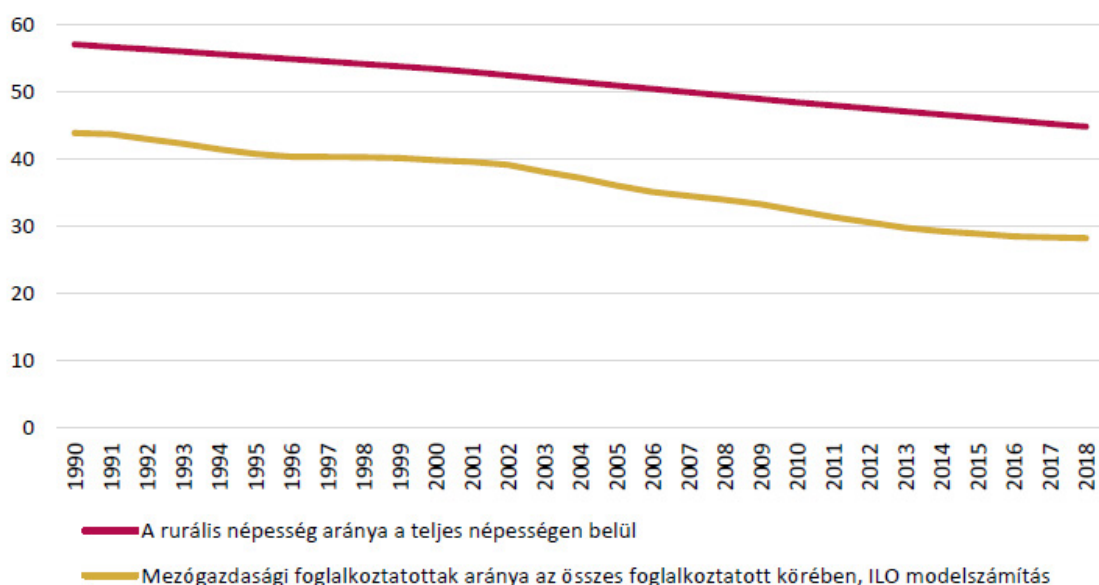

Forrás: <http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>

megvásárlására vagy jóléti rendszerekbe való belépésre, akár éppen a migráció révén. Kiépült jóléti rendszerekkel rendelkező államok kereshetik a bevándorlókat, akik munkajáruléjuk révén javítják a szociális és egészségügyi igények és a közkiadások megbomló egyensúlyát, illetve védhetik polgáraikat, akik erősen félnek a „jóléti migránsoktól” és a közköltségek illetően megugrásától, attól függetlenül, hogy a bevándorlók megbontják-e ezeket az egyensúlyokat.

4. ábra.

A rurális népesség arányának és a mezőgazdasági foglalkoztatottság arányának változása 1990–2018

Forrás:

<http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>, International Labour Organization, ILOSTAT adatbázis.

Különösen élessé válhat ez a feszültség az állami redisztribúció szintje és az idősödési arányok változása következtében miután Hobsbawm (1994: 289) szavaival a „parasztság halála” és az agrár alapú társadalmi rendszerek háttérbe szorulása jelentősen visszaveti a társadalmilag intézményesült, családi alapú és nem a piaci szolgáltatások megvásárlásán alapuló idősellátás súlyát. Ez alatt az idősök családon belüli közvetlen élelmiszerral, anyagi javakkal való ellátását, gondozását érthetjük, szemben az állami és piaci egészségügyi és szociális ellátások, beleértve a helyi vagy bevándorló idősgondozók megvásárlását. Ez a váltás, ennek a formának a háttérbe szorulása az emberiség történelmének az egyik legjelentősebb legújabb kori átalakulása, amely a globalizáció korában vált döntő momentummá.

Mint a (4. ábrán bemutatott) világbanki adatokból is látható a rurális népesség a történelemben először ebben az időszakban vált kisebbséggé a városi népességhez képest, illetve a mezőgazdasági foglalkoztatottság súlyának huszadik század közepi megropanása rohamos tempóban folytatódott a globalizáció korában, és mára már globális szinten is 30 százalék alá esett. Ez pedig azt jelenti, hogy az idősödéshez köthető ellátási terhek egyre inkább piaci és állami redisztributív rendszerekben kell, hogy megoldódjon szemben a történelmileg oly fontos falusi-családi rendszerekkel (Laslett 1995, Hobsbawm 1994).

Mindeközben a családon belüli szociális anyagi juttatások (transzferek) is veszélybe kerülhetnek: Lee és Mason megállapítása szerint az „idősödés a transzfer rendszerek mindegyikét meg fogja terhelni és a családon belüli támogatási rendszer éppannyira sérülékeny, mint a közösségi ellátási rendszer, sőt bizonyos tekintetben még inkább törékennyé válik” (2011: 28). És történik mindez éppen abban a korban, amikor az elmúlt évtizedekben élvezett demográfiai előnyök lassan eltűnnek. A termelők és a fogyasztók effektív száma közötti ún. támogatási arányok, a demográfiai osztalékok javulása Európában, Észak-Amerikában és Kelet-Ázsiában már megszűntek a 2000-es években. E fordulat pedig Latin-Amerikában most zajlik, illetve a következő évtizedben fog bekövetkezni, míg Afrikában ez jóval későbbre tolódik (Lee–Mason 2011).

Tehát a demográfiai átalakulás, az idősödés miatt globális szinten is növekedhet az állami és nem állami időskori és ellátási szolgáltatásokért folytatott verseny az adott gazdasági rendben belül, és ez már közvetlenül is befolyásolhatja a politikai demográfiai vitákat. Az adott demográfiai átalakulás ugyanis paradox problémákhoz vezethet el. Egyszerre állhat elő az a helyzet, hogy a gazdagabb országok idősödő népessége egyre inkább igényli a migráns háztartási munkát saját ellátása érdekében (különösen, ha az állami jóléti szolgáltatások jövedelemarányos nem bővül, vagy éppen csökken), illetve felléphet az igény, hogy munkaképes korúak és az időskorú eltartottak közötti arányt bevándorlás révén javítsák, amennyiben a termékenység javulása vagy a piaci eszközök igénybe vétele (megtakarítás, egyéni-családi jövedelem átcsoportosítás) nem kielégítő. Mindeközben a befogadó társadalmak egyre növekvő mértékben el is utasíthatják ezen bevándorlókat, amennyiben a külföldi háztartási alkalmazottak, a bevándorlók kérnek, vagy akár csak kérhetnek az állami járadékokból és a helyi erőforrásokból (Dancygier 2010, Melegh et al. 2018). Sőt maguk a bevándorlók is egyre inkább törekedhetnek arra, hogy belépjenek gazdagabb országok ellátó rendszerébe miután saját időskori „ellátásuk” is veszélybe kerülhet a globális társadalmi és demográfiai átalakulás következtében. A családi gazdaságokon alapuló rendek végleg megrokkantak (pl. az ültetvényes gazdálkodáshoz szükséges földrablás, vagy a szabad kereskedelem bővülése miatt) és a közösségi szociális ellátó rendszerek nem vagy csak töredékesen alakultak ki (Lee-Mason 2011). A

családi ellátó rendszerekben jelentkező feszültségeknek, a gazdasági okokon kívül vannak demográfiai okai is. Ugyanis a magas gyerekszámhoz kapcsolódó „tradicionális családon” belüli idősellátás a világ szegényebb társadalmaiban azzal is megroppant, hogy a világ nagy térségeiben lecsökkent a gyerekek száma. E változás sor egyrészt kikényszerítheti univerzálisabb jóléti idősellátó rendszerek kiépítését, illetve éppen a közösségi ellátási rendszer megjelenése és az iskolázottság növekedése lehet az egyik oka a termékenység további hosszú távú csökkenésének (Caldwell 2006). Tehát globálisan egyre tömegesebb lehet egy széles körű, államilag is garantált egészségügyi és időskori ellátás iránti igény még azon szegényebb vagy a globális átlag körüli jövedelemszinttel rendelkező államokban is, ahol ezek a rendszerek mindezidáig nem, vagy csak töredékesen épültek ki. Nos éppen ezen vitáktól leszünk hangosak az elkövetkező időkben és a járvány csak emelte a tétet.

HIVATKOZÁSOK

- Böröcz J. (2016) Global Inequality in Redistribution, *Intersections: East European Journal of Society and Politics* 2(2), 57–83.
- Caldwell, J. C. (2006) *Demographic Transition Theory*. Dordrecht: Springer.
- Dancygier, R. (2010) *Immigration and Conflict in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. (1994) *Age of extremes. The short twentieth century 1914–1991*. London: Abacus.
- Laslett, P. (1995) Necessary Knowledge: Age and Aging in the Societies of the Past. In D.I. Kertzer – P. Laslett (szerk.) *Aging in the Past. Demography, Society, and Old Age*. Berkeley – Los Angeles London: University of California Press, 3–68.
- Lee, R. – A. Mason (2011) *Population Aging and the Generational Economy*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Melegh, A. – Gábrriel D. – Gresits G. – Hámos D. (2018) Abandoned Hungarian workers and the political economy of care work in Austria. *Review of Sociology of The Hungarian Sociological Association* 28(4), 61–88.

MESSING VERA⁴⁴

A COVID-19 JÁRVÁNY ÉS AZ OKTATÁS

A koronavírus járvány és annak következtében a kényszerű home-schoolingra való átállás merőben új helyzetet teremtett az oktatás összes szereplője számára. Egy pedagógusok körében végzett gyors minikutatással igyekeztünk felmérni azt, hogy hogyan alkalmazkodtak az új helyzethez a tanárok, mekkora lemorzsolódást érzekeltek tanulóik körében, és honnan kaptak segítséget az alkalmazkodáshoz. A kutatás legfontosabb megállapítása számomra talán az, hogy a járvány, illetve az annak nyomába fellépő kényszerű változások felszínre hozták a közoktatás évtizedes hiányosságait, adósságait: a lexikális tudást forszírozó és az egyéni nem-lexikális készségeket, kreativitást háttérbe szorító oktatási módszerek alkalmatlanságát, az oktatás minőségének egyenetlenségét és a társadalmi egyenlőtlenségek felerősítését. Ezzel egyidőben a járvány okozta kényszerű alkalmazkodás a megújulás és az innováció terepévé is vált; tanárok tömegei tanultak meg új eszközöket, kommunikációs csatornákat és kényszerültek az oktatás formai és tartalmi megújítására. Hogy hosszú távon melyiknek lesz maradandó hatása, majd csak egy-két év múlva láthatjuk.

A halmozottan hátrányos helyzetű gyermekeket is oktató pedagógusok által megválaszolt online survey, valamint kiegészítő interjúk legfontosabb megállapításai az alábbiak voltak:⁴⁵

- A leghátrányosabb helyzetű gyerekeket oktató iskolák harmadában a gyerekek több mint fele lemorzsolódott a digitális oktatásra való átállás során. A lemorzsolódás minimális volt a hátrányos helyzetű gyerekeket nem, vagy csak kis arányban oktató iskolák körében.
- A lemorzsolódás területileg is jelentős különbségeket mutat, és ez nem kizárólag a hátrányos helyzetű gyerekek arányával magyarázható. Baranya és BAZ megyében hasonlóan magas a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek aránya a válaszoló pedagógusok iskoláiban, ellen ellenére Baranyában alig jeleztek jelentős mértékű lemorzsolódást, míg BAZ megyében jelentős volt a magas lemorzsolódási arányú iskolák száma.
- A lemorzsolódás legfőbb oka a megfelelő infrastruktúra (számítógép- és internetes hozzáférés) hiánya az otthoni környezetben, de fajsúlyos volt a tanulásra alkalmas tér hiánya, az önálló tanulás készségének hiánya, valamint az, hogy a szülők nem tudták érdemben segíteni gyermekeiket. Sokan egzisztenciális okokat is említettek (a nagyobb gyerekeknek be kellett kapcsolódni a jövedelem nélkül maradt családok fenntartásával kapcsolatos tevékenységekbe, a házimunkába, kisebb testvérek támogatásába).
- A tanulás módszertanának hiánya nagymértékben hátráltatta a gyerekeket az önálló tudáselsajátításban: a válaszadók döntő többsége szerint jellemző, hogy a diákok nem tudják önállóan értelmezni a feladatokat és tudnivalókat.

⁴⁴ Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

⁴⁵ <https://qubit.hu/2020/05/12/igy-tunnek-el-a-magyar-kozoktatashol-a-hatranynos-helyzetu-es-roma-gyerekek-a-jarvany-idejen>
A kérdőívet két hét alatt 425 pedagógus töltötte ki. A minta nem reprezentatív, erre az online platform és az idő rövidsége miatt nem is volt lehetőség.

- A legfontosabb kommunikációs csatorna a Messenger volt, és a legkevésbé használt az e-mail. A digitális oktatás tartalmát tekintve a legfontosabb forrás az internet, illetve a közösségi média szakmai csoportjai, miközben az állami tartalomforrásokat nagyon kevesen tudták érdemben használni. A pedagógusok elsősorban saját közösségeiktől (iskolai és iskolán kívüli kollegáiktól) kaptak támogatást, hogy megküzdjenek a távoktatás kihívásaival, míg a fenntartó még a családtagoknál és ismerősöknél is kevésbé bizonyult partnernek.
- A kérdőívre válaszoló tanárok válaszaiból kiderült, hogy bár a központi, fenntartói támogatás meglehetősen korlátozott volt, a tanárok meglehetősen innovatívan és különböző eszközöket, platformokat, módszereket kombinálva próbálják meg megoldani az oktatást.
- Minden mérőszám azt mutatja, hogy a hátrányos helyzetű és roma tanulókat nagy számban oktató iskolák sokkal nehezebb helyzetben voltak. Itt volt a legmagasabb a lemorzsolódás, az itt tanító pedagógusok kapták a legkevesebb támogatást, miközben nekik volt a legnehezebb az amúgy is tanulási és egzisztenciális nehézségekkel küzdő gyerekek megtartása. Sok helyen elengedték a gyerekek kezét, de sokan heroikus küzdelmet vívtak: ha kellett Messengeren, ha kellett telefonon, és ha kellett papíron küldték a tananyagot, a feladatokat, kommunikáltak a diákokkal. Ezek azonban mind egyéni erőfeszítések, az adott személy motíváltóságának, odaadásának és nem utolsósorban anyagi lehetőségeinek függvénye (hogy mást ne említsünk, a telefon- vagy internetszámla a pedagógusok egyéni büdzsáját terhelte).

A legfontosabb megállapítások mind egy irányba mutatnak: a COVID-19 járvány és a nyomában fellépő intézmény-bezárások rávilágítanak és tovább erősítik a magyar közoktatás évtizedes gyengeségeit, hibáit. Elsősorban a szélsőséges egyenlőtlenségeket. A magyar oktatás régóta nem esélykiegyenlítő, hanem ellenkezőleg: felerősíti a gyerekek otthonról hozott egyenlőtlenségeit. Az első, és nem teljes körű eredmények alapján az látható, hogy a digitális oktatásra való átállás során a leghátrányosabb helyzetű gyerekek, illetve az őket oktató iskolák szenvedték el a legmagasabb lemorzsolódást, és ezek azok az iskolák, ahol legkevésbé tudtak oktatni; távoktatás helyett legfeljebb táv-házifeladatok és táv-tananyagok voltak. A COVID járvány és a nyomában hirtelen felálló digitális oktatás minden gyereket, tanárt és szülőket nehéz helyzet elé állított. Míg az átlagos családok valamelyest képest voltak ellensúlyozni az oktatás csökkentett tartalmát és minőségét, meg tudták teremteni – legalább részlegesen – a technikai feltételeket otthonaikban, a hátrányos helyzetű családok erre sokkal kevésbé voltak képesek: a szakadék tovább nőtt.

A távoktatás előhozta azt a módszertani problémát is, hogy a magyar közoktatás nem tanít meg önállóan tanulni. Ez most nagyon komoly nehézségeket okozott: a távoktatás csak akkor működik, ha a diákok legalább minimális szinten képesek önálló munkára, tanulásra és a feladataik önálló menedzselésére. A digitális oktatásra való átállás továbbá erősen felszínre hozta a közoktatásnak azt a sajátosságát, hogy az egyedülálló centralizáció ellenére annak minősége, alkalmazkodóképessége nagyrészt esetleges: szinte kizárólag az egyes tanárok (és esetlegesen iskolaigazgatók) szakmai képességein és alkalmazkodóképességén múlik, hogy a digitális oktatás egy új minőséget hozott az oktatásba, vagy nyögvenyelős távoktatást (vagy inkább táv-házifeladatokat) eredményezett, elveszítve a gyerekek jelentős részének figyelmét vagy akár jelenlétét.

MESSING VERA – SÁGVÁRI BENCE⁴⁶

MI LESZ VELED, EMPIRIKUS TÁRSADALOMTUDOMÁNY?

A koronavírus járvány, amelynek negyedik hónapját éljük Budapesten, valóban fenekestül forgatta fel életünket, munkánk kereteit, kapcsolatainkat és hát a szakmánk pillérét képező empirikus kutatás alapjait is. A járvány az első fellángolás után épp visszavonulót fúj, de minden bizonnyal visszatér még az idén, ezért érdemes végiggondolni, hogy hogyan hatott a járvány a szociológiára, hogy tudunk hozzá alkalmazkodni, és milyen hatások valószínűsíthetőek hosszabb időtávban.

Szinte nincs olyan területe a társadalomtudománynak, amelyet ne érintett volna mélyen a koronavírus-járvány: jelentősen korlátozta a kutatások mozgásterét, miközben pont most lett volna különösen fontos, hogy képet kaphassunk arról, hogyan hat a járvány által kikényszerített társadalmi távolságtartás társadalmunkra. A társadalomtudomány számára a legjelentősebb korlát az empiria hiánya, vagyis, hogy nem tudjuk élőben kutatni a társadalmat. Nem, vagy csak nagyon korlátozottan tudjuk elérni és megkérdezni az embereket a korábban alkalmazott módszertani tárház segítségével arról, hogy hogyan élték meg a válságot, hogyan hatott a jelenükre és a kilátásaikra, hogyan próbáltak meg alkalmazkodni, milyen megküzdési stratégiákat alkalmaztak, hogyan változott a családi életük, kapcsolataik, munkakörülményeik, megélhetésük, gyermekeik oktatása, a családon belül betöltött szerepek megoszlása – hogy csak a legfontosabb kérdéseket vessük fel. Nem tudunk a hagyományos és módszertanilag verifikált módokon sem interjúkat készíteni, sem survey kutatást végezni, miközben égető szüksége lenne társadalmunknak (és a döntéshozóknak) ezen információkra: hol és hogyan lehet, érdemes beavatkozni. Az empirikus módszertant alkalmazó társadalomtudományi kutatás számára felmerülő dilemmákat az egyik legnagyobb európai összehasonlító survey kutatás a *European Social Survey (ESS)* kapcsán próbáljuk meg összefoglalni. Igyezzünk röviden vázolni azokat a megoldási javaslatokat is, amelyek a márciustól júniusig tartó időszak közös gondolkodása során felmerültek, és amelyek azt szolgálják, hogy a megváltozott körülmények között is fenntartsuk a több, mint százezer felhasználót szolgáló és több száz tudományos publikáció forrásaként használt, időben és térben is összehasonlító európai kutatási infrastruktúrát, úgy, hogy a magas módszertani sztenderdjei ne sérüljenek. *Mission (im)possible! (?)*

Februárban az ESS-nek, csakúgy, mint minden survey módszertannal operáló kutatásnak szembesülnie kellett azzal, hogy nem lehet kérdezőbiztosokat terepre küldeni és – az elmúlt közel 20 évben az ESS-ben (is) alkalmazott – hagyományos személyes megkérdezés módszerével kérdőíves kutatást készíteni. Magyarországon, csak úgy, mint Európa államainak többségében, egyik napról a másikra minden *face-to-face survey*, illetve kvalitatív kutatás leállt, nemcsak a társadalomtudományi célú, hanem a kereskedelmi vagy a politikai közvéleménykutatások világában is. Sok területen hibernálódtak kutatások a piaci bizonytalanságok miatt, míg máshol éppen azonnali visszajelzésre lett volna szükség arról, hogy a járvány hogyan változtatta meg az emberek mindennapi életét, fogyasztói szokásait, attitűdjeit. A személyes megkérdezések ellehetetlenülése így gyors

46 Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, és TK Számítógépes Társadalomtudomány Kutatócsoport

alkalmazkodásra kényszerítette a kutatócégeket. Az egyéni és fókuszcsoportos interjúk hirtelen átkerültek az online videókonferenciák világába, és megszorodtak a telefonos és webes lekérdezések.

Ami a személyes interjúkat illeti, ott mondhatnánk, hogy rendben, leállt az élet, ez is egy olyan dolog, ami leállt; majd újra indul. Csakhogy az újraindulás egyáltalán nem evidens. Még ha a kijárási korlátozásokat fel is oldják (az ESS esetében szeptemberig mind a 31 résztvevő országban), akkor is kérdés a járvány visszatéréseinek időpontja. Abban ugyanis megegyeznek a járványügyi előrejelzések, hogy lesz a járványnak egy második (vagy akár harmadik) hulláma, de senki nem tudja megjósolni, hogy az mikor fog bekövetkezni és mennyire lesznek súlyosak a következményei. További problémát jelent, hogy a survey kutatások teljes leállása az elmúlt hónapokban jó eséllyel szétzilálta a survey terepmunka szervezeti hátterét: a kérdezőbiztosok, akik jellemzően egyéni vállalkozóként több cégnek dolgoznak párhuzamosan, az állandó megbízások és jövedelem hiányában válság-üzemmódra váltottak, és emiatt egyáltalán nem biztos, hogy a járvány után ugyanazokkal és ugyanúgy lehet folytatni a munkát. A legnagyobb problémát azonban az jelenti az ESS – és a survey kutatások jövőjének szempontjából általában is –, hogy a személyes megkérdezésekben a válaszadási hajlandóság várhatóan jelentősen bezuhan. Európa minden országában tapasztalható évtizedes tendencia az, hogy az emberek egyre kevésbé szeretnek kérdőívekre válaszolni. Jelenleg Európa országainak többségében az emberek 40–45%-a válaszol a személyes megkereséssel kért kérdőíves kutatásokban. A járvány várhatóan negatívan érinti majd a válaszadási hajlandóságot, ráadásul nem is kiegyensúlyozott módon: az idősek, különösen a városi környezetben élők között várhatóan sokkal nagyobb mértékben fog növekedni a válaszmegtagadás, mint a fiatalok körében. Tehát, még ha nem is látunk majd drasztikus csökkenést a válaszadásban az év második felében, akkor is várhatóan tovább fog nőni az aszimmetria a különböző társadalmi csoportok elérésében. Nehéz ma még megmondani, hogy kik lesznek azok, akik a vélt vagy valós fertőzésveszélyre hivatkozva nem szeretnék kérdezőbiztosokat a lakásukba beengedni.

Milyen alternatívák léteznek a hagyományos survey kutatások kiváltására, és főleg, mit jelent ez az ESS számára? Survey-re nyilvánvalóan szükség lesz, hiszen egy társadalom egészét képesek reprezentatív módon szondázni, a társadalom egészére vonatkozóan általánosítható információkat biztosítani.

Létezik és széles körben használt alternatívája a *face-to-face survey*-knek, amely nem személyes, hanem más kommunikációs eszközökön keresztül történő megkeresést alkalmaz: ilyen a már említett telefonos vagy a webes kutatás (ahol a felület, ahol válaszolni lehet az okostelefontól az asztali gépek képernyőméretéig terjed). Ezek azonban jóval korlátozottabbak mind tartalmi mélységüket, mind módszertani megbízhatóságukat tekintve. Mindkét módszer esetén a válaszadási ráta töredéke a *face-to-face* interjúkat alkalmazó survey-k válaszadási rátájának, úgy, hogy inherens a torzulás a válaszadási hajlandóságot tekintve: fiatalabb, digitális eszközök használatában jártasabb, aktív emberek inkább elérhetőek ilyen módszerekkel. Ráadásul egyik esetben sem áll rendelkezésre a teljes társadalmat lefedő mintavételi keret, tehát hiába kérdezik meg egy személyes megkeresésen alapuló mintát használó survey mintanagyságának akár a sokszorosát, nem biztosítható a minta teljes népességre vonatkozó reprezentativitása. Ezért ezekkel a technikákkal nem biztosítható az ESS legfontosabb tulajdonsága: a szigorú módszertani sztenderdeknek megfelelő mintavétel és lakossági reprezentativitás. És még egy nagyon fontos szempont: a terepmunka módszerének a megváltoztatása jó eséllyel

megszakítja az időbeli és térbeli összehasonlíthatóságot, amely 2002-óta az ESS egyik legnagyobb erőssége.

A másik komoly korlátja a telefonos, illetve online kérdéseknek a kérdőív hossza: mivel nincs jelen kérdezőbiztos, nem tudja segíteni a kérdezettet, és nem tudja elérni, hogy egy hosszabb kérdőív minden kérdésre válaszoljon. Bár vannak, akik jóval hosszabb kérdőíveket is lekérdezhetőnek tartanak, a hüvelykujj szabály mégis az, hogy 15-20 percesnél nem lehet hosszabb az ilyen módon kért kérdőív, ez viszont vajmi kevés teret ad mélyebb társadalmi kérdések vizsgálatához, hiszen már csak az alap demográfiai – kor, nem, iskolai végzettség, családi állapot, háztartás összetétele, munkapiaci helyzet – kérdések önmagukban is minimum 10 percet vesznek igénybe.

Az ESS – elsősorban a mintavétel problémája miatt – egyértelműen elvetette a fenti módszerek alkalmazásának lehetőségét; azok sem a szigorú módszertani elvárásoknak, sem az ESS által vizsgált komplex társadalmi jelenségek számára nem biztosítanak megfelelő keretet. Ugyanakkor különböző módszereket ötvöző, vegyes megoldások lehetősége komolyan felmerül. A mintavételi keret nem változhat: annak alapja a népesség- vagy háztartás-nyilvántartás; elsődleges mintavételi pontok meghatározásával a népesség alapvető demográfiai összetételét kell tükrözze. A kérdőív lekérdezése ugyanakkor elképzelhető más módszerekkel is annak érdekében, hogy a várhatóan magasabb válaszmegtagadási arány és annak torzító hatása tompítható, vagy akár kiküszöbölhető legyen: például ahol a hagyományos személyes kérdés nem lehetséges járvány-biztonsági okokból, a kérdezőbiztos felajánlhatja az online videós kérdést, amely előre megbeszélte időpontban történne. Ha jobban belegondolunk, egy ilyen kiegészítő (vagy akár elsődleges adatfelvételi) módszer meghonosodása a terepmunkát végző vállalkozások, a kutatásokat megrendelők számára sem feltétlenül rossz hír. A survey kutatások megbízhatósága számtalan tényezőtől függ, de az biztos, hogy ezek közül a kérdezőbiztos személye, az általa elvégzett munka minősége döntő jelentőségű. A videós interjúk esetében megszűnhet a földrajzi kötöttség. Az interjúk akár egy központi (*call-centerhez* hasonló) helyszínről lebonyolíthatók, kifejezetten erre a feladatra kiképzett kérdezőbiztosok segítségével. Az elmúlt 3–4 hónap vélhetően sokszorosára gyorsította ezeknek a technológiáknak az innovációs, fejlesztési folyamatait. Miközben egy ilyen módszer a *face-to-face* kérdéshez képest más típusú etikai jellegű kérdéseket vet fel, az adatfelvétel minőségbiztosítása új eszköztárral gazdagodhat, hiszen jobban ellenőrizhető lesz magának a kérdésnek a folyamata. Egy ilyen megoldás ugyanakkor két szereplőt kíván: egy olyan „kvázi-kérdezőbiztos”, aki kimegy az adott címre, és megteremt az első kontaktust a kérdezettel. Amennyiben a személyes helyszíni lekérdezést a megkérdezett nem vállalja, úgy „átvezeti” őt a folyamat másik ágára, aminek a vége (remélhetőleg) egy sikeres videós interjú, amit földrajzi helyzettől függetlenül már más is elkészíthet.

Függetlenül attól, hogy miként talál (vagy miként nem talál) magára a kutatási piaci az elkövetkezendő néhány hónapban, a COVID-19 járvány (is) mindenképp a survey kutatások módszertani megújítását kényszeríti ki hosszabb távon: a jövő minden bizonnyal az olyan vegyes módszertannal operáló és /vagy webalapú survey kutatásoké, amelyek képesek biztosítani a reprezentativitást és azt, hogy akár több megkérdezéssel (panel) több témát magába foglaló komplex kérdőíveket kérdezzenek. Egy ilyen panel létrehozására tesz kísérletet az ESS-hez kapcsolódó H2020-as SUSTAIN-2 projekt CRONOS-2 kutatása, amely a tervek szerint a rendszeres ESS survey-t veszi alapul a válaszadói panel rekrutálásához. Biztosítja tehát azt, hogy ha nem is teljes mértékben

reprezentatív, de olyan alapsokaság alapján készül, amelynek kiindulási alapja a teljes népesség. A panel jelleg pedig lehetőséget ad arra, hogy a hagyományosan kétévente ismétlődő hosszú (kb. 1 órás), mind a kérdezőt, mind pedig a kérdezettet megterhelő kérdőív helyett meghatározott időszakonként (kb. negyedév) rövidebb tematikus blokkok kerüljenek lekérdezésre. A népességet reprezentáló webes (vagy telefonos) kutatások feltétele ugyanakkor az lenne, ha a központi népesség-nyilvántartás az emberek telefonszámát és/vagy email címét is tartalmazná, és ezeket – megfelelő adatvédelmi biztosítékok mellett – legitim módon igénybe vehetnék kutatási minták összeállításához (és a kapcsolatfelvételhez). Ez nem utópia, hiszen például Svédországban ez már létezik, de azzal is tisztában vagyunk, hogy ez nagyon komoly adatvédelmi aggályokat vet fel.

Végezetül, a koronavírus-járvány megmutatta, hogy egy egyik napról a másikra bekövetkező társadalmi vészhelyzet esetében mennyire fontos, hogy a lehető leggyorsabban megismerhessük az emberek viselkedésében és vélekedéseiben bekövetkező változásokat. A hosszú távú változások feltérképezésére a hagyományos survey (adatfelvételi technikától függetlenül) továbbra is jó megoldásnak tűnik. Azonban komoly igény mutatkozik arra, hogy közel valós időben is megismerjük és megértsük ezeket a folyamatokat. A járvány miatti korlátozások első heteiben – amikor a legnagyobb szükség lett volna rá – a döntési kényszerben lévő kormányzatok vagy éppen társadalomtudósok aligha voltak tisztában azzal, hogy a könnyen mérhető és megfigyelhető dolgok (mint pl. mennyien vannak az utcán, mit vásárolnak az emberek) mögött milyen összetett folyamatok zajlanak a bezárt ajtók mögött. Ennek a tudásnak egy jó része – már ami az adatokat jelenti – ma már egyre inkább a telekommunikációs cégek és internetes vállalkozások kezében volt. A jövő izgalmas (és rögzös) útja ezeknek az etikus megismerése lehet. De ez már egy másik írás témája lesz...

NAGY BEÁTA⁴⁷

TUDOMÁNY RE-LOADED / ÚJRATERVEZVE

Az elmúlt néhány évben vagy évtizedben egyre nyilvánvalóbban láttuk, hogy a globalizálódó világban tapasztalható folyamatok felgyorsultak és egyre inkább kontrollálhatatlanná váltak. A hatékonyság, az eredményesség, a versenyképesség és a gyorsaság nemcsak a gazdasági vagy a társadalmi környezet, de az akadémiai világ egyre nagyobb részének elvárásaivá és kötelező hívószavaivá váltak. Hol az önmegvalósítás, hol a strukturális kényszerek, hol a neoliberális gazdasági környezet, hol a tudomány áruvá válása, hol a globális akadémiai verseny, hol a profitmaximalizálás volt a fő magyarázat. Miközben a társadalomtudósok többnyire kritikával illették e folyamatot, a trendek és folyamatok megkérdőjelezése és megváltoztatása aligha volt várható tőlü(n)k.

És ekkor jött a járvány, amelynek nyilvánvalóan számos előjele volt. Beszéltünk is róla egyre többet, hiszen akár a saját kutatási területemen, a társadalmi nemek tudományában, akár az újradefiniált oktatási fókuszunkon, a globális társadalmi tanulmányokon belül, az egyik fő tétel a globális hatalmi viszonyok és a kapcsolatrendszerek értelmezésének nélkülözhetetlensége, a beágyazottság vizsgálatának fontossága. Ezen tudás megléte ellenére sokszerű volt a kényszerű megtorpanás. A korábbi keretet és korlátot adó dinamika hirtelen megfoghatatlanná vált, helyébe a tehetetlenség, a bénultság, majd a bizonytalan tájékozódás lépett. Bár azokat a hangokat is jól lehetett hallani, amelyek jobban aggódtak a járvány szociális, mint gazdasági hatása miatt (Barabási A. L.), sokan mondták azt is, hogy a világ ezek után már nem mehet tovább a korábbi módon (Harari). Ez utóbbiak persze gyakran naiv remények voltak és maradtak, hiszen a gazdasági kényszerek és szükségszerűségek csekély teret adnak a változásnak.

Hogy mégis változás is jön, arra három példát szeretnék hozni saját tapasztalataimból, amelyek már önmagukban is biztatók lehetnek:

1. **A tudáshoz és a kutatáshoz való hozzájutás demokratizálása.** A tudás megszerzésének új, kollektív módjai. Appadurait mondja, hogy a kutatás joga sokkal szélesebb csoportnak jár, mint az arra „felkentek köre”⁴⁸. Mások és máshogy is kutathatnak tehát: megjelentek azok a közösségi kezdeményezések, amelyekben nem az egyéni kutatói teljesítményen volt a hangsúly, hanem a közös és közösségi megoldások megtalálásában. Az online világba való elkerülhetetlen bekapcsolódásnak számos előnye is lehet: bizonyos helyzetekben, azaz, ha megvan a technikai feltétel és tudás, akkor a hozzáférés és az információszerzés sokkal demokratikusabbá válhat, mint korábban volt. Magyarország esetében például csökkenti a vidék-főváros megosztottságot.
2. **A közösség számára fontos és releváns témák.** Részben az online, részben az offline kapcsolatokon keresztül egyértelművé és láthatóvá váltak azok a csomópontok, amelyek a „hétköznapi” embereket, a kutató-

47 Budapesti Corvinus Egyetem Kommunikáció és Szociológia Intézet

48 Appadurai, Arjun (2011) A kutatáshoz való jog. *AnBlok* 5. 66–75. Letöltve: http://epa.oszk.hu/02700/02725/00004/pdf/EPA02725_anblokk_2011_5_066-075.pdf

kat és a diákokat is foglalkoztatták. A tanárok, diákok és kutatók motivátlansága hosszan tartó folyamat eredménye volt. A most felmerülő témák azonban olyanok, amelyek a motivátlatlan hallgatók számára is fontosak. Ilyen kérdés például a szolidaritás, a családok túlterhelése és diszfunkciói, a munka jelentősége és fontossága.

- 3. Partneri viszonyok a kutatásban és az oktatásban.** Bár az oktatás roppant hagyományos és konzervatív rendszer, az újra és újra bekerülő fiatalok miatt (is) állandó az igény a változásra. Most talán a korábbiakhoz képest is erősebben átrendeződtek a prioritások, hogy kinek mi a fontos, és hogy miért szeretne tanulni. Ilyen körülmények között már másfajta, demokratikusabb, partneri hozzáállásra van szükség, ahol a diák hangja is jobban hallható, és álláspontja is mérlegelendő. Az új felállásnak az is lényegi következménye, hogy senki sem tud egyedül kutatni vagy írni. Talán az egyének izoláltsága is felerősítette a vágyat, hogy együtt lehessen dolgozni másokkal. A közös feladat vagy játék öröme sokkal fontosabb lesz, mint az öncélú tudományos teljesítmény és a lemaradástól való félelem.

Összességében, ami ránk vár, az az a nem lebecsülendő kihívás, hogy közösen kitaláljuk, hogyan lehet normálisan működni nem normális körülmények között.

OLÁH SZ. LIVIA⁴⁹

TEACHING IN TIMES OF COVID-19

Although I am living and working in Sweden, not in Hungary, some experiences are globally shared these days, which I can reflect upon and are of interest for this call. Large-scale online teaching is one of the new phenomena we had to get used to in the past months and is of major importance given its wider societal implications. An unfortunate consequence of terminating classroom teaching, the necessity of which is not disputed at all in the pandemics, is that the new form of teaching (i.e. exclusively digital) contributes to enlarging societal inequalities.

First of all, we take it for granted that all pupils / students have (access to) the necessary technological equipment. This assumption reveals our lack of insight in the everyday struggles of the socioeconomically disadvantaged, who cannot make ends meet and cannot afford to buy a laptop, a tablet or even a smartphone. Previously students from such homes could use the library and the computers there, but this option is no longer available since libraries are closed due to the pandemic.

Second, access to the hardware is not enough. One needs to have the proper software installed and the knowledge of how to work with it. If one of the latter is missing, the flow of studies will be interrupted as some students will not be able to follow what is being taught and/or solve the assignments necessary to pass a course. Teachers themselves may be struggling with the technological challenges as they had no time to prepare for moving all teaching online; it happened quite suddenly. They certainly do not have time (skills?) to act as IT-support for their students, those of whom struggling with such problems thus risk falling behind.

Third, there are many challenges related to teaching online only. It is much harder to continuously monitor students' understanding when not meeting them face-to-face or seeing them merely via the screen. The small signals of problems to keep up with what is being taught, easy to pick up in personal contact, often get lost in online teaching. In addition, students may feel more vulnerable in the digital environment, which makes them even less willing to reveal if they are not able to follow the explanation provided by the teacher. Family or friends can help in some cases, acting as additional tutors, so students may manage nevertheless. But what about those, many from disadvantaged backgrounds, who do not have a network which could provide such support? They are likely to fail.

Fourth, some students, even the usually high-achievers, struggle with feelings of inferiority when they cannot quickly enough adapt to the new teaching environment. This seems to be more common among the socioeconomically disadvantaged with strong family ties; they sometimes consider their own failures as letting down their loved ones. Teachers can help to mitigate their anxiety only if they are informed about it

49 Department of Sociology, Stockholm University, Sweden

and have the extra energy it takes along with strong empathy enabling them to provide the mental support needed.

All in all, socioeconomic disadvantages regarding students' background are likely to magnify with respect to outcomes of online teaching and learning. Thus COVID-19 brought another major challenge to our democracies, namely, how to ensure equality in education and hinder the strengthening of social inequalities under extreme circumstances. The future will tell whether we stand up to the challenge.

OROSZ ÉVA⁵⁰

HOGYAN ÉRINTHETI A KORONAVÍRUS JÁRVÁNY A MAGYAR EGÉSZSÉGÜGYET?

A koronavírus járványnak az egészségi állapotra, az orvos-beteg kapcsolatra és az egészségügyi rendszerre gyakorolt lehetséges, szerteágazó hatásaival kapcsolatban több a kérdés, feltételezés, mint a világosan kirajzolódó változás. Jelenleg nem tudható ugyanis, hogy meddig kell még együtt élnünk a vírussal, a megnövekedett bizonytalansággal.

Az *egészségi állapotra és a halálzásokra* gyakorolt eddigi közvetlen következmények – a súlyosabb megbetegedések és a COVID-19 következtében elhunytak – viszonylag jól számszerűsíthetők. A járvány további menete és a járványon átesettek szervezetére gyakorolt hosszútávú hatása azonban nem látható előre. Továbbá a járvány érintettjei azok a nem-COVID-19 betegek is, akik az egészségügy drasztikus leállítása, majd a megnövekedett várólisták miatt késve vagy egyáltalán nem jutnak ellátáshoz, vagy akiket késve diagnosztizálnak. Nehéz – és csak évek múlva lehet hozzávetőlegesen – megbecsülni ennek a hatását a halálzásokra, egészségromlásra. Ahogy a járvány gazdasági és szociális következményeinek a hatását is, különösen a mentális egészségre.

A kórház – az iatrogén fertőzések miatt – eddig is veszélyes helynek számított, ezután még inkább így lehet: a regisztrált megbetegedések közel harmada kórházakban alakult ki és közöttük magas az egészségügyi dolgozók aránya. Hogyan alakíthatja át ez a kockázat a kórház belső munkafolyamatait (beleértve a minőségbiztosítás követelményeit) és belső infrastruktúráját? Lesz-e kormányzati akarat, pénzügyi forrás arra, hogy a kórházak egy részének veszélyforrást jelentő higiénés körülményeit (beleértve a fürdőszobák hiányát is) javítsák?

Egy jól működő egészségügyi rendszerhez elsősorban megfelelő pénzügyi források, elegendő és jól fizetett orvos és szakdolgozó, továbbá alkalmazkodóképes, hatékony irányítási és ellátórendszer szükséges. Egészségügyünk mindezek szempontjából tartós válságban van. *Kérdés, hogy a járvány rádöbbenheti-e a kormányzatot a változtatás szükségességére.* Az eddigi jelek nem túl biztatóak. A legsúlyosabb probléma: az orvos- és nővérhiány. Az elmúlt hónapokban az egészségügyi dolgozók nemhogy béremelést nem kaptak, hanem a jövedelmük (a túlmunka lehetőségének a megszűnése miatt) csökkent, amit nem biztos, hogy kompenzálni fog a beígért 500 000 forintos juttatás.

Az irányítás zavarait tükrözik a sokszor átgondolatlan, ellentmondásos és kaotikus intézkedések, például a kórházi ágyak rapid és a járványhelyzettel nem indokolható mértékű szabaddá tétele; a bizonytalan és ellentmondásos kommunikáció (maszkviselésre, tesztelésre vonatkozóan), az információhiány, a háziorvosi szolgálat védőeszközökkel való ellátásának még május elején is fennálló megoldatlansága. Ezek a jelenségek „logikus” következményei az egészségügy intézményrendszerében 2010 után – a közigazgatás irracionális mértékű centralizációjának, hatalomkoncentrációjának következtében – végrehajtott átalakításnak. 2011-ben az ÁNTSZ területi szerveit beolvasztották az akkor létrehozott kormányhivatalokba – ezzel szétverték az országosan egységes, önálló, a helyi közigazgatástól független, hatékony közegészségügyi-járványügyi szervezetet, majd 2017-ben

50 Az ELTE TáTK egyetemi tanára, az MTA doktora

tönkretették a központi szakmai bázisát is. Valószínűleg ennek is tudható be, hogy – számos EU országtól eltérően – az egészségügyi kormányzat nem vette elő a 2009-ben készített pandémiás tervet, ami részletesen tartalmazta a kormányzat, a közegészségügyi-járványügyi szervek, az egészségügyi intézmények feladatait egy világjárvány egyes szakaszaiban. *Kérdéses, hogy lesz-e kormányzati akarat az országosan egységes szervezet helyreállítására és jelentős fejlesztésére.*

Az ellátórendszer területén 2010 után visszaállították az egészségügynek az államszocialista időszakra jellemző „kézivezérést”. A kórházakat elvették az önkormányzatoktól és a több mint 100 kórház működtetője egyetlen kormányzati szerv lett. A kórházigazgatók döntési kompetenciáját minimumra szűkítették. A kötelező egészségbiztosítási rendszer minden lényegi elemét felszámolták. A változások átalakították a döntéshozatali, működési mechanizmusokat, az ösztönzőrendszereket és az egész intézményi kultúrát. Felszámolták a döntések szakmai megalapozásának intézményesített folyamatait: a minisztériumon belüli és kívüli szakmai vélemények ütköztetését. Ezért – ahogy azt az elmúlt hetekben tapasztalhattuk – nagy a kockázata, különösen váratlan helyzetekben az elhibázott, következményeket nem mérlegelő döntéseknek.

Az egészségügyi ellátásban nagyon különbözhetnek a helyi körülmények, adottságok és a váratlanul előállt helyzetek is. Ezért – ahogy azt a nemzetközi tapasztalatok is mutatják – a központi szabályozásnak, ösztönzésnek és a helyi (intézményi, önkormányzati) vezetők megfelelő döntési kompetenciájának, felelősségének az ötvözésén alapuló irányítási modell az alkalmazkodóképes. *Az egészségügy átvilágítását május közepén a belügyminiszterre bízó döntésből úgy tűnik, nagy a kockázata annak, hogy inkább a „kézivezérés” további erősítése várható.*

A járvány kitörésekor sokakban felmerült az a kérdés, hogy a járvány rádöbbenheti-e a kormányzatot az egészségügy fontosságára, és ezáltal fordulatot hozhat-e az egészségügyből történő – közel másfél évtizede tartó – forráskivonásban. Erre égetően nagy szükség lenne. A magyar egészségügyi közkiadások GDP-hez viszonyított aránya a 2006-os 5,5%-os szintről 2010-re 5,0%-ra, 2018-ra pedig 4,6%-ra csökkent. Ugyanebben az időszakban a cseh kiadások a GDP 5,3%-áról a 6,2%-ára növekedtek. 2006-ban a magyar egy főre jutó egészségügyi közkiadás az EU(OECD) országok átlagának 56%-át, 2018-ban pedig már csak az 50%-át érte el. Ugyanebben az időszakban a cseh kiadások az EU(OECD) országok átlagának 70%-áról a 87%-ára zárkóztak fel. A forráskivonás következményei emberéletekben mérhetők: az egészségügy teljesítményét átfogóan jellemző „kezelhető halálozás” magyarországi rátája 2006-ban 29%-kal, 2017-ben pedig már 43%-kal volt magasabb a megfelelő cseh adatnál. Ezek az adatok⁵¹ a leszakadásunkat jelzik – nem csak a nyugat-európai országoktól, hanem a többi visegrádi országtól is.

A járvány első hullámában a halálozási adatok szempontjából – elsősorban az *időben megtörtént*, a társadalmi távolságtartást szolgáló, közösségi szintű korlátozó intézkedéseknek köszönhetően – sikeres volt védekezés. Ez azonban nem biztosíték a jövőre nézve. Ezért az előzőekben vázolt problémákra adott kormányzati válaszoktól is függ, hogy humán és pénzügyi erőforrásaiban, intézményrendszerében megerősített vagy tovább gyengített egészségügy fog-e szembenézni a járványnak – a WHO előrejelzése szerint télen várható – újabb hullámával.

51 Adatok forrása: OECD.Stat adatbázis (Health expenditure és Health status: avoidable mortality) adatai alapján végzett számítások (<https://stats.oecd.org>)

ÖRKÉNY ANTAL⁵²

ALBERT CAMUS ÉS A COVID–19 VIRUS

Albert Camus 1947-ben fejezte be egyik legfontosabb és legmegrázóbb regényét, a Pestist. Véletlen egybeesés, hogy éppen a COVID–19 vírus megjelenésének időpontjában készült el és jelent meg Vargyas Zoltán kiváló újrafordításában a könyv, a Jelenkor Kiadó gondozásában. Én januárban olvastam az új kiadást, és visszagondolva, mai szemmel, megrendítő élmény volt számomra a könyv hatása alatt szembesülni a koronajárvány következményeivel.

A könyv megírása Camus számára nagyon sok időt vett igénybe, mert közbejött a második világháború. 1942-ben kezdett neki a könyvnek, de az anyaggyűjtés után Camus hamarosan belekerült az ellenállásba, és csak Franciaország felszabadulása után tudta folytatni a munkát. Camus könyvét sokan úgy értelmezték, hogy az európai 20. század kataklizmái, és ezen belül a faszizmus, a náciizmus és második világháború borzalma, valamint a Holocaust drámája inspirálta a szerzőt. A könyv azonban mai szemmel inkább emlékeztet a világra, és ezen belül Európa mai hangulatára a huszonegyedik század elején, a koronavírus időszakában.

A Pestis páratlan hangulatának az egyik titka abban van, hogy a szerző egyes szám harmadik személyben meséli el az olvasónak a történetet. Az elbeszélő nem akar dramatizálni, sokkal inkább egy szikár tárgyilagos stílusban mondja el a történetet, mintha csak egy dokumentumregényt olvasnánk. Az elbeszélő nem tesz mást, csak tudósít, beszámol az eseményekről, bemutatja a szereplők életét, mentesen mindenfajta érzelmektől vagy érintettségtől.

Már a történet indítása is elidegeníti az olvasót. A regény egy jellegtelen, 200 ezer lakosú francia városban, Oránban játszódik az algériai tengerparton. A tenger ugyan csodásan kéklő, de a városban nincsenek se galambok, se fák, az évszakok változása alig érzékelhető, legfeljebb a nyári hőség szárazsága és forrósága töri meg az unalmas egyformaságot. Az emberek lázas egykedvűséggel élik életüket, unatkoznak, és bár sokat dolgoznak, mindezt csupán azért, hogy meggazdagodjanak. *„Nyilván mi sem természetesebb manapság, mint hogy az ember reggeltől estig dolgozik, aztán este kártyázással, kávéházzal, fecsegéssel üti el a maradék idejét. De vannak városok, országok, ahol az emberek megsejtik, hogy van más is... Orán viszont sejtés nélküli város, vagyis teljesen modern”* (8–9). Szenvtelen élik az életüket, és így viszonyulnak a halálhoz is. A sivár és unalmas mindennapokat a betegség csak megzavarja, a haldóklók pedig inkább kényelmetlenséget jelentenek, semmint részvtre érdemes lényeket. Ebben a világban üti fel a fejét a fekete halál, és az elmesélő végigköveti a pestis történetét a kirobbanástól a hosszú pusztító elterjedésén keresztül a hirtelen eltűnéséig.

A könyv egy járvány pusztításának kétszemponjú társadalomlélektani irodalmi elemzését adja, tökéletesen megírt epikai formában. Az egyik szál a város életének drámai átalakulását és tömegreakcióit mutatja be, a másik szál viszont néhány szereplő élettörténetén keresztül egy járvány lehetséges megélésének alternatíváit

⁵² Az ELTE TáTK egyetemi tanára, az MTA doktora

és cselekvési lehetőségeit próbálja kibogozni.

Egy járvány nem állja ki az ész próbáját. *„A csapás mindennapos dolog, de az embernek nem akarózik elhinnie, ha éppen őrá sújt le. Sok pestis és sok háború van a világon. De pestis és háború mindig készületlenül éri az embert”* (48). Az emberek nem hisznek a valóságnak, azt gondolják, hogy csak egy rossz álmot látnak. Folytatják a mindennapi szokásos életüket, és nem akarnak tudomást venni a fenyegetésről. *„Szabadnak hit-ték magukat, pedig senki sem szabad, amíg csapások vannak”* (49). És amikor beköszönt a szép idő, a város nem akar tudomást venni a járványról sem, csak elszigetelt fertőzésre gondol, éli az életét, élvezi a szép időt. A prefektus először hezitál, de ahogy megsokasodnak a halottak, a helyzet kritikusra fordul. Kiderül, hogy nincs szérum, nincs elég kórházi ágy, miközben növekszik a megbetegedettek és a meghaltak száma. Végül, kihirdetik a rendkívüli állapotot, a várost lezárják, senki sem tud kijutni és be sem mehet senki. Sok családot szétszakít a járvány, a családok leveleket sem írhatnak egymásnak, a telefonok túlterheltek, legfeljebb táviratozni lehet. A haláltól való félelem felkorbácsolja az érzelmeket, amit a beletörődés és a végletes magány érzése követ.

A város képe megváltozik: mintha minden belül mozogna, a kívül fogalma megszűnik. A számok elvesztik jelentőségüket, nem tudni a halottak száma sok vagy kevés, inkább csak a számok megugrása kezdte megdöb-benteni az embereket. Rendeletekkel bezárják a legtöbb intézményt, a gazdaság lelassul, senki nem jöhet be és mehet el. Olyan ez, mint száműzöttnek lenni: visszamenni az időben, vagy felgyorsítani a jelent. A tétlenség egyszerre szüli a múlttal való vívódást, vagy a képzelet játékát, amitől az emberek azt várták, hogy mindent újra helyretesz. És a halottak száma már olyan mértékű lesz, hogy az emberek közönyösen vesznek tudomást róluk, végül el sem temethetik a halottjaikat. Megszűnnek a gyászszertartások, a betegek magányosan halnak meg távol a szeretteiktől. Aztán mindent elborít a pestis. Az emberek már nem mennek ki az utcára, átterjed a szegényebb környékekről a gazdagabb részekre, a tetemetek már tömegsírba temetik. A várost elárasztja az apátia és az élet monotóniája, a múlt és a jövő elveszti jelentését, csak a jelen marad. Az emberek *„a pestis második szakaszában már emlékezőtehetségüket is elvesztették”* (221).

A járvány személyes tanúságtétele több szálon zajlik és különböző sorsok és reakciók bonyolult szövetében mutatja be a várost ért csapás megélését és cselekvési mintáit. A központi figura Bernard Rieux doktor, aki a kezdetektől próbálja menteni az embereket és tudósít az orvosi hivatás súlyos dilemmáiról. Nem hisz a hősiességben, nem egy eszmének él, munkáját nem egy morális küldetésnek tartja, csupán a dolgát végzi, próbálja menteni az embereket, próbál gyógyítani és átsegíteni a betegeket a halálba. *„Ez az egész nem a hősiességről szól, hanem a becsületességről”* (201). Ez pedig azt jelenti számára, hogy végezze a dolgát. Fáradhatatlanul küzd a betegek megmentéséért, miközben a halált még orvosként sem tudja megszokni, fokozódó szenvtelenség-gel kénytelen túltenni magát az egyre elhatalmasodó mindennapi emberi drámákon. Számára minden ember egyenlő, nem tesz különbséget közöttük. Nem hisz a megváltásban, és bár hívő ember, az isteni gondviselést és a katasztrófa következményeit megpróbálja egymástól elválasztani. *„Ha a világ rendjét a halál szabályozza, akkor talán Istennek is jobb, ha nem hiszünk benne, ha minden erőnkkel harcolunk a halál ellen, s nem az eget bámuljuk, ahol ő hallgat”* (157).

A regény legvégén derül csak ki, hogy a történet krónikása nem volt más, mint maga Rieux doktor.

A hosszú járvány alatt szinte mindenkiel kapcsolatba került, ő szembesült az emberek tragédiájával, és miközben a pestisjárvány alatt mindvégig az emberek pártján állt a halállal szemben, mégis megpróbálja megőrizni tárgyilagosságát.

A járvány pedig olyan hirtelen szűnt meg, amilyen hirtelen jött. De a doktor tudja, hogy nincs minek örülni és vigadni. *„Mert tudta azt, amit nem tudott a mámoros tömeg, habár meg van írva a könyvekben, hogy a pestis bacilusa soha meg nem hal, és soha el nem tűnik, évtizedekig ott lapulhat a bútorokban, a ruhákban, ott vár türelmesen a szobákban, a pincékben, a bőröndökben, a zsebkendőkben, irkafirkákban”* (375. old.). Albert Camus nem élte meg 2020. március 11-ét, amikor az Egészségügyi Világszervezet (WHO) világjárvánnyá nyilvánította a Covid-19 járványt.

FORRÁS

Albert Camus (2019) A pestis. Fordította Vargyas Zoltán, Jelenkor Kiadó.

PÉLI GÁBOR⁵³

A JÁRVÁNY HATÁSA AZ ÚJ KUTATÁSI ÖKOLÓGIÁKRA

A válsághelyzetben kiemelt szerepben találta magát a számítógépes társadalomtudomány. Időlegesen *ad acta* került az MTA szerepe körül az elmúlt két évben fellángolt alap kutatás – alkalmazott kutatás vita. Azonnali, széles transzdiszciplináris együttműködéssel megszerezhető válaszok kellettek a vírus jellegére, terjedésére, gazdasági és életviteli hatásaira vonatkozóan. A hirtelen kerekedő alkalmazás-közelség elfedni látszik, hogy a felálló gyakorlati kutatásokat múltbeli alap kutatások segítik. Az információhiányos helyzetekben felértékelődő *intelligent guessing* ugyancsak meglévő elméleti kereteinkre támaszkodik. De míg békeidőben gondos méríc-kelés követi a tudományos ötletelést, most ennek hozama röpké tesztelést követően mélyreható társadalmi döntések meghozatalánál vált szemponttá. Alap kutatásokra való múltbeli ráfordítások nélkül rosszabbul járhattott volna a világ.

A honi szociológia látványosan, a médiában is jól láthatóan kapcsolódott be a természettudósokkal, matematikusokkal folyó kutatásokba, gondoljunk a KSH szerepére a Semmelweis Egyetem koordinálta országos átfertőződöttségi kutatásban, vagy a Röst Gergely vezette matematikai modellezés gyakorlati illesztésében való szociológiai közreműködésre. Ezek a sikerek megtolthatják a szakma empirikus, kvantitatív részét. Az nem lenne baj, ha több pénz jutna számítógépes társadalomtudományra és a hatás oldalvizein haladva talán más, közvetlen alkalmazást nem ígérő kutatásokra is. De a sikeres járványtani szereplés veszélyes leegyszerűsítésre is alkalmat adhat: lám, sikerült azonosítani a társadalomkutatás használható és támogatandó szeletét. Hiába tudja a szakma, hogy az adatalapú kutatásokat termőre fordító értelmezési kapacitást az elméleti tradíció táplálja, közvetlenül és hajszalereken keresztül, ha egyszer az elméleti ráfordítások nyesegetése csak a holvanazmég jövőbeli tudományos hozamot károsítja.

Szociológusnak természettudósokkal trafikálni a múltban is előnyös volt, mind az átfedő kutatási témák intellektuális érdekessége, mind a természettudományok a miénket nagyságrenddel meghaladó kutatási költségvetése miatt. A másik oldal számára a szociológusok *interface* szerepe tette becsessé az együttműködést, az adattömeg társadalmilag értelmezhető kimenetelekké alakításának eleddig nálunk képződő képessége. De ehhez a számítógépes társadalomtudomány szociológus művelőinek – saját kvalitatív és kvantitatív módszereik triviális ismerete mellett – alkalmazkodniuk kellett másmilyen módszertanokhoz, és általában a természettudományok gondolkodási mintáihoz. Az ott megismert eljárások módszertani áttöréseket hozhatnak, például a társadalmi hálózat kutatás hatásterjedési modelljei a statisztikus fizika perkolációs és más módszereire támaszkodnak. Az elfuserálatlan alkalmazáshoz azonban az alapoktól újra kell gondolni ezeket az eljárásokat: milyen körülmények, milyen átalakítások és milyen érvényességi határok között alkalmazhatóak társadalmi hálózatokra?

⁵³ Társadalomtudományi Kutatóközpont Számítógépes Társadalomtudomány Kutatócsoport és Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

A *Big Data* alapú kutatások igazi szűk keresztmetszete az értelmezési kapacitás. Társadalmi vonatkozású adatok esetén ezt elsősorban a társadalomtudományok szolgáltatathatják. A rohamosan növvő értelmezési és illesztési kereslet érdemi kutatási lehetőségeket nyithat meg a számítógépes társadalomtudományhoz korábban nem kapcsoló szociológusok számára is, kvantiknak és kvaliknak egyaránt, akik nem meglévőségeik művelését elhagyva, hanem éppen területük sajátos belátásait hasznosítva kerülnek a képbe. Az ismeretlen formális módszerek jelentette akadály is megkerülhetőnek látszik. Itt a számítógépes társadalomkutatás mai művelőinek egy második *interface* szerepe kerülhet a természettudományokkal dokkoló első mellé: kollégáink specifikus, kvalitatív szakértelmének becsatornázása az adatértelmezési és alkalmazási feladatokba. Ez a második, szociológián belüli zsilipelés talán nem lenne nehezebb, mint matematikusokkal és fizikusokkal szót érteni. A létrejövő ökológiai lánc a szakmán kívüli kollégáktól a számropogtató szociológusok fokozatain a kvalitatív társadalomtudományok képviselőiig terjed. Az ilyen ökológiák tudományos hozama és tudományos eltartó képessége egyaránt számottevő lehet.

Szóval éljen, és erősödjön a megbonthatatlan termtud-társtud barátság. Csak szem előtt tartandó és képviselendő, hogy a szociológia fő sodra nem azonos a számítógépes társadalomtudománnyal. Az utóbbi a társadalomtudományok látásmódját, gondolati modelljeit hasznosítva sikeres és kelendő. Ezt a szempontot a kutatási javak elosztásánál is érdemes napirenden tartani. Nem mi fújjuk a passzátszelet, de vitorláinkat megfelelően igazíthatjuk.

RÁCZ ANDREA⁵⁴

MINDENKI ÉS SENKI ÜGYE

A COVID-19 a gyermekjóléti és gyermekvédelmi rendszer strukturális hiányosságait is láthatóbbá tette, előrevetítve a járvány gazdasági következményeként a gyermekes családok helyzetének további romlását, a kirekesztett csoportok élethelyzetének kilátástalanabbá válását.

A gyermekvédelem fogalmát kétféle értelemben, szűkítő (a Gyermekvédelmi törvény hatálya alá tartozó ellátások és szolgáltatások által tematizált szakpolitikai terület) és bővítő (minden olyan társadalmi tevékenység, mely a 0-18 éveseket célozza) értelemben használjuk.⁵⁵ A gyermekvédelmi beavatkozások sikerének megítélése jellemzően hosszabb távon lehetséges. Egy társadalmi krízis következménye, annak pusztító ereje, demoralizáló hatása azonban hamar láthatóvá válik. Jelen írásban mindkét értelmet felsejlik a gyermekvédelemnek, mert két olyan példát hozok, melyek annak a bizonyítékai, hogy a gyermekek és a gyermekes családok élethelyzete, legyenek akár jobb vagy rosszabb helyzetűek, lényegében nem ügye senkinek. Ha a gyerek „ügy” lenne, akkor látható lenne egy átfogó gyermekkor-politika, amely egységesen kijelölné az egészséges gyermekkor biztosításához szükséges támogatásokat, ellátásokat, rendszerben kezelve a családot.

Két példa, mely a gyermekvédelmi intervenciók értelmezési keretrendszerén belül máshova sorolandó: az egyik az örökbefogadással kapcsolatos jogszabályváltozások előkészítéséhez kapcsolódik, a másik pedig a járványügyi helyzetben az otthontanulásra, digitális oktatásra való átállás kérdésköre. A gyermekvédelmi intervenciók közül az utóbbi a szükségletorientált kivételes mezőbe tartozik,⁵⁶ melynek ismérve, hogy a gyermek természetes szüksége az életkorának megfelelő tanulmányok folytatása, az állam részéről ez a szükséglet elismert, ugyanakkor egy alsó és felső életkori határral a szülőt arra kötelezi, hogy iskolába járjon a gyermek, ezek nem teljesülését pedig szankcionálja. Az örökbefogadás jogintézménye szakellátásban nevelkedő gyermekek esetében ezzel szemben a problémaorientált kivételes mezőbe tartozik, hiszen itt a vérszerinti családban olyan mérvű problémák vannak, hogy az állam a helyettesítő védelem biztosítására vállal kötelezettséget, bizonyos veszélyeztető bánásmódokat nem tolerál.⁵⁷ A helyettesítő védelem történhet az intézményes ellátásokat biztosításával (gyermekotthon) vagy az állam által konstruált családdal is (nevelőszülőség, örökbefogadó család). A két példa álláspontom szerint azért érdekes, mert a járványügyi helyzetben egyetlen közös tudással (társadalmi és szakmai szintű) rendelkezünk, ez pedig a *nem tudás* közös tudása. Ennek hátterében önmagában a járvány okozta bizonytalanság, és a gazdasági-társadalmi következmények beláthatatlansága állt világviszonylatban és nemzetállami kereteken belül is. A gyermekes családok életét a járványügyi helyzet jelentősen átrendezte, részben az otthoni munkavégzésre, otthontanulásra való berendezkedés, másrészt a családi jövedelmi helyzet bizonytalanságai okán.

54 ELTE TáTK Szociális Tanulmányok Intézete

55 Domszky András (1999) Gyermek- és ifjúságvédelmi alapvetés. Budapest: Államigazgatási Főiskola.

56 Szöllősi Gábor (2003) A gyermekvédelmi probléma mint társadalmi konstrukció. *Esély*, 2, 75–85.

57 Véleményem szerint a vérszerinti szülő kezdeményezésére történő örökbeadás is ide tartozik: a szülő körülményei nem alkalmasak a gyermek ellátására, az örökbeadás, mint jogi lehetőség ennek megoldására biztosított az állam részéről.

Elég hamar világossá vált, hogy az oktatáspolitikai a tanköteles korú gyermeket nevelő családokra terhelő az otthontanulást kötelezővé téve a tanulmányok folytatását digitális úton⁵⁸, úgy, hogy ennek sok esetben (a társadalom alsóbb rétegeiben) egyáltalán nem⁵⁹, vagy csak kihívások mellett (főként a középosztályban)⁶⁰ voltak meg a családi (a gyermekvédelmi szakellátás vonatkozásában pedig az intézményi) feltételei. A digitális oktatás eszköz- és tudásbeli hiányosságait pótlandó központi megoldások nem születtek, így a küzdelem minden érintett család osztályrésze lett. A megküzdés szintjét és sikerét a társadalmi státusz határozta meg, de a kormányzati intézkedések égető hiányával párhuzamosan a feszültség és a kilátástalanság minden tankötelezett korú gyermeket és fiatal nevelőt elért. Ide sorolhatjuk az érettségi és a továbbtanulási lehetőségek körüli bizonytalanságokat is. Fogalmazhatunk úgy, hogy a gyermekes családok oktatási frusztrációja az állam által univerzalizáltikussá vált.

Mindeközben, amikor a tanulmányokat folytató gyermekeket nevelő családokat elismerhetnénk heroikus küzdelmükben, új oktatáspolitikai irányok is napvilágot láttak, gondoljunk csak az iskolaórség tervezett bevezetésére.⁶¹ Hogyan tekintsünk az iskolára, mint szocializációs színtérre, ha az iskola egy olyan hely, ahol gumibotra és bilincsre is szükség lehet az erőszakmentesség fenntartása érdekében? Bár az intézkedés csak bizonyos iskolákat érint, ahol a pedagógusok erre nyitottak, sőt maguk megnyugtatóra – pedagógiai eszközök hiányában – igénylik a rendőri jelenlétet, mégis az az érzésünk, hogy az iskoláról mint társadalmi intézményről nehéz lesz úgy gondolkodni, hogy egy gazdag pedagógiai módszertan mellett a felnövekvő generációk hátránykompenzálását, esélyeik növelését, tudásuk elmélyülését és sikeres felnőtté válását szolgálja.⁶² A középosztályt kiszolgáló sem lehet így tekinteni az iskolára, ha csak nem nevezzük át valami másnak, ami megkülönbözteti a rendőri jelenlét által garantált erőszakmentes iskoláktól. Morálisan biztosan nem. Ezen a ponton érdemes kitérni a gyermeki jogok védelmére és széles körű érvényesítésére, amikor is egy gyermekekért létező intézményről a jogalkotó azt gondolja, hogy épp a gyermekektől kell megvédeni.⁶³

Ez átvezet minket a másik példára, mely intézkedéscsomag többek között az örökbefogadó szülőknek szóló – jelenleg kötelezően előírt – képzést tervezi opcionálissá tenni.⁶⁴ Fontos megjegyezni, hogy az elmúlt években mind a hazai, mind a külföldi örökbefogadások száma nőtt. A legtöbb gyermek gyermekotthonokból és nevelőszülőktől (60%) kerül örökbefogadó családba, ami azt jelenti, hogy az örökbefogadás előtt már a gyermek a gyermekvédelmi rendszerbe került a család anyagi, életvezetési problémái, a gyermek veszélyeztetése, elhanyagolása vagy bántalmazása miatt. A vérszerinti szülők a sok esetben anyagi problémáik megoldásához

58 Lásd a Gyerekjogi Civil Koalíció állásfoglalását: <https://unicef.hu/igy-segitunk/hireink/a-gyerekjogi-civil-koalicio-javaslati-a-koronavirus-krizisben>

59 Néhány példa: <http://ckpinfo.hu/2020/06/14/digitalis-tanrend-mi-tortent-a-hatranys-helyzetu-teruleteken/> <http://ckpinfo.hu/2020/06/14/digitalis-tanrend-mi-tortent-a-hatranys-helyzetu-teruleteken> vagy <https://24.hu/belfold/2020/04/15/koronavirus-digitalis-oktatas-hatranys-helyzetu-gyerek/>

60 Lásd pl.: https://index.hu/techtud/2020/03/25/epul_a_digitalis_pedagogiai_babel_tornya/

61 Lásd pl.: https://index.hu/belfold/2020/06/13/nemcsak_rendorbol_lehet_iskolaor/

62 Lásd a Gyerekjogi Civil Koalíció állásfoglalását: <https://unicef.hu/ezt-tesszuk-itthon/gyerekjogi-koalicio/iskolaorsegrol-szolo-allasfoglalas>

63 A parlamenti vitát lásd (19103-19105): <https://www.parlament.hu/documents/10181/1569934/ny200608.pdf/0c973209-432e-b861-ef77-aef1c089e8cc?t=1591939250927>

64 Lásd a Gyerekjogi Civil Koalíció szakmai álláspontját: <https://unicef.hu/ezt-tesszuk-itthon/gyerekjogi-koalicio/allasfoglalas-orokbefogadas-jogszabaly-modositas>

nem kapnak segítséget a gyermekvédelemben nevelkedés idején, hogy gyermeküket hazavihessék. 2017-ben közel 2000 gyermek volt örökbeadható, az örökbefogadások száma pedig meghaladta az 1000 főt. Az örökbefogadásra alkalmas házaspárok és egyedülállók száma 2800 fő körüli.⁶⁵ A képzés szükségességének kérdésében a szakma és a széles közvélemény is egységes 66, hiszen egyértelmű, hogy a szülőségre való felkészülés a gyermek és az örökbefogadó szülő számára is fontos, különösen akkor, ha egy traumatizált gyermek sorsának tartós rendezéséről van szó. A képzés mind a gyermek hozott sérüléseinek a feldolgozása, mind az örökbefogadó szülő élettraumáival való szembenézése szempontjából nélkülözhetetlen eszköz. A képzés megnyit, sokszor sebeket feltép, családi titkokat felszínre hoz, majd segít interpretálni, közösen gondolkozni, nyugvópontra jutni és tudást szerezni, olyanról, amiről előzőleg mit sem sejtünk. Arról, hogy milyen születés előtti és/vagy utáni traumával nem a vér szerinti családban nevelkedni, mely az örökbe fogadott gyermeknek ciklikusan visszatérő téma az identitáskeresés folyamatának különböző állomásain. Az örökbefogadással számos gyermek szerető családra talál, de ha ezektől a családoktól az állam, miközben egy új családot konstruál, elveszi a szakemberek által támogatott felkészítés lehetőségét, valójában elismeri, hogy úgy preferálja a jobbmódú családokat a vér szerinti szülők ellenében, hogy figyelmen kívül hagyja a gyermeki jogokat és lenézi a „tisztos” középosztálybeli, örökbefogadásra alkalmasnak tartott szülőket.⁶⁷

Álláspontom szerint e két kiragadott példa azért szemléletes, mert a járványügyi helyzet egy krízishelyzet, és mint minden krízishelyzet, lehetőséget teremt a tanulásra, új stratégiák kialakítására, új együttműködések kidolgozására, belső építkezésre. A pandémia mint külső tényező miatt romló gazdasági-társadalmi helyzetet a gyermekeket és gyermekes családokat segítő intézményi szintről – annak diszfunkcionalitásai miatt – nem erodálhatjuk tovább. Átgondolt gyermekkor-politika hiányában a gyermekek ügye egyszerre mindenki és senki ügye. A gyermekek ügye közös felelősségvállalásra kell, hogy épüljön, mely olyan jóléti és védelmi szolgáltatásokat feltételez, mely a gyermeki szükségletekre valós időben reflektál, perspektívába helyezve a gyermekek társadalmi mobilitási és integrációs esélyeinek növelését. A gyermekvédelmi kutatási irányok közül hozzám a kritikai megközelítés áll a legközelebb, mely a COVID-19 kapcsán arra a kérdésre keresné a választ, hogy „Merre tovább gyermekvédelem?”. A hozott példák azonban a „Még meddig?” kérdés megválaszolását sürgetik.

65 KSH (2018) Statisztikai tükör. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/orokbefogadas.pdf>

66 Az örökbe adottként nevelkedett és örökbefogadó szülőként véleményüknek hangot adó közszereplők megszólalása a közvélemény álláspontját formálta és több mint 15 ezer aláírás gyűlt össze a képzés megszüntetése ellen. Érintetti véleményként lásd: https://index.hu/kultur/2020/06/03/rohrig_geza_toth_kriszta_grecso_krisztian_tompa_andrea_kollar-klemencz_laszlo/ és <https://szabad.ahang.hu/petitions/maradjon-kotelezo-az-orokbefogadok-felkeszito-tanfolyama>

67 Az Országgyűlés 2020.06.16-án végül elfogadta a törvényjavaslatot. Lásd: https://m.hvg.hu/itthon/20200616_orokbefogadas_torveny_tanfolyam_szavazas

RÓBERT PÉTER⁶⁸

POLARIZÁCIÓ

A társadalmi egyenlőtlenségek, a széttartó irányba mozgó társadalmi megnyilvánulások sokféle formát öltenek. Szó lehet anyagi javak, életkörülmények, életesélyek, lelkiállapotok, magatartások közti különbségek növekedéséről. Az így felfogott polarizáció szélesebb folyamat, mint amit Piketty bemutat. Általánosítva a társadalomtudományban Merton nyomán használatos *Maté-effektus* fogalmat: egyre kevesebbeknek lesz egyre jobb és egyre többeknek lesz egyre rosszabb – legalábbis relatíve. Egy váratlan külső hatás, mint a koronavírus-járvány *erősíti a polarizációt*. Itt is lesznek nyertesek és vesztesek pénz, vagyon, képzettség, hatalom, rendelkezési viszony, bizalmi tőke, informáltság stb. terén. Az ilyen irányba mutató jelenségek közül terjedelmi okokból itt csak néhány szerepel, röviden és felszínesen.

1. A járvány miatt távoktatásra tértek át az iskolák. A kontaktórákra építő, lexikális tudást közvetítő, kompetenciákat, problémamegoldási képességet kevésbé fejlesztő, nem ritkán szegregáltan működő oktatási rendszerben a származás szerinti és/vagy etnikai egyenlőtlenségek csökkentése eddig is eltérő mértékben valósult meg. Volt, akinek jutott jobb minőségű oktatás, másoknak nem. A távoktatás mindezt felerősíti, a hátrányos helyzetű térségben és/vagy családban élő diákok otthonában nagyobb valószínűséggel nincsen internet, számítógép, a szülők nem tudják segíteni a gyereket az iskolai feladatok otthoni teljesítésében. *Tovább nő a társadalmi távolság a minőségi képzéshez való hozzáférés esélyét tekintve.*

2. A járvány következtében sokan dolgoznak távmunkában. A home office nem volt jellemző a hazai alkalmazási viszonyokra. A munkavállalók egy része már korábban szívesen dolgozott volna otthonról, mások kevésbé. A vezetők viszont szívesebben látják a dolgozókat irányított, ellenőrzött környezetben; ők akkor nyugodtabbak, ha a bárhol, bármikor elvégezhető munka (is) az ő szemük előtt zajlik. Van cég, ahol a számítógépes egér mozgását tartja számon egy rendszer; van, ahol a munkáltató a jelenleg home office-ban dolgozóktól napi jelentéseket kér az elvégzett munkáról, és van egyetem, ahol központilag ellenőrzik, hogy ki mikor jelentkezik be az oktatói felületre, tart előadást, tölt fel tananyagot. Miközben a munkavállalók az átláthatóság és elszámoltathatóság újabb elvárásait tapasztalják meg, a politikusok, a kormányközeli szakemberek ellenőrzése, elszámoltathatósága csökken. Döntéseiket nem kell indokolniuk, kérdésekre nem kötelesek válaszolni. *Polarizáció, ha a munkavállalók méltatlan helyzetbe kerülnek, mert csökkenő bizalmat tapasztalnak „felülről” és a politikusok, kormányközeli szakértők hatalma úgy (is) nő, hogy több bizalmat kényszerítenek ki „alulról”.*

3. A *home office* még így is előnyös állapot, sok dolgozó jóval súlyosabb hátrányokat szenved el, munkakörülményeit tekintve sokkal kiszolgáltatottabb, s a legrosszabb helyzet az, ha valaki elveszti a munkáját. Megnő a jelentősége annak, kiknek vannak tartalékaik, kik számíthatnak valamilyen segítségre. Az esélyek polarizálódnak: egyfelől a nagy, multinacionális cégek és dolgozóik lehetnek jobb helyzetben, másfelől a kis családi

⁶⁸ Széchenyi Egyetem, TÁRKI

vállalkozásoknál képződhet spontán védőháló. A kormányzat eközben azokat a vállalkozásokat támogatja kiemelt módon, amelyekkel stratégiai partnerségi megállapodása is van, s amelyek korábban is kedvezményeket élveztek. Ide tartoznak az autópári vállalatok, a turizmusban érdekelt cégek, de – a politikai vezetés prioritásait ismerve – a sportegyesületeknek sem kell aggódniuk. A hazai „new deal” inkább „old deal”, a régóta ismert, a kormányhoz közelálló gazdasági szereplők előnyéről szól, számukra képződik költségvetési tartalék, hozzájuk kötődnek a kiemelt gazdasági övezetek. Ha a munkanélküliek tőlük mégsem kapnak elég új állást, ott a közmunka és a hadsereg. *A gazdasági szereplők, a munkavállalók polarizációja tovább növekszik.*

4. Csak akkor lehet megítélni, hogy valójában mi történt, ha megbízható, érvényes, hiteles adatok állnak rendelkezésre. Aggasztó, ha adatokat úgy állítanak elő, hogy politikai kívánságoknak, elvárásoknak feleljenek meg, ha a nem kívánatos adatok nem jelennek meg, ha információkat titkosítanak, ha az adatokhoz való hozzáférésben különbségek vannak. Az élet számtalan területén megjelenő kormányzati sikerpropaganda hamis képet fest. *Fokozódik a polarizáció a tényleges és a szlogenekben megjelenő valóság között, illetve azok között, akik ismerhetik, illetve akik nem ismerhetik az igazi adatokat.*

Van azért felelőssége a társadalomkutatásnak is. Amikor a világ olyan helyzettel kerül szembe, mint a mostani koronavírus-járvány, erős a kísértés, hogy a ténylegesen felmerülő társadalmi kérdésekre minél gyorsabban szülessenek válaszok. De a megbízhatóság, az érvényesség a társadalomtudományi kutatási eredmények esetében is elvárás. A gyors reagálás nem mentesít, *az adatok polarizációja itt is ront a dolgokon.*

SÁSKA GÉZA⁶⁹

JÁRVÁNY ÉS ISKOLA

A pandémia idején is ismeretlen és egyben aggodalmat keltő dolgok esnek meg, amelyekre adott válaszok olykor emlékeztetnek Horatio szavaira Hamlet apjának szelleme láttán, Arany János kitűnő fordításában: „*Mi részben árt sajátlag, nem tudom; De általános véleményem az, Hogy ez honunkra nagy csapást jelent.*”

Elegendő példaként az érettségi vizsga körüli heves vitára utalnom. Utólag vált világossá, hogy szinte veszélytelen az írásbeli vizsga megtartása, s azok jártak igazán jól a szóbeli vizsgák elmaradásával, akik a tételek kidolgozásának terheit elkerülve érettségi bizonyítványt tudtak szerezni, vélhetően csak az idén.

A bizonytalanságot és a homályt növelte az oktatási kormányzat az iskolabezárás körüli határozatlanságával is, ami távolról sem ágazati, hanem kormányzati probléma, még akkor is, ha jelentősége eltörpül a járvány megfékezésének fontossága mellett.

A Horatio-i érzület és gondolkodási mód érzékelhető a bezárt iskolák, a kollégiumok esetében. Szokatlan, hogy a diáknak otthon kell lenni és iskolamód tanulni a lakásba zárt szüleivel. A pedagógusok pedig megszokott munkamódszereik módosítására kényszerülnek. Minden másképp van, mint volt, és ez terhes.

A hírekben elsősorban azoknak a szülőknek az aggódo szava erős, akiknek a gyerekei a mérvadó felsőoktatási intézményekre felkészítő gimnáziumokban, illetve elő-általános iskoláiban tanulnak.

A társadalom legalsó szeleteiben élők igen rossz helyzetéről is gyakorta esik szó, többnyire nem a közvetlenül érintettek beszélnek sorsukról, hanem az érdekeik nevében fellépő értelmiségiek.

A felső és legalsó társadalmi csoport közötti sokkal vastagabb réteg néma, hallgatnak, a konfliktusaiknak csekély a nyilvánossága, nincs is politikai képviselőjük, eltekintve néhány pedagógustól.

A pandémia idején a társadalmi rétegződés szinte kézzelfoghatóvá válik. A kisebb településeken és a regionális lejtő alján a városokhoz képest sokkal nagyobb számban akadnak olyan szülők és gyerekek, akik számára az iskola közvetítette kultúra idegen, célját nem, vagy alig-alig látják át, az otthonmaradás a szabadságot jelenti számukra, s az utánuk menő segítő szándékú tanárok olykor inkább terhesek.

Ugyanez másképpen: technikai értelemben az internetre támaszkodó kötelező oktatás az általános iskolai korosztály 80 százalékát éri el. Főként az ország keleti felében élők, illetve az alacsony iskolázottsággal jellemezhető szülők gyermekei internet-hozzáférés vagy számítógép hiányában nem élhetnek az online oktatás lehetőségével. Minden ötödik tanuló ilyen. Azokról a diákokról van szó, akik közül kevesen tanulnak tovább az általános iskolát követően, s szüleik az átlaghoz képest mérsékelten működnek együtt a pedagógusokkal és viszont. Ők azok, akik elesnek az iskolai étkezéstől is. Róluk több szó esik a nyilvánosság terében, mint a 80 százalék gondjairól.

⁶⁹ Debreceni Egyetem, ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar

Két, egymást kizáró oktatáspolitikai igény békésen megfér egymás mellett. Az egyenlőtlenség nehezményezői kevesebb kormányzati koordinálás mellett állnak ki, a NAT nem kell a pedagógiai elitnek és a középosztály jó részének, míg mások nagyobb állami befolyást kérnek az önszervezésben élő alul lévők helyzetének javítására.

A járvány időszakában az iskolakritikák jó része fényt vet az iskola nem nagyon látható belső életére, arra, amit a tantestületek a maguk szempontjából helyesen nem kötnek mások orrára.

Az iskolalátogatási tilalom a több tudás megszerzésében érdekelt családokat is kellemetlenül érintette. Azokról van szó, akik korábban is különórákkal növelték gyermekeik iskolai sikerességét. Valószínű, hogy ők képesek a legjobban alkalmazkodni az iskolai óra házitanítássá formált technikájához, aminek az a feltétele, hogy a szülő tudja, megértse a tananyagot, és legyen a közelben olyan személy, aki járatos a matematikában, kémiában, fizikában, idegen nyelvben. Általában van is. Az is feltétel, hogy a szülők otthon legyenek, mondjuk home office-ban dolgozzanak. Az általános iskola első osztályos diákjain azonban ez sem sokat segít, vélhetően ők szenvedik meg legjobban a tanítók hiányát.

Ezekben a napokban tudatosul a szülők többségében, hogy mekkora és milyen szerepe van az iskolának, azaz a pedagógusoknak. A szülők jelentős hányada eddig talán sohasem került olyan közel az iskolai tananyaghoz, mint most, hiszen a *home schooling*-ban neki is meg kell tanulnia, amit a gyerekének szántak. Szembesül azzal, hogy az elküldött feladatok megoldásához a tankönyveket neki is el kell olvasnia. A többség számára nélkülözhetetlen lenne a tanári magyarázat. Óhatatlanul véleményt alkot a kompetencia alapú műveltség mi-benlétéről, közvetlenül láthatja a pedagógusok értékelési technikáját. A szülők jelentős része nem is érti, hogy feladatok megoldására adott érdemjegy miből tevődik össze. Korábban elég volt annyit tudni, hogy mi a jó és a rossz osztályzat, az új helyzetben azonban már indoklást is vár, különösen, ha gyereke helyett maga csinálja meg a leckét.

Azt persze senki se látja, mit hoz a jövő. A járvány előtti állapotokhoz képest mennyiben rendeződnek vissza a viszonyok.

SIK ENDRE⁷⁰

TÁVOLSÁG IGEN, TÁRSADALMI NEM

Közel fél évszázados szociológusi tevékenységem során legtöbb művem azért írtam, mert kellett. Leggyakrabban, mert vagy a főnök rám osztotta a feladatot vagy kellett a pénz (ösztöndíj, utazás, fizetés...). De néha „csak úgy” is írtam valamit, olyat, amit az éppen soron lévő főnököm (esetleg nagyon) nem akart, s ami pénzzel sem kecsegtetett. Ezekben az esetekben valami felizgatott, feldühösített, fellelkesített, megcsiklandozta az intellektusomat, vagy valakinek be akartam szólni.

A koronavírus-járvány kapcsán előbb felvilágosítottam a népet, hogy miként is kellene gondolkodni a járványról,⁷¹ majd jót dühösködtem azon, hogy mennyire erkölcstelenül kezelik az adatokat az illetékesek (és az őket kiszolgáló szakemberek),⁷² illetve mennyire visszaél sok kormányzat az emberek tudatlanságával, s ebben gyökerező félelmével.⁷³

Most egy, a járványhoz szorosan kapcsolódó fogalom – a társadalmi távolság – használatának félrevezető természetéről rántom le a leplet, s teszek kísérletet megmagyarázni, hogy miért lett ez a torz fogalom olyan magától értetődő természetességgel mindenki által elfogadva.

Sok szót ebben a körben⁷⁴ nem pazarolnék arra, hogy az, amit a járvány során mindenkinek betartani javasolnak, az nem a társadalmi, hanem a fizikai távolság betartása, hiszen nyilván minden szakmabeli ismeri a Bogardus-féle társadalmi távolság fogalmát és a proxemika alapművét⁷⁵. Tehát (csupán néhány esetleges példát elősorolva) senki (legalábbis hivatalosan) nem akarja, hogy a nők néhány lépéssel a férfiak mögött bándukoljanak, hogy a zsidókat zárják gettóba, s nem történt sehol kísérlet a feudalizmus rendiségéből levezethető viselkedési szabályok újjáélesztésére, mondjuk, hogy a paraszt ne léphessen közel az úrhoz.

A virológusok a járvány terjedésének heveségét egy minimális fizikai távolság betartatásával tartják elképzelhetőnek csökkenteni, ami természetesen nehezebb egy olyan kultúrában, amelyben a beszélgetés szerves része a másik simogatása, s a találkozás minimum kézfogással, maximum három puszival jár együtt, mint mondjuk a skandináv világban (lásd a következő képet).

De persze a helyes társadalmi távolság a hatóság kényétől-kedvétől is függ. A WHO szerint a helyes táv egy méter, amit sok ország elfogad, de például Kanada, Spanyolország és Nagy-Britannia a kétméterre esküdött

70 ELTE TáTK és Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai intézet

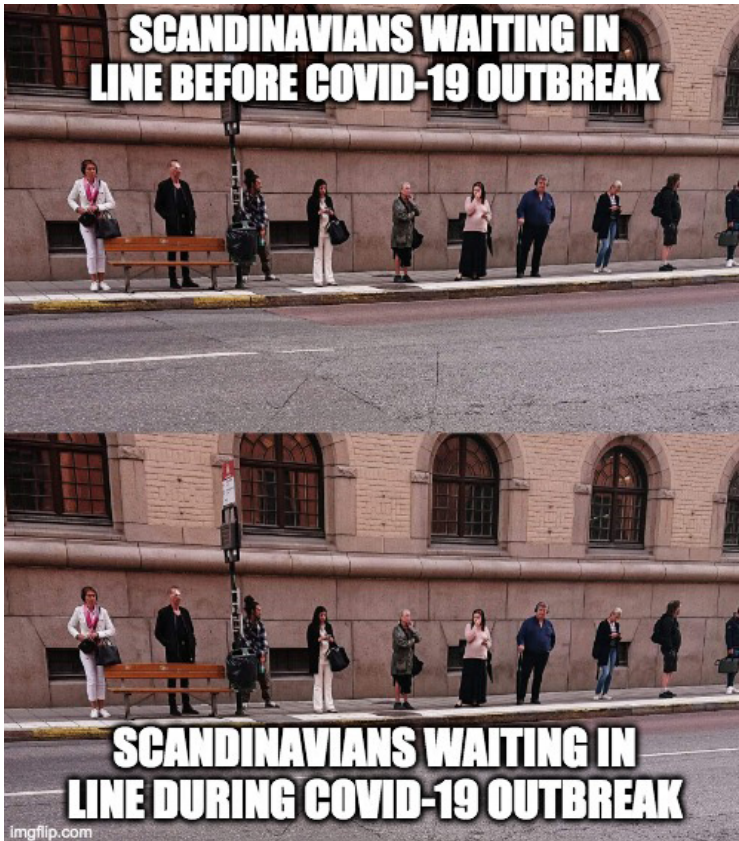
71 <https://www.es.hu/cikk/2020-04-30/sik-endre/vazlat-a-csapalsag-tarsadalomrajzazhoz.html>

72 <https://24.hu/belfold/2020/05/11/koronavirus-jarvany-adat-sik-endre/>

73 <https://www.es.hu/cikk/2020-06-12/sik-endre/fantazia-kerdese.html>

74 Mint ahogy ezt a felismerés sem elsőként tettem – lásd: <https://qubit.hu/2020/03/26/magyar-kutatok-figyelmeztetnek-vigyazzunk-nehogy-a-tavolsagtartas-elszigetelodeshez-vezessen>

75 Hall, E.T. (1987) Rejtett dimenziók. Budapest: Gondolat.

Forrás: <https://qz.com/1842183/sweden-is-taking-a-very-different-approach-to-covid-19/>

fel, míg a precíz dél-koreai és USA-beli hatóságok az 1.4, illetve 1.8 métert vallják igaznak.⁷⁶

De miért használja mindenhol és mindenki ilyen gátlástalanul ezt a nagyon is veszélyes tartalmú fogalmat? A válasz a „társadalmi” fogalom jelzőként való megjelenésének menyétszó jellégében rejlik. Ezt a jelenséget Hayek írta le nagyon meggyőzően.⁷⁷ Művében a „szociális” jelző 160 változatát mutatja be, s azt állítja, hogy a „szociális” jelző menyétszó, amennyiben „ahogy a menyét állítólag képes anélkül kiüríteni egy tojást, hogy ennek látható jelét hagyná maga után, úgy ezek a szavak is megfosztanak tartalmától minden olyan kifejezést, amelyhez hozzáraják őket, miközben látszólag érintetlenül hagyják őket.”

Én ezt a felismerést már használtam, mikor a társadalmi tőke nagy népszerűségét próbáltam megmagyarázni (Sik 2006),⁷⁸ de akkor úgy érveltem, hogy a „társadalmi tőke” fogalom oximoron jellegéből fakadó érzelmi töltés teszi ezt a borzalmas fogalmat sikeressé.

A társadalmi távolság fogalmának ellenállás nélküli elterjedését sem hiszem, hogy az okozná, hogy mindenki ismerte Hall művét vagy a Bogardus-technikát. Sokkal inkább az, hogy ez a fogalom simulékony és laza, mindenki rögtön érti, könnyűvé teszi elfogadását, hogy a „társadalom” is (tehát „mindenki”) ezt tartja helyesnek. Ez pedig az emberek nyájösztönének segít felszínre kerülnie, ami jól jön akkor, amikor a félelem olyan nagy és elterjedt, mint amilyen a csapás (csapás és válság)⁷⁹ első fázisában volt. És persze jól illik ez a fogalom az olyan kormányzatok szájába is, amelyek kifejezetten szeretik, ha az emberek gyakorolják a birkalétet.

⁷⁶ <https://www.bbc.com/news/science-environment-52522460>

⁷⁷ <http://ketezer.hu/2007/11/a-mi-mergezett-nyelvunk/>

⁷⁸ Sik E. (2006) Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? Szociológiai Szemle, 2, 72–95. Elérhető: <http://www.mtapti.hu/miszt/20062/004.pdf>

⁷⁹ Erről lásd még: <https://www.es.hu/cikk/2020-04-30/sik-endre/vazlat-a-csapalsag-tarsadalomrajzahoz.html>

SIMONYI ÁGNES⁸⁰

AZ ÁTALAKULÁSRÓL: ITT VOLT? MEGJÖTT? ÉS AKKOR MOST?

Az elnéptelenedett főterek, iskolák, templomok, üdülőhelyek, stadionok, üres repterek, pályaudvarok, villamosok láttán és a városközpontok friss levegőjét szívva, pár hétig valóban úgy érezhettük (télből a nyárba menet), hogy új világ kezdődik. A nagy- és kisvárosokon túl a vidék is néptelen volt. Iskola otthon, gyerekek otthon, munka otthon (ház körül), vásárlás otthonról, család, barátok, kollégák on-line, közügyek a média felületeken. Orvoshoz, kórházba nem megyünk, hogy óvjuk az egészségünket és a betegeket! A közegészségügy fókuszában a fertőzöttek. A „helyzetet” tudósok és politikusok értelmezik, különböző számokat mutatnak, velük folyamatokat vázolnak fel, következtetéseket vonnak le és intézkednek: betiltanak, engedélyeznek, támogatnak.

Gyors és persze felületes leírás. Egyszerű képek – gyerekek otthon, üres utcák, bezárt munkahelyek, otthonról dolgozók és otthonról nem-dolgozók, idősek otthon elszigetelve vagy családtól távol tartva, számítógépekhez és telefonokhoz tapadók – ugyanakkor bonyolult társadalmi tartalmakkal, sok korábbi tapasztalatunkat új megvilágításba helyező értelmezési lehetőségekkel. A gondolkodásunkat felépítő, meghatározó eddigi társadalomtudományi kutatások nyomain ennek a helyzetnek az értelmezéséhez a régi kérdéseket kezdem újrafogalmazni a munka, a munkahely, a tudások, a szervezeti keretek, a társadalmi kapcsolatrendszerek és képviselők, a gazdaság működtetéséhez szükséges társadalmi intézményrendszer; az oktatás, a családtámogatások, a közegészségügy, a mobilitási és a szállítási infrastruktúra terén.

A munka, ami továbbra is a megélhetés alapja, hogyan alakul át? Milyen technikákkal, milyen szervezeti keretekben, munkahelyi környezetben és milyen társadalmilag elfogadott munkafeltételek között dolgozunk most és majd?

Milyen tudásokra és készségekre van és lesz szükség? Ezeket milyen intézményi keretekben, oktatási rendszerben lehet megszerezni, karbantartani, felújítani?

A jelenlegi munkahelyek közül, milyen gazdasági társadalmi intézményi feltételek és támogatások mellett, melyek tudnak megmaradni?

Milyen tevékenységekre van és teremődik igény a globalizáció, a technika és a tudások változó feltételei mentén? Lesz-e és milyen lesz az „új-globalizáció”, ha a vírus velünk marad?

Milyen irányokban – milyen tevékenységekben, ágazatokban, szakmákban, régiókban, korosztályokban – folytatódik a prekarizálódás, a munkák rendszertelenné, piaci igények mentén rugalmassá válásának folyamata?

A technika és a technikai infrastruktúra mellett milyen társadalmi, intézményi feltételei vannak és lesznek az otthonról végzett munkának?

80 ELTE Szociálpolitika Doktori Iskola

Milyen munkaeszközökre, munkahelyi és otthoni infrastruktúrára van és lesz szükség a munkahelyek megtartásához, bővítéséhez?

Milyen gyermekintézményi ellátottságnál, milyen internetes és kommunikációs hálózatok révén, milyen lakásviszonyok között lehet tartósan otthonról végzett – *smart* – munkákra berendezkedni?

Hogyan integrálódnak az otthonról végzett munkák a családi viszonyrendszerekbe? A családi infrastruktúrák és kapcsolatrendszerek, a gyerekek és idősek ellátása hogyan alakulnak át azért, hogy az otthonok munkahely funkciókat is be tudjanak tölteni?

A nők otthoni munkavégzési formáinak megszorodása mennyire lesz összehangolható a még kiterjedtebb otthoni és gyereknevelési feladataikkal? És a férfiak otthoni munkavégzési formáival?

Már az eddigi kérdés is úgy szólt: mit is gondolunk a munka szervezeti határainak elmosódásáról és az átformálódó társadalmi képviselői rendszerekről?

Ezeket a problémákat kutattuk – már ahol tudták kutatni, innen KKE-ből inkább csak követtük a szakirodalmat – az automatizáció, a robotizáció, a mesterséges intelligencia térnyerése, a globális értékláncok, a rugalmas munkavégzés technikai, infrastrukturális és intézményi, közpolitikai, társadalmi feltételei és a prekarizáció lehetséges következményei kapcsán.

Az elmúlt években a klímaválság már új társadalmi értékeket, szempontokat hozott be a munka világában zajló átalakulások értékeléséhez, a gazdasági fejlődés irányainak, lehetőségeinek és társadalmi korlátainak felméréséhez. A környezeti lábnyom figyelembevételének követelménye mellett, most az egészségmegőrzés követelménye is primátust kapott (egy időre? a világ egyes térségeiben? egyes társadalmi és foglalkoztatási csoportok életében?) a munkavégzéssel, a foglalkoztatási lehetőségekkel, a munkakörnyezettel kapcsolatosan.

A számok, amik mentén egyelőre tájékozódunk, a járványról, terjedéséről, közvetlen következményeiről, a halálzásokról szólnak. Hallunk, olvasunk a bezárt munkahelyekről, a munkanélküliek számáról, a jövedelemkiesés mértékéről. A foglalkoztatási feltételek átalakulásáról és ennek megtámogatásáról, a közegészségügyi követelmények betartásáról alig tudunk. Hogy mi is történik a munka világában, ezt majd időtől és helytől függően adatközlésekből elkezdhetjük lassan tanulmányozni. És csak remélhetjük, hogy a munka világában a 21. században végbemenő – most már a Covid-19 által is kiváltott – változások társadalmi következményeinek átlátásához és közpolitikai válaszaihoz felélednek a társadalmi és intézményi viszonyrendszerekre kiterjedő komparatív társadalomtudományi kutatások.

SÜKÖSD MIKLÓS⁸¹

KÖRKÉP JÁRVÁNY UTÁN

Úgy látom, a COVID-járvány kezdete – 2020 januárja – óta legalább négy, egymással összefüggő, egymást erősítő trend rajzolódik ki.

A járvány felértékelte a nemzetállamokat

A járvány elleni védekezésben a nemzeti kormányok lezárták az országhatárokat, időszakosan leállították a nemzetközi kereskedelmet és közlekedést. A létfenntartás biztosítására szükséges ágazatokra szűkítették a nemzetgazdaság működését, korlátozták a szabad mozgást, kötelező karanténba zárták a családokat. Először Kína vezette be a karantént 2020. január 23-án Vuhanban és több más kínai városban. Mongólia már január 27-én, majd hamarosan több más ázsiai ország is követte Kínát. Végül márciusban az európai kormányok is észbe kaptak, és bevezették azokat az intézkedéseket, amelyeket már januárban kellett volna.

Kitágultak a nemzetállamok felügyeleti funkciói és lehetőségei, s ezek alapvető emberi jogainkat is érintik. Mindez elképzelhetetlen lett volna pár hónapja, a 2020. január–márciusi időszak előtt.

Leértékelődött az Európai Unió szerepe. Az EU 2020. januárja–márciusa között szinte láthatatlanná vált az aktivista nemzetállamok árnyékában.

A platform-kapitalizmus és az online kommunikáció robbanásszerű előretörése

Az online platformok olyan mega-vállalatok, amelyek hardver- és szoftver-infrastruktúrát biztosítanak más szolgáltatások és a felhasználók számára. A kapitalista rendszer egyre inkább digitális algoritmusok komplex rendszerként működik, az Oracle, a Google, a Facebook, a Microsoft, az Apple (és Kínában a WeChat, a Baidu, az Alibaba), stb. platformjain. A járvány alatt ezekre a platformokra épültek az személyes és munkahelyi online kommunikáció alkalmazásai (Zoom, Skype, Teams, Messenger, stb.). Aki e platformokról és hálózatokból kiszorul, annak egyre inkább a társadalmi léte kérdőjeleződik meg.

Az otthoni online munkavégzés és az online iskolai oktatás széthúzta a társadalmi különbségeket. Az otthoni irodából dolgozókhöz képest a részmunkaidősök, munkanélküliek, a képzetlenek még kiszolgáltatottabbakká váltak. Már a járvány alatt is – az azt követő gazdasági válságban még inkább. A számítógéppel nem rendelkező, szegény és hátrányos helyzetű gyerekek egyre inkább kiestek az online oktatásból. Az online kommunikáció előretörése és a csoportosulás tilalma és miatt csökkent az érdekérvényesítési – szakszervezeti – szervezkedés, megmozdulások lehetősége.

Az online jelenlét amúgy is elszegényíti a kommunikációt, leértékeli a testbeszédet és az arcjátékot, legyilkolja a közös együttlét örömét. Nem érezzük egymás illatát. Mikor hallottunk énekszót, élő zenét? Önálló,

⁸¹ Department of Communication, University of Copenhagen

autonóm, hús-vér lény lét helyett egyre inkább a digitális hálózatba kötött agyként tengődünk. Egyre inkább a digitális platformokon és hálózatokban létezünk. Mátrix újratöltve.

Ugrásszerűen nőttek az eddig is brutális társadalmi egyenlőtlenségek

A gazdagokhoz, a magasabban képzetekhez, a biztos munkával rendelkezőkhöz képest még kiszolgáltatottabbá vált, még jobban leszakadt a társadalom többsége. Az európai jóléti államok – Skandináviától a Benelux államokig – jól teljesítettek a járványt követő gazdasági-társadalmi kárenyhítésben. Más országokban minden eddiginél élesebben fény derült a szociális és az egészségügyi ellátórendszerek elégtelenségére – Magyarországtól Amerikáig. Ez természetesen együtt jár a társadalmi kirekesztettség különböző formáinak erősödésével – a romáktól a feketékig.

A jelenleg húszszázalékos munkanélküliségtől szenvedő Amerikából induló *Black Lives Matter*-tüntetések először az intézményes rasszizmus ellen tiltakoztak. Mára azonban a megmozdulásokból a társadalmi egyenlőtlenségek és az igazságtalanság ellen tiltakozó globális mozgalom fejlődött.

A világ lakosságának leggazdagabb 1 százaléka szerezte meg a bevételek 82 százalékát már 2018-ban is. A szupergazdagok és a világ többi része közötti szakadék a COVID-járvány alatt még drámaiban nőtt. Jeff Bezos (az Amazon vezérigazgatója és 11 százalékos tulajdonosa) 24 milliárd dollárral növelte hatalmas vagyonát a koronavírusjárvány időszakában, 2020 első négy hónapjában. Ez körülbelül húszszázalékos vagyonnövekedés négy hónap alatt – Bezos vagyona így 138 milliárd dollárra nőtt. Hasonlóan maximális sebességre váltott a közpénzpumpa Mészáros Lőrinc és egyéb oligarchák korrupst feltőkésítésében Magyarországon.

Geopolitikailag erősödtek a diktatúrák és gyengültek a demokráciák

A populizmus és a neoliberalizmus kettőse belülről roncsolja a liberális demokratikus rendszereket. Kína és több más ázsiai ország sikeres járványkezelése felértékelte puha hatalmukat. Egyre magasabbra ágaskodik a kérdőjel: vajon a jól szervezett, közösségelvű parancsuralmi kínai high-tech rendszer nem teljesít-e jobban, mint a jelenleg lángokban álló, rekordszámú COVID-fertőzöttet és halottat produkáló, az egyenlőtlenségek kínjában fetregő trumpi Amerika? A COVID-járvány fordulópontra jelenthet Kína és Amerika szuperhatalmi versengésében, és tágabb értelemben a konfucianus és a liberális demokratikus civilizáció hosszú távú versenyében egyaránt.

A hatalom centralizálása egyaránt jellemezte a demokratikus és a diktatórikus államokat – az utóbbiak azonban még lejjebb csúsztak az önkényuralmi lejtőn. Egyre komolyabban felmerül, hogy az online megfigyelés eddig csak a kínai digitális totalitarizmusban ismert technológiáit demokratikus kormányok is bevethetik. De hogyan lehet biztosítani, hogy a megfigyelési adatainkkal a demokratikus államok ne éljenek vele vissza, például ne használják politikai célokra?

A felhatalmazási törvénnyel Magyarország *de facto* egyszemélyi diktatúrává változott. A szólásszabadság szűkítésétől a rendszeralkotó korrupción át az önkormányzatok finanszírozásának elvételéig számos területen erősödtek az önkényuralmi vonások a magyar hibrid rezsimben. A kormány jelenleg salátatörvényekbe bújtatott új szabályozással próbálja állandósítani a diktatórikus viszonyokat a felhatalmazási törvény utáni időszakra is.

Zöld fordulat, alanyi alapjövedelem

Roszsabb a helyzet, mint bármikor a második világháború óta. A hidegháború alatt legalább volt remény, társadalmi jövőkép, jövő: a liberális demokrácia és a jóléti állam modelljei.

Mi a jövő ma? A jobboldali populizmus erősebb vagy gyengébb változatai, az egyre gyorsuló klímaváltozás, a környezeti menekültek százmilliói?

Az extrém kockázati társadalom? A létbizonytalanság helyzetének tömegessé és állandóvá válása? A munkából, egészségügyből és szociális ellátásból kiszorított prekariátus drámai növekedése egy olyan helyzetben, ahol a biztos, állandó munkahely egyre inkább kivételezett helyzetnek számít?

Baloldali, zöld politikai és gazdasági modellel lehet csak e globális problémákat orvosolni. Európában pedig a világnak jóléti példát mutató, erős, egységes Európai Unióval, amely a kínai és amerikai birodalmak versenytársa lehet az online platformoktól a geopolitikáig minden területen. (Európai online platformok ma nem is léteznek, csak amerikaiak és kínaiak.) Plusz erős, a globális egyenlőtlenségeket csökkentő, erős nemzetközi szervezetekkel: ENSZ, WHO, UNEP, UNICEF, stb.

A mai gazdasági világválság ökológiai és munkavállalói szempontból termelési, makrotársadalmi szempontból elosztási válság.

A megtermelt javak rendelkezésre állnak. Ha igazságosabban osztanánk el őket, senkinek nem kellene éheznie, reménytelenül élnie és halnia. Az alanyi jogon járó alapjövedelem az igazságosabb elosztást biztosítja. A fenntartható, helyi termelésen és fogyasztáson alapuló zöld gazdaság pedig a klímaváltozást, és a globalizációval együtt járó járványokat fékezi meg.

SZABÓ-TÓTH KINGA⁸²

JÁRVÁNY, MEGKÜZDÉS, SZOCIOLÓGIA

Amikor 2020 márciusának közepén Magyarországon is kihirdetésre került a veszélyhelyzet a COVID 19 járvány kapcsán, az első reakciónk intézeti és egyéni szinten is a megdöbbenés, a kétségbeesés volt. Ezt követően azonban gyorsan átfordultunk egy kissé proaktívabb cselekvés irányába és elindítottuk Miskolcon az Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete járványkutatását, mely egy hosszabb távú kutatási projektünk, hiszen célja nem csak a járványhelyzet akut időszakának szociológiai feltérképezése, hanem a helyzetből fakadó következmények társadalomtudományi vizsgálata is.

Ennek keretében vizsgáljuk a járványhelyzet értelmezési kereteit, a helyzettel való megküzdési stratégiákat, a gyenge és erős kötések szerepét a járványban, az életmód, a napi tevékenységek megváltozását az akut helyzetben, a szolidaritás kisebb és nagyobb köreit, a lakosság várakozásait az akut helyzet utáni időkre. Ezekon kívül kutatjuk azt, hogy az iskolák mennyire tudtak reziliensen – azaz rugalmasan, a helyzetnek megfelelően – reagálni, mennyire tudtak megbirkózni a távoktatás adta kihívásokkal. Vizsgáljuk azt is, hogy a szociális szférára nehezedő nyomást a különböző szervezetek hogyan viselték. Terveink között szerepel a járvány hatásainak vizsgálata elsősorban azokon a kistélepüléseken, melyek az ATTI kutatásainak egyébként is terepei – többnyire hátrányos helyzetű települések Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.

S hogy miért tesszük mindezt? Engedjenek meg néhány személyesebb megjegyzést.

Évek (lassan évtizedek) óta dolgozom kutatóként, szociológusként és szociális munkásként, gyakorló szakemberként hátrányos helyzetű településekkel, közösségekkel. Az utóbbi időben egyre többet dolgoztam társadalmi innovációkkal, egyre többször kerültem interdiszciplináris kutatói környezetbe, egyre többször alkalmaztam a szociológia szemléletmódját, paradigmáit és módszereit úgynevezett alkalmazott szociológiai kutatások, projektek során.

Az utóbbi években- különféle tudományok, területek előretörése és a világ nagymértékű változása miatt – egyre inkább foglalkoztat az a (mások által is felvetett) kérdés, hogy mi, illetve mi lehet a szociológia szerepe a 21. században. Van-e még létjogosultsága ennek a tudománynak, és ha igen, hogyan lehet szerepét megerősíteni – kihatva számára is egy szeletet ebből az újfajta tudományos mezőből. „Ez a világ talán új társadalomtudományt kíván”, írta Némedi Dénes „A szociológia egy sikeres évszázad után” című cikkében, melyben végkövetkeztetése azért nem volt e tekintetben túlságosan optimista.⁸³

Elmélet és alkalmazás, filantróp szemléletű kutatások és társadalompolitikai beavatkozás, „politikacsinálás” és tudományos kutatás, szociológusság és társadalmi mérnökség. Ismerős kifejezések ezek ebben a társadalomtudományban – lényegében annak kezdete óta.

⁸² Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete

⁸³ Lásd: Némedi Dénes (2000) A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 2, 3–16. Itt olvasható: <https://szociologia.hu/dynamic/0002nemedi.htm>

Paul Lazarsfeld pedig – az Amerikai Szociológiai Társaság elnökeként – 1962-ben azt javasolta, hogy az éves konferencia címe a „Szociológia a gyakorlatban” vagy az „Alkalmazott szociológia” legyen – jelezve talán a szociológia egyfajta újra-pozícionálásának szükségességét. Mindenesetre ez az aktus önmagában is mutatja az alkalmazott szociológia térhódításának jelentőségét és elismerését – legalábbis az USA-ban.⁸⁴

Kutatásaink során szinte valamennyi fent említett szerepben voltunk az utóbbi két évtizedben: volt, hogy az alkalmazott kutatásaink „megálltak” a probléma feltárásánál és megoldási javaslatok készítésénél, és volt, hogy ezen túlmenően akcionalista jelleggel egyfajta beavatkozás is történt. Az évek során rájöttünk, hogy amit csinálunk itt Miskolcon, az a Toynbee Hall, a Hull House és a Pittsburgh Survey valamiféle 21. századi elegye.⁸⁵

Véleményem szerint tehát itt van igazán az idő az alkalmazott szociológia művelésére – még akkor is, vagy annak dacára is, hogy sokszor a tükör, amit tartunk nem tetszik azoknak, akiknek felmutatjuk. Vagy ami még ennél is rosszabb: nem is kíváncsiak erre: ők másfajta szemüvegen vagy lencsén keresztül figyelik a körülöttünk lévő világot.

Az, hogy a szociológus szerepe mi lehet a problémák gyakorlati megoldásában már egy másik kérdés, hiszen lehet, hogy a szociológus megmarad tisztán tudósi szerepkörben – a gyakorlati cselekvés szereplőjévé nem válva, ez esetben a tudós szerepét és az értelmiségi aktivista szerepét elkülönítve. Más esetekben (pl. akcionalista szociológia, szociológiai intervencionalizmus), a határok elmosódnak: a szociológia nem csak alkalmazott jellegűvé válik, hanem maga a szociológiát gyakorló ember is a tudós szerepből kilépve erőteljesen bevonódik társadalmi folyamatok generálásába, megoldásába.

A fent leírtak mentén úgy gondolom, hogy az alkalmazott szociológia 21. századi feladata a Ward (és mások) által megfogalmazottak szellemiségében egyfajta mediátori szerep az elmélet és a gyakorlat között, a szociológia társadalmilag is hasznosítható elemeinek beépítésével.⁸⁶ Ha ez megvalósul, akkor tudjuk valóban fontos társadalmi folyamatok „ütőerén” rajta tartani a kezünket, és akkor fogunk tudni egy olyan közpolitikai feladatot is ellátni, amely szerintem a szociológia számára szinte megkerülhetetlen. Ennek a fajta szociológiának arra is kellene figyelnie, hogy önmagán, saját hagyományos módszerein túllépve nyitottá váljon társdiszciplínák szemléletmódja és módszerei iránt. Véleményem szerint ebben az esetben tud megmaradni egy nagyon gyorsan és sokszor kiszámíthatatlanul változó világban: ott, ahol az adott értelmezési keretek néha egyik napról a másikra megdőlnék, ott, ahol a kutatónak mint magánembernek és mint szakmája iránt felelős embernek is folyamatosan újra kell gondolnia saját belső világát és környezetéhez való viszonyulását.

84 Final Program. American Sociological Association Annual Meeting, 1962. https://www.asanet.org/sites/default/files/1962_am_final_program_complete_o.pdf

85 London East End városrészében a Toynbee Hall 1884-es megalapításával kezdődött az angol settlement mozgalom, mely a szegények és a gazdagok közötti társadalmi távolság csökkentésének elősegítését tűzte célul. Hasonló elvekre épülő settlement ház volt Chicagóban a Hull House, mely 1889-ben jött létre. A Pittsburgh Survey (1907-1908) úttörő jelentőségű szociológiai kutatómunkára épülő városfejlesztési stratégia, szintén az Egyesült-Államokban.

86 Ezzel kapcsolatban lásd pl.: Larson, C. J. (1995) Theory and Applied Sociology. *Journal of Applied Sociology*, 12(2), 13–29.

SZALAI ERZSÉBET⁸⁷

KORONAVÍRUS – KIHÍVÁS A TUDOMÁNYOK ELŐTT

A kihívás többretegű.

A koronavírus egyszerre természeti-biológiai és társadalmi jelenség, mind okait, mind folyamatát, mind következményeit tekintve. A koronavírus megjelenésének alapvető oka az ökoszisztéma súlyos sérülése, vagyis több áttételen keresztül, de alapvetően az emberi, társadalmi tevékenység következménye. Az okok pontos feltárása holisztikus megközelítést, ezen belül a természettudományok és a társadalomtudományok közötti válaszfalak átlépését igényli. Hasonlóképpen, magának a válság folyamatának leírása és elemzése is szükségessé teszi a természettudományok és a társadalomtudományok együttműködését. És így van ez a válságból következő jövő alternatíváinak felrajzolásakor is. Vagyis az ökológia – mint tudomány és mint praxis – további kérdésekkel, szempontokkal való gazdagítása szükséges. És az, hogy ez a diszciplína kivívja méltó helyét a tudományok sorában.

De a társadalomtudományokon belül is több tudományág képviselőit integráló kutatások szükségesek: filozófia (milyen nagy kérdéseket vet fel a koronavírus például a lét és tudat, vagy az emberi természet léte-zése vagy nemléte-zése, és léte-zésének tételezése esetén alakíthatósága, állandósága versus változásra való képessége szempontjából?), történettudomány (milyen helyet foglal el a koronajárvány az eddigi járványok sorában?), közgazdaságtan (a járvány gazdasági, gazdaságszerkezeti következményei, a nyomában előálló válság gazdasági oldalának specifikumai), politológia (hogyan hat a válság és kezelésének módozatai a lokális és globális hatalmi struktúrákra), szociológia és szociálpszichológia (a válság hatása a kis- és nagy csoportokon belüli és az azok közötti viszonyokra, hatása az emberek mentális állapotára, valamint a társadalmi életnek a karanténból következő, mind a makro-, mind a mikrostruktúrákat érintő áttranszformálódási esélyei egy digitális kapitalizmus irányába, és ennek mai és a jövőben várható következményei), jogtudomány (a válsággal kapcsolatos korlátozások hatása az alapvető alkotmányos jogokra, az érintkezési viszonyok jogi problematikái és szabályozása a válságkezelés idején) – és még sorolhatnánk.

Szükségesnek tartom továbbá a leíró társadalomtudományi megközelítésekénél a makroszintű és mikroszintű nézőpontok korábbiaknál szorosabb összekapcsolását, egymásra való vetítését: a koronavírus és annak hatásai elementáris társadalmi változásokat hoznak, ezek mozgatórugója, katalizátora pedig éppen a két szint, a két szféra egymásra hatása és ennek dinamikája lehet.

Ehhez kapcsolódik a Bourdieu-féle habitus, mint fogalom és mint konkrét jelenség empirikus vizsgálatának megnövekedett szükségessége is. A habitus Bourdieu elméletében a struktúrák újratermelésének tudatlan szolgálatában áll, annak eszköze. A koronavírus és hatásai azonban olyan mély társadalmi változásokat indukálnak, amelyek meggyengítik, vagy egyenesen lerombolják a régi struktúrákat, így a habitus egy időre ki-

⁸⁷ Szociológus, az MTA doktora, egyetemi tanár

szabadulván a struktúra, struktúrák fogságából, önálló, az ember, az egyén szabad akaratával is alakítható életet élhet. Átmeneti szabadságot kaphat a régít felváltó új struktúra, struktúrák megalkotásában.

Konkrétabban.

A koronavírus új módon veti fel a generációs kérdéseket, új szint adva a generációs konfliktusoknak és azok kutatásának is. A „boomerek”, az X majd Y generációk után a Z-szekkel átfedésben egy sajátos, az őket ért élmény globalitása következtében globális generáció, a karantinák (kamaszok karanténban) megszületése várható: ők azok, akik Budapestről Párizson át New Yorkig ugyanazt az életet élik ezekben a hónapokban: apa, anya *home office*-ban, nagyszülők karanténban, ők is otthon, online tanulva. Megszorítás: ez csak legfeljebb felső és középosztályi szinten van így, az alsóbb szinteken rekedt társadalmi rétegek a mindennapos túlélésért küzdenek, a középrétegektől való távolságuk napról napra nő. A karantinák után pedig jönnek az alfák (ma 3-10 évesek) és a korona generáció (0-3 évesek), akik számára a fizikai távolságtartás és a leszűkített kapcsolatrendszer gyerekkori szocializációjuk lehető legtermészetesebb közege. Kutatási kérdés: hogyan hat mindez már ma is láthatóan az egyenlőtlenségi viszonyokra? Hogyan hat a generációk közötti relációkra, ellentétekre, az új generációk lázadásának módjára, és intenzitására? És vezérlő értékeikre?

Új módon fogalmazódnak meg a nemek közötti viszonyok is. A karanténban töltött hosszú idő, az otthoni gondoskodási munka kiterjedése megnöveli a nők alkupozícióit abban, hogy a családon belüli munkamegosztásban a jelenleginél előnyösebb helyzetet legyenek képesek kiharcolni. Kutatási kérdés: mennyire és hogyan képesek élni a nők a családok megváltozott életfeltételeiből adódó előnyösebb pozícióikkal?

A koronavírus újabb lendületet ad a digitalizációnak és robotizációnak, valamint a munkaerő „rugalmasításának”. Széles rétegek szorulhatnak ki a munkatevékenységből, mások munkája és munkafeltételei alapvetően megváltoznak – átalakul a munka fogalma is. A munka szerepének megváltozása már ma nyomot hagy az egyének identitás-struktúráiban és kapcsolatrendszereiben. Kutatási kérdés: mi történik a munkából kiszoruló társadalmi rétegekkel? Milyen fő irányai vannak a munkatevékenység megváltozásának? Hogyan hat mindez a társadalmi viszonyokra, ezen belül a tőke-munka viszonyra? És hogyan hat az egyéni és csoportos identitásokra?

Felsorolásom nem lehetett teljes. A kutatási módszerekről még: miután sok területen vadonatúj társadalmi jelenségekről van – lesz – szó, legalábbis az első körökben a sztenderdizált kérdéseket tartalmazó survey módszerek csak korlátozottan alkalmazhatóak. Az új empirikus kutatások középpontjába a strukturált mélyinterjúknak és a fókuszcsoportoknak kell kerülniük.

SZALAI JÚLIA⁸⁸

HOZZÁSZÓLÁS A SOCIO.HU „LÁTJUK-E, MI JÖN?” KÖRKÉRDÉSÉHEZ

Amint elérte Magyarországot, a koronavírus járvány rövid időn belül drámai változások sorát hozta magával. Néhány hét alatt évekre kiható gazdasági válságot generált, megrengette a talajt az egészségügy és a szociális szolgáltatások intézményei alatt, éles kihívásokkal szembesítette az oktatási rendszert, mélyen beékelődött a közösségek és a privátszféra viszonyai közé, és mindeközben felerősítette az állam hatalmi szerveinek közvetlen jelenlétét a mindennapi élet és a munkavégzés tereiben. Azt azonban ma még nem tudhatjuk, hogy e változások tartós, mély és visszafordíthatatlan átalakulásokat hoznak-e a társadalmi lét alapstruktúráiban, vagy a járvány levonultával és a szükséges korrekciók elvégzésével visszahúzódnak maguk a válságjelenségek is, és az élet előbb-utóbb visszarendeződik a megszokott kerékvágásba. A kétféle értelmezés kétféle tudományos megközelítést diktál. Ha a rövid távú – 1–3 éves – hatásokat tekintjük, és a „veszélyhelyzet” rendkívüli állapotából indulunk ki, akkor a megtapasztalt változások elsősorban egy társadalmi tanulási folyamat elraktározandó elemeiként állnak előttünk: adott esetben újra mobilizálható tapasztalatokként, új társadalmi felismerésekként, újszerű kísérletekként és új társadalmi magatartási formákként rögzülnek az egyéni és a kollektív tudatban. Annak a kutatói irányynak, amely a koronavírus járvány jelenségeit egy új időszámítás alapján tekinti, hosszú távú megközelítést kell alkalmaznia, és figyelmét mindenekelőtt a járvánnyal összefüggésbe hozható új társadalmi fejlemények megjelenésére, a társadalmi struktúrát formáló gazdasági, szociális és hatalmi relációk hosszú távú nyomon követésére kell összpontosítania, nagy súlyt fektetve azok társadalomtörténeti gyökereire. Ez utóbbi megközelítést egyelőre nehéz lenne alkalmazni. Egyrészt, túl rövid – alig néhány hónapos – a járvány történeti időtávja, másrészt, a „mozgó célpontok” – legyenek bár egészségügyi, gazdasági vagy a közszféra működésével kapcsolatosak – túlságosan változékonyak és tünékenyek ahhoz, hogy bennük kifejlődőben lévő új struktúrák kiindulópontjait azonosítsuk.

Ugyanakkor erős érvek szólnak a rövid távú hatásokat hangsúlyozó értelmezés mellett, amely az új fejleményeket – legyenek azok pozitív vagy negatív hatásúak – epizódokként értelmezi, és tartózkodik a jövőbeni trendekre vonatkozó megállapításoktól. Ezt támogatja Magyarország szokatlanul simulékony illeszkedése az európai folyamatokhoz. Láthattuk, a világjárvány megjelenésével Európa csaknem minden országában hasonló volt az alapreakció: függetlenül demokráciáik fejlettségi fokától, illetve egészségügyi és oktatási intézményeik állami beágyazottságától, a központi kormányok mindenütt viharos sebességgel ragadták magukhoz az irányítás, az adatgyűjtés és a szabályozás minden lényeges vonatkozását. Így az amúgy túlközpontosítási és antidemokratikus törekvései miatt az EP és az EU által folyamatosan bírált Fidesz-kormány hirtelenjében a mainstream része lett: a járvány kezelésében igazodott az európai mintához, és nagyjából azt csinálja, amit mindenki más is. A járvány csillapodtával azonban elővillannak az állami központosítás mélyen eltérő tartalmi: szemben a demokrácia védelmére összpontosító európai többséggel, a magyar kormány a járványban új legiti-

⁸⁸ Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, az MTA levelező tagja

mációs forrást lát autokratikus hatalmának további erősítésére. Úgy tűnik, rövid intermezzo után, a kiiratkozás Európából folytatódik. Persze, e törekvést nem a járvány termelte meg: az csak ráerősít hosszabb ideje velünk élő tendenciákra.

Az államhoz kapcsolható válságjelenségek – különösen az egészségügy és a szociális szféra mélyrepülése – ugyancsak fontos rövid távú változásokat generáltak. Ezek közül érdemes kiemelni az állammal szembeni bizalmatlanság új megnyilvánulásait, mindenekelőtt a családi és közösségi szolidaritás napvilágra került új jelenségeit. Spontán módon reagálva a közsféra működési zavaraira, erőteljes önkormányzati és civil aktivitásnak lehettünk tanúi az elmúlt hónapokban. Évek apátiáját hátrahagyva, civil szerveződések vették kezükbe a maszk-gyártást, és ugyancsak kivették a részüket a kórházakból hirtelen kiebrudalt krónikus betegek ellátásából és gondozásából, de az iskolabezárások miatt ebédjüktől megfosztott kisiskolások ételmezéséből és az otthoni tanulás támogatásából is. Mindez szinte természetes módon következett a percek alatt mozgalommá szélesedett generációs összefogásból: a sokszor figyelmetlenséggel vádolt középgeneráció egyszeriben ott van az élelmiszerboltokban, visz és hoz, főz és odafigyel az idősekre. Mindez a válság pozitív hozadéka, egyszersmind az államtól való függetlenedés fontos új jelensége. Az új civil mozgalmat persze elhamarkodott volna az állam és a társadalom közötti új viszonyként értelmezni. De ha a válság rövid távú következményeit keressük, e civil fejleményeket érdemes a lassú polgárosulás fontos tanulási folyamataként tekintenünk, ami – ha le nem sújt a központi hatalom keze – hosszabb távon talán új hatalommegosztási struktúrák kiindulópontja lehet.

SZIRMAI VIKTÓRIA⁸⁹

A NAGYVÁROSOK: BŰNÖSÖK VAGY A KILÁBALÁS ÍGÉRETEI?

A Covid-19 világjárvány magyarországi területi adatai szerint a járvánnyal érintettek aránya Budapest esetében a legmagasabb.⁹⁰ Ebből a főváros és a vidéki települések között konfliktus, egyfajta főváros ellenesség is kialakult. A világjárvány hazai kezdeti időszakában a vidéki nyaralóikban megjelenő, a fővárosi járvány idején átmeneti felüdülést kereső budapestiek érkezése ellen szóltak egyes polgármesterek, de lakók is. Akik nem voltak felkészülve egy akkortájt váratlan, a fővárosból rájuk zúduló tömegre.

A főváros magasabb fertőzöttségi adatai nem indokolhatják a Budapest ellenességet, a budapesti eset ugyanis nem egyedülálló, jóllehet ez a közmédiában nem szokott elhangzani. A 2019-es évek végén, a 2020-as évek elején kirobbant COVID-19 világjárvány elsősorban a nagyvárosokat, azok régióit érintette. A koronavírus egy világvárosban jelent meg és számos nagyvárosban, azok térségein keresztül szóródott szét. Az első eseteket 2019 decemberében fedezték fel a több mint 11 milliós népességű kínai Vuhan metropoliszban, amely Közép-Kína legnépesebb városa. 2020. január 31-én az olasz fővárosban, Rómában jelent meg a COVID-19: egy vuhani kínai pár január 23-án érkezett meg Milánó repülőterére, majd Veronán, Pármán keresztül január 28-án jutottak el Rómába, ahol kórházba kerültek. S bár az olasz fertőzöttség Rómában nem volt kiemelkedő, Lombardia tartományban, annak városaiban az lett.⁹¹ A vírusfertőzés a legnagyobb mértékben a másfél millió lakost számláló Milánót, az ország második legnagyobb ipari, kulturális központját érintette. A fertőzöttség a régióban tovább terjedt: megjelent Torinóban, a közel egymillió kulturális központban, az olasz autógyártás városában, majd a közel kétszáz ezer lakosú Bresciát, az ország harmadik legnagyobb ipari központját érte el. A százhuszezer lakosú, különleges fekvéséről híres Bergamo városában komoly méretű volt a fertőzöttség, a Lombardiában bekövetkezett halálos esetek majdnem egyharmadát itt⁹² jegyezték fel. Ausztriába Lombardiából érkezett meg a Covid-19.⁹³ A betegségben Tirol tartomány volt a legérintettebb, a betegeket Innsbruck város kórházaiban kezelték.

A nagyvárosok felsorolását tovább lehet folytatni: 2020. január 24-én a franciaországi Bordeaux-ban, borvidéki központban regisztrálták az első eseteket.⁹⁴ A vírus főként a kelet-franciaországi régiókat (Grand Est) érintette. Ezek között kiemelkedő gócpont volt a több mint százezer lakosú, az autógyártásáról híres Mulhouse városa, ahol egy napokig tartó egyházi rendezvényen több mint ezer ember fertőződött meg. Ezt követően a

89 Az MTA doktora, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

90 https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_in_Hungary#/media/File:Covid-19-9.5.png (Ezt követik Fejér, Zala, Komárom-Esztergom, Pest megye százezer főre vetített adatai. (2020.05.15)

91 <https://www.statista.com/statistics/1109295/provinces-with-most-coronavirus-cases-in-italy/>

92 <https://infostart.hu/kulfold/2020/03/24/tragikus-a-kep-amit-bergamorol-festett-a-varos-polgarmestere> Itt két kisebb környéki város kórháza volt a fertőzés gócpontja.

93 https://hu.wikipedia.org/wiki/2020-as_COVID%E2%80%9319-koronav%C3%ADrus-j%C3%A1rv%C3%A1ny_Ausztri%C3%A1ban

94 https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_in_France

fertőzés rohamosan terjedt a keleti régió városaiban: 2020. március elejét követően számosan betegedtek meg a több mint százezres lélekszámú, a hagyományos francia középosztály által kedvelt, kulturális örökségéről híres Orléans-ban, a hasonló népességű Besançonban, a rehabilitált történelmi városfejlődés egyik modelljében. A regionális fertőzöttség elérte a burgundiai borvidék százötvenezeres lakosú Dijon városát is. Az ország gazdasági, társadalmi, kulturális központja a közel kétfélmillió globális város, Párizs és környező térsége, a több mint 12 millió Île-de-France régió fertőzöttsége az ország keleti sávjában, de az egész országban is a legnagyobb.⁹⁵ Ahogy a madridi metropolisz régióban is.⁹⁶ A német nagyvárosokban (ebben a sorrendben) Berlinben, Münchenben, Hamburgban az ország más részeihez képest szintén magasabb a fertőzöttek aránya.⁹⁷

A nagyvárosi jelleg az egyik magyarázat: itt a legsűrűbb a népesség, erőteljes a beépítettség, itt a legelterjedtebb a tömegközlekedés, itt vannak (voltak) a nagy sport és egyéb rendezvények, fesztiválok, politikai tüntetések. Ezek a tömegturizmus célpontjai. Fontos, hogy az idősothtonok, ápolási intézmények, de a kórházak is a nagyvárosokban vannak. Az idősothtonok különösképpen járványügyi gócnak bizonyultak: Olaszországban, de Spanyolországban, Írországban, Franciaországban és Belgiumban szintén idősothtonok lakói voltak a világjárványban elhunytak fele.⁹⁸ A Budapesten található Pesti úti idősothton fertőzöttsége is kimagasló volt.⁹⁹

A nagyvárosok, a belvárosok mára szinte teljesen kiürültek. Leállt a gazdasági élet, átmenetileg vagy végleg bezártak a cégek, a vállalkozások, az oktatás is leállt. Az emberek, a gyerekek is otthon maradtak, a turistaforgalom megszűnt. A szolgáltatások is szünetelnek: a bevásárlóközpontok, a kisebb boltok, a szállodák, az éttermek, a kávéházak mind üresek. Sokan veszítették el a munkájukat, vagy végleg, vagy csak átmenetileg. Növekednek a nagyvárosi társadalmi demográfiai egyenlőtlenségek.

Mindez nagyváros ellenességet is okozhat. Nemcsak a fentebb bemutatott nagyvárosok közötti gyors vírusáramlás miatt, hanem mert a nagyobb városokban sokkal gyorsabban terjed a fertőzés, mint máshol. Egy friss kutatás szerint New Yorkban két és félszer gyorsabban terjedt a betegség, mint Oak Harbor kisvárosban.¹⁰⁰ A vírusfertőzéstől való félelem miatt egyre többen fordulnak el az amúgy is túl drága nagyvárosi élettől, és költöznek ki az elővárosokba, a vidéki településekre.¹⁰¹ Ez megfordíthatja a globális urbanizáció mai fő trendjeit: megkérdőjelezheti a városcentrumok értékét, a szuburbanizációt pedig felerősítheti. Florida amerikai városkutató ugyan elismeri, hogy a COVID-19 járvány központjai a nagyvárosok, ahogy azok voltak a történelemben máskor is, de a járvány a kitörés pontjait is megteremtheti.¹⁰² S ezzel egyet lehet érteni, hiszen ezek a globális gazdaság parancsnoki helyei. S ha a járványt követően olcsóbbá válnak az ingatlanok, a munkaalkalmak sok embert visszavonzhatnak a nagyvárosi térbe. Hogy a magyar főváros esetében mi várható, arról (még) nincsenek kutatásaink, de globális törvények itt is érvényesülnek.

95 <https://www.sortirparis.com/news/in-paris/articles/210162-coronavirus-the-situation-in-paris-and-ile-de-france/lang/en>

96 https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_in_the_Community_of_Madrid

97 <https://www.statista.com/statistics/1105401/coronavirus-covid-19-cases-cities-districts-germany/>.

98 <https://www.arabnews.com/node/1660146/world>.

99 <https://koronavirus.gov.hu/cikkek/pesti-uti-idosotthon-azonnali-intezkedesek-vegrehajtasara-kotelezte>

100 <https://www.futurity.org/covid-19-big-cities-2328792/>

101 http://cityobservatory.org/corona_outmigration/

102 <https://foreignpolicy.com/2020/05/01/future-of-cities-urban-life-after-coronavirus-pandemic/>

A vírussal együtt a globalizációellenesség is terjed: ami a határok lezárását, a munkaerő és a tudás, a járvány megoldásához nélkülözhetetlen tudományos eredmények szabad áramlásának a beszüntetését jelenti. Miközben Falus András immunológus szerint a járványra a megoldást a globalizáció, a közös együttműködés, a nem bezárkózó társadalmi élet adhatja.¹⁰³ Ebben a városhálózatoknak kiemelkedő szerepe lehet. Jóllehet, a mai nagyvárosi élet és a globalizáció korrekciókra szorul: az ingatlanfejlesztési és üzleti érdekek mellett a társadalmi jól-létre is alapozott várostervezés és-fejlesztés kialakítására.¹⁰⁴ De addig is, Zoránnal együtt, továbbra is „*hiszek a város zajában*”.

103 <https://qubit.hu/2020/05/21/falus-andras-nagy-felelmem-hogy-meg-tobb-aldozat-lesz>

104 A társadalmi jól-lét felfogást lásd: Stiglitz–Sen–Fitoussi (2009) Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. <http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload112.pdf>

TAKÁCS ERZSÉBET¹⁰⁵

#MARADJOTTHON! ÉS OLDD MEG OTTHON?

Szolidaritás a COVID 19 tükrében

– *Látjuk-e, mi jön?* – kérdezi a *Socio.hu*.

– *Nem látjuk, viszont most már kicsit jobban látjuk: mi az, ami van.*

A koronavírus terjedése nyomán már létező problémák éleződtek ki, a három hónap már létező tendenciákat erősített fel.

A szolidaritás jelenségének alakulása szintén ezt igazolja. Mert mit is tudtunk elmondani a szolidaritásról közvetlenül a COVID-19-et megelőzően? Az univerzalizmus és a hasonlóság gondolatára épülő szolidaritás-fogalom elveszítette vonzerejét: a különbözőség, az egyediség, az autonómia normája válik meghatározóvá. Ezzel párhuzamosan az egyenlőség és az egyenlőtlenség percepciója is megváltozott: előbbi absztrakt eszmévé, utóbbi a mindennapos tapasztalattá vált. Az egyén ma gyakran érzi magát valamilyen tekintetben „egyenlőtlennek”, legyen ennek oka az életkor, a nem az iskolai végzettség, a bőrszín, a családi vagy egészségi állapot, a munkavégzés formája stb. Ez persze nem új jelenség, de ma mindig újabb és újabb választóvonalak jelennek meg az eltérő kvalifikációk mentén, a védett és a prekár,¹⁰⁶ létbizonytalanságban élő társadalmi csoportok, a különböző nemzedékek és régiók, a többségi és kisebbségi csoportok között.

Ennek a tendenciának különösen gyors felerősödését látjuk a bezárkózás, a „rendkívüli állapot” ideje alatt. Szempillantás alatt jelentek meg új határvonalak: az egészséges – beteg, idős – fiatal, online munkavégző – fertőzésnek kitett munkavállaló – munkanélküli, távoktatott – digitálisan elérhetetlen leszakadó, gyerekes – gyermektelen, fővárosi – vidéki csoportok között. A választóvonalak sokasodása, a társadalmi polarizáció felgyorsulása erodálja a társadalmi szolidaritást, hiszen a (globális) fogyasztói kultúra és a (lokális) társadalmi normáink is a különbségek észlelésére szocializálnak. Így mind nehezebb másokban megtalálni a hasonlót, a közöset az érdekek, értékek vagy akár az érzelmek terén, ami mind nagyobb teret hagy a szolidaritás kialakulását gátló bizalmatlanság kibontakozásához. Ebben a helyzetben nagyon sok múlik a társadalom és az intézmények reakcióján. Magyarországon a társadalom – ha úgy tetszik, az életvilág – jobban reagált a társadalmi integrációt destabilizáló kihívásokra, mint az intézményes alrendszerek. Míg a szolidaritás hétköznapi megnyilvánulásai a magánemberek, civil szervezetek részéről megszaporodtak, az intézményes, rendszerszintű szolidaritás hiánya a maga póré valóságában mutatkozott meg. A politikai alrendszert mindinkább kisajátító kormányzat intézkedései (és ezek elmaradása) egyértelműsítették, ki értékes és ki értéktelen(ebb) állampolgár, ki részesülhet a társadalom által fenntartott oktatás, társadalombiztosítás, egészségügy áldásaiból, és mely csoportok (és problémáik) nem jelennek meg még csak percepció szintjén sem egy kritikus helyzetben a döntéshozók számára.

105 ELTE TáTK Szociológiai Intézet

106 A prekariátus fogalmáról lásd még pl. <http://fordulat.net/?q=tizenkilencedik>

A kritikus helyzetben bevezetett rendkívüli jogrend elvileg az állampolgárok védelmét szolgálja, ugyanakkor rendkívüli lehetőséget jelent a hatalommal való visszaélésre. A rendszerszintű társadalmi szolidaritás megerősítése helyett kiszámíthatatlan kiszolgáltatottságot eredményező erőpolitikai demonstrációknak lehetünk tanúi. Ennek különösen fájó példái az olyan biopolitikai intézkedések, mint a vészhelyzetben prevenció célúnak feltüntetett, sérülékeny csoportok életét veszélyeztető átgondolatlan és inhumánus ágyfelszabadítási rendelet.

A koronavírus rámutatott sérülékenységyünkre. A vírus gyors globális terjedése bármikor megismétlődhet, egy másik hasonló – akár emberre, állatra vagy mezőgazdasági kultúrnövényzetre veszélyes – járvány újra a nemzetállami vagy még szűkebb határaink mögé zárkózásra kényszeríthet minket. Ezek a tapasztalatok a kölcsönös függőség, az „organikus szolidaritás” tudatosulását is eredményezték, melynek leglátványosabb jelei a bizonyos munkavállalók (ápolók, orvosok, eladók, pénztárosok, szállítók stb.) felé tett köszönő gesztusok, vagy a családi, háztartási feladatok újraosztása. A kölcsönös függőség szolidaritásépítő hatása azonban csak a reciprocitás feltételével működik. A kölcsönösség (f)elismerése nem jön létre automatikusan, a köszönetnyilvánító gesztusokat nem követi a hivatásszakták munkavállalói kizsigerelésének felszámolása. Kérdéses, vajon a családon belüli munkamegosztás – konkrétan a home office-ban dolgozó férfiak és a szintén *home office*-ban dolgozó, háztartást vezető, esetlegesen gyereke(ke)t tanító nők – feladatainak újraszervezése mennyire marad tartós, illetve mekkora csoportot érintett.

Ez a kérdés messze önmagán túlmutató. Egyrészt, mert a társadalmi szolidaritás csak akkor erős, ha a mindennapokban, mikroszinten is működik. Másfelől az utóbbi időben egyre erősödő narratíva szerint a szolidaritás (egyetlen) terepe a család. Ez az elképzelés nem idegen a hagyományosan familista, bezárkózó magyar társadalomtól, ahol gyakran nem is számíthat más segítségre az egyén, mint a családjától érkezőre (és ez csak fokozódott a leépülő és szelektív szociális ellátás és a civil szféra ellehetetlenítési törekvései következtében). A családon belüli, „mechanikus” szolidaritás egyszerre ideál, kényszer és mítosz, mely segíti az egyének túlélését, s közben hozzájárul a társadalom atomizációjához. A bezárkózás felerősíti az atomizálódást, gyengíti a cselekvési potenciált. Ellehetetleníti a politikai tiltakozást egy olyan időszakban, amikor a demokratikus politikai nyomásgyakorlás csak tömeges utcai demonstráció révén tűnik egyedül eredményesnek.

A rendkívüli helyzet megbolygathat berögzült automatizmusokat, és lehetőséget ad újabb be- és kizárásokra. Az erőszakot elszenvedő áldozatok elveszítik a tágabb közösség – ha úgy tetszik, a nyilvánosság – védelmét, a rendkívüli helyzet kényszere vagy ürügye folytán bizonyos csoportok emberi, munkavállalói, állampolgári jogai szenvednek csorbát, válnak semmivé – a társadalom feje felett, ugyanakkor ennek passzív asszisztálása mellett.

A járványhelyzet krízisében reflektorfénybe kerültek olyan, a társadalmainkat alapjaiban feszítő problémák, mint a globális gazdasági rendszernek kitettség, a társadalmak elöregedésének problémája, a gondoskodási válság, az egyenlőtlenséget újratermelő nemi szerepek, az egészségügy, az oktatás hatékony és mindenkit elérő működése, az egyenlőtlen társadalmi munkamegosztás, a szociális biztonság hiánya, a társadalmi polarizáció. Lehetségesnek tartom, hogy a most szerzett tapasztalatok újfajta reflexiókkal járnak, változtatások hivatkozási alapjául szolgálhatnak a későbbiekben. Ilyenfajta következmény lehet a szakmai autoritás szerepének megerősödése.

Talán vágyvezérelt gondolkodásnak tűnik, ám nyilvánvalóvá vált a (nemcsak a természet-, hanem társadalom-)tudományos eredmények iránti igény, és főleg a hiteles hírforrások iránti figyelem növekedése – nem meglepő módon egy olyan bezártság időszakában, amikor napjaink nagy részét az online térben töltjük.

A tudományos kutatás és publikálás ennyiben új lehetőség előtt áll. Ugyanezek az elvárások ugyanakkor a(z előzetes) kutatási eredmények gyors publikálását, siettetését, esetleg félbehagyását eredményezhetik. A tudományos eszmecserék online médiába kerülése felerősítheti az elsőként közlők narratívájának dominánssá válását, ugyanakkor nagyobb lehetőséget teremthet a kutatócsoportok munkáinak követésére. A gyors közlés kényszere felszínes szövegeket is eredményezhet, ám nagyobb olvasói tábor elérését is. Az ismeretterjesztő, olvasmányos stílus az oktatás számára előnyökkel is járhat: a diákok könnyebben hozzáférnek tudományos problémákhoz, megkönnyítheti a szakmai kommunikációt a diákok és tanáraik között.

E tekintetben e három hónap mégis leginkább a tudományos eszköztár tekintetében vett fel kérdéseket. Az (offline) tereptől elszakadás, az online elérhetőségű információforrásra támaszkodás a kutatás alanyainak és a kutatási területek beszűküléséhez vezet. Még hangsúlyosabbá válik az online térben megszerzett információ érvényességének problémája, az online térben megjelenő vélemény és viselkedés viszonya az offline térben megnyilvánuló cselekvéshez képest. A kutatási eszköztár prioritásainak átalakulása vezethet új módszerek megjelenéséhez, régiak visszatéréséhez, de egyelőre elsősorban a kutatási nehézségek és a torzítás veszélyei manifesztálódnak. A kutatási infrastruktúrát illetően a „kivételes időszakok” általában nem sok jóval kecsegtetnek, a kutatási prioritások irányított megváltoztatása vagy ezek ürügyként használata a tudományos autonómia csorbításával jár, illetve, amennyiben a közoktatás a most látott módon terhelődik rá a családokra, az a gyermekes, különösen női kutatók, oktatók visszaszorulásával és fokozott önkizsákmányolásával jár. A szociológia diszciplínájának jellemző sajátossága, a társadalomkritikai attitűd, szintén megerősödni látszik a koronavírus hazai körülményei között: a sérülékeny csoportokra figyelés, a dezintegráció és szolidaritáshiány jelzése egyre nehezebben tartható szigorúan csak tudományos keretek között.

TAKÁCS KÁROLY¹⁰⁷

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK ESETE A JÁRVÁNYGÖRBÉVEL¹⁰⁸

Az elmúlt három hónapban járványügyi szakértők lettünk. A különleges helyzet talán sok ember számára világossá tette, hogy mennyire fontos a problémák leküzdésében a tudomány. A világ ráutalt a tudósokra, akik az oltóanyag kifejlesztésén dolgoznak, mint ahogy gazdasági csődtől menthet meg egy országot egy igényesen kivitelezett és megfelelő input adatokkal segített elemzés, amely nem riogat több tízezres intenzív ágyzsükséglettel és nem kiállt hadigazdálkodásért, ha nem szükséges.

Keserű tapasztalat, hogy a szociológia, még például a matematikánál is kevésbé volt képes arra, hogy sikeresen becsatornázzon értékes és releváns ismereteket a politikai döntéshozatal előkészítésébe. Pedig sok olyan területen tudna válsághelyzetben segíteni, amiért maga a kormányzat létezik: népegészségügyi kérdésekben, a válság miatt halmozódó egyenlőtlenségek csökkentésében, és a vis maiorból eredő társadalmi károk enyhítésében. De akár rávilágíthat arra a szociálpszichológiai és politikai szociológiai jelenségre, hogy válsághelyzetben könnyebben lemondunk szabadságunkról, és önként adunk felhatalmazást erőszakú vezetőinknek (lásd pl. The Economist 2020) és engedünk parancsszavuknak.

Ez a hozzászólás a számos terület közül egy olyan dologról szól, amely első látásra nem tűnik a társadalomtudomány számára értékes hozzájárulásnak: magáról a járványgörbéről. Mind a görbe meghatározása, mind a járványmodellezés kapcsán fontos a társadalomtudományi ismeretek becsatornázása, hiszen a járvány társadalmi jelenség és a kormányzati intézkedésekre adott társadalmi válaszok is normák által vezéreltek, társadalmilag konstruáltak.

A tudományos ismeretterjesztés eredményének tekinthető, hogy az egyszerű járványterjedési modellek eljutottak a magyarázatokra és előrejelzésekre éhes és közben élő kapcsolataiktól megfosztott emberekig. A közelmúltban megtanulhattuk, hogy mi az a R_0 és a kommunikáció fontos része lett, hogy miért kell a járványgörbét ellaposítani. Egyszerű ágens alapú modellek segítségével (Kovács és Takács 2003) szemléletesen lehet érvelni például a társadalmi távolságtartás (*social distancing* – ami amúgy félrevezető címke, hiszen fizikai távolságtartásról van szó) vagy az utazási korlátozások mellett a járványgörbe lapítása érdekében (pl. az epiDEM modell: Yang–Wilensky 2011).

Problémát az jelent, ha ezeket az egyszerű modelleket, melyek célja az alapösszefüggések szemléltetése, pontszerű becslésre, pl. a járványcsúcs napjának meghatározására vagy a tömeges megbetegedések szakaszának megjövedülésére használják a politikai döntéshozók. Az Imperial College által kidolgozott, az Egyesült Királyság víruskezelési stratégiáját meghatározó modell (Ferguson 2020) elég erős tudományos kritikákat kapott. Ez az egyszerű modell a SARS-COV-2 hozzávetőleges terjedési tulajdonságai alapján március elején azt prog-

107 Institute for Analytical Sociology, Linköping University, TK Recens

108 Köszönettel tartozom az Európai Kutatási Tanács (ERC) támogatásáért (szerződés száma: 648693) és a COVID-19 járvány következményeiből fakadó nehézségek rugalmas kezeléséért. Köszönettel tartozom Tóth Borbálának segítő megjegyzéseire.

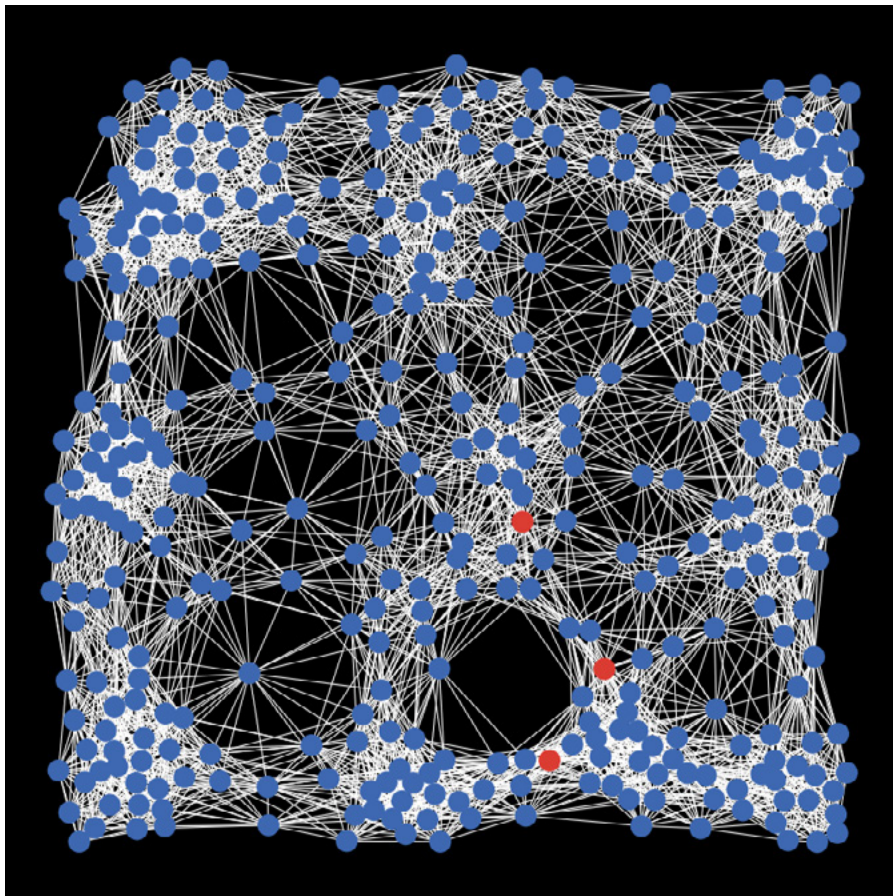
nosztizálta, hogy a nyájimmunitási küszöb a lakosság 58%-ának fertőződése után érkezik el és a teljes lefolyás alatt a populáció 88%-a megfertőződik. Ez a modell a teljes lakosságot homogénként kezeli.

Társadalomtudósként is támogatnunk kell az egyszerű modellek használatát azok szemléltetőereje miatt. Azonban segítenünk kell ezeket tartalmasabbá és használhatóbbá tenni. Az első dolgunk az lehet, hogy a társadalom sokszínűségét és a társas kapcsolataink összetettségét, egész pontosan ezek legfontosabb dimenzióinak egyszerű leképezéseit megjelenítjük és hatásait szemléltetjük az absztrakt modellekben. Az Imperial College modelljében, egy egyszerű módosítással, azt a valóságos feltevést beültetve, hogy a társadalom heterogén és a társas érintkezéseknek erős meghatározója az egymáshoz hasonlóak kapcsolódása (azaz a homofília, pl. az életkor dimenziójában), az előzőekkel azonos paraméterek esetén akár 7%-os fertőződési szintre is lecsökkenhet a nyájimmunitási küszöb (Lewis 2020).

A második fontos üzenetünk, hogy az emberek nem véletlenszerűen fertőzik egymást, hiszen a találkozásaink sem véletlenszerűek, sőt nem is egy véletlen Erdős-Rényi gráf segítségével érthetjük meg egy vírus hálózati terjedését az emberi népességen. Még talán a reálisabb hálózati struktúrák, mint a „kicsi a világ” típusú hálóak sem igazán megfelelőek, hiszen a valós találkozásainkat a teljes kapcsolathálónkhoz képest válsághelyzetben önkéntesen és a kormányzati megkötések hatására térben szűkítjük (pl. 1. ábra).

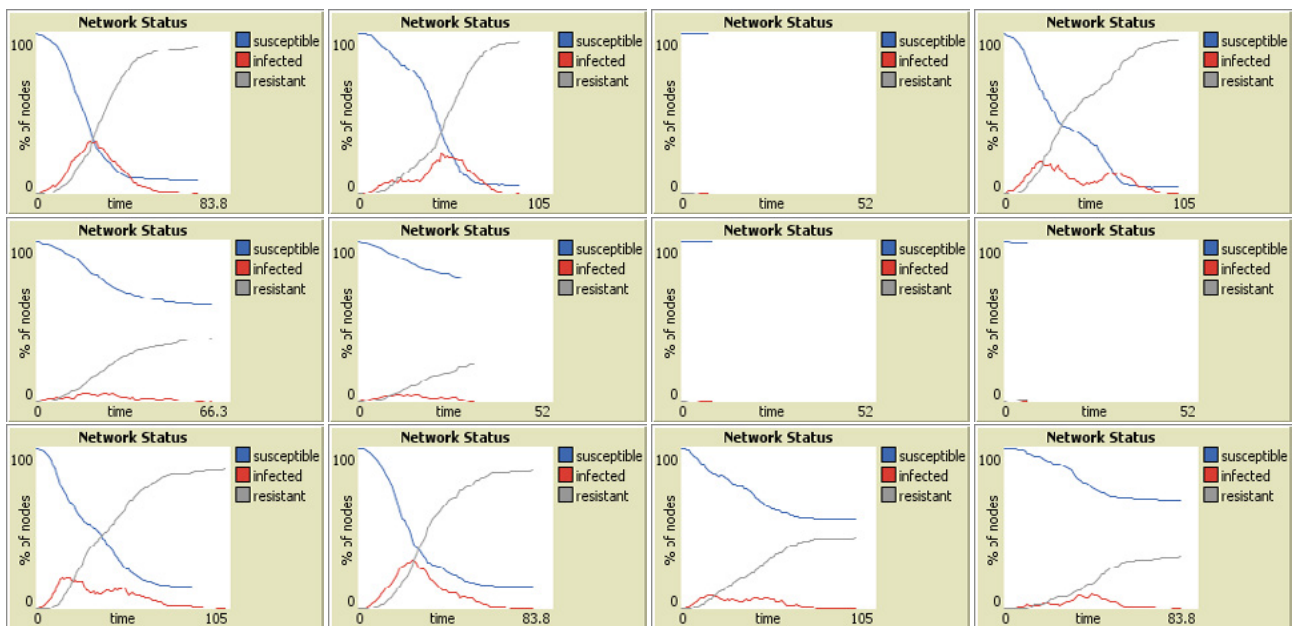
1. ábra.

Térben korlátolt „kicsi a világ” hálózat, a következő ábrákon szereplő szimulációs modellek kiinduló helyzete. $N=375$; kapcsolatok átlagos száma = 26; a piros színnel jelzett 3 egyén az első fertőzött a szimuláció kezdetekor.

A 2. ábra a NetLogo környezetben (Wilensky 1999) programozott Vírus a hálózaton modell (Stonedahl–Wilensky 2008) néhány lehetséges járványgörbét mutatja. Talán kevésbé közismert, de itt jól demonstrálható, hogy ugyanabban a modellben ugyanolyan paraméterekkel akár egészen változatos alakú és lefolyású görbékhez is juthatunk (természetesen a változatosság mértékének kiértékelése mélyebb elemzést igényel). Az ábra első és második sorában bemutatott példák között egyetlen modellparamétert változtattunk meg: a tesztelés gyakoriságát. Ha a tesztelés, melynek a fertőző egyén beazonosítása és izolálása a lényege, nagy gyakorisággal történik, gátat szabhat a vírus terjedésének. Az eredmény rávilágít, hogy a siker kulcsa ebben az egyszerű modellkörnyezetben is azonos a WHO által sugallt alapigazsággal: tesztelni, tesztelni! A kapcsolatok számának csökkentése is segít (távolságtartás, gyülekezési tilalom, otthonmaradás), de nem ennyire hatékonyan. Ráadásul, ha az ilyen irányú kormányzati kérés „túl későn” érkezik, akkor nagy esély marad a közel teljes átfertőződésre (3. sor). Összességében látható, hogy térben korlátozott „kicsi a világ” típusú hálózatokban a terjedés megállhat még viszonylag magas továbbfertőzési valószínűség, sűrű kapcsolatháló és a fertőzöttek rendkívül ritka izolációja esetén is (a 2020. június közepi helyzet a COVID-19 esetén a legtöbb nyugati és keleti országban talán erre utal). Vírusok haltak ki a múltban is anélkül, hogy lett volna ellenük védőoltás és a teljes népességet megfertőzték volna.

2. ábra: Járványgörbék a Vírus a hálózaton modellben (Stonedahl–Wilensky 2008 alapján).

Paraméterek: térben korlátozott „kicsi a világ” hálózat, $N=375$, az átlagos kapcsolatok száma: 26; 3 kezdeti fertőzött (1. ábra); 93% felépülési esély; 97% immunitás fertőzöttség után; tesztelés 15 (2. sor: 7) időszakonként; 1,5 továbbfertőzés fertőzötenként (3. sor: amely egy felívelő szakaszban történő beavatkozással 1,1-re csökken). Az azonos sorban található járványgörbék azonos paraméterértékekhez tartozó futtatások. Piros szín jelöli a fertőzöttek időbeni arányát, kék a megfertőzhető egyének arányát és szürke a fertőzést követően immunitást nyert lakosság arányát.

A harmadik fontos társadalomtudományi hozzáadott érték a járványgörbe kapcsán a mikroszinten releváns kapcsolatok figyelembevétele lehet, köztük is a kapcsolatháló kategóriában a központi személyek, „bróke-

rek”, és hídkötések meghatározása, valamint a fertőzési eseményt jelenthető kontaktusok időbeni meghatározása (James–Pitchford–Plank 2007). Természetesen még egy egydimenziós gondolkodás (csak a vírus megállítása számít, a kormányzati intézkedések gazdasági és társadalmi költsége nem) esetén is a beavatkozások hatékonyságának kiértékelése attól függ, hogy mit tekintünk a kormányzat célfüggvényének. A veszélyeztetett csoportok és hálózati kapcsolataik külön kezelése például nagyban javított a COVID-19 járvány alatt a halálzási statisztikákon. Természetesen ezt tovább lehetett volna javítani a szuperterjesztő helységek korai lezárásával (házi orvosi váróterem, ami egy zárt helység, tele köhögő és tüsszögő betegekkel: egy influenzajárvány idején is önpusztító intézmény), a kórházból hazatérők elkülönítésével, az idősothtonok külső kapcsolatainak gyakori tesztelésével. Az első fertőzöttek kontakt-kutatásába sok állam helyesen rengeteg energiát fektetett, de nem történt meg azoknak a kapcsolatoknak az időbeni védelme, amelyek a veszélyeztetett közösségekbe eljuttatathatják a fertőzést. Az információs önrendelkezés szabadsága és a személyiségi jogok védelme a legtöbb országban nem tette lehetővé a mobiltelefonos kontaktapplikációk gyors alkalmazását, holott ezek életeket menthettek volna (vö. Szingapúr). Az adatalapú döntéshozatalt segíthette volna az összekapcsolt állami adatrendszerek (lakhelynyilvántartás, munkaerőpiaci nyilvántartás, betegnyilvántartás) célirányos feldolgozása is.

Sürgős intézkedéseket gyakran nem lehet adatelemzésekre alapozni az adatok hiánya miatt vagy, mert az adatok nem kísérleti helyzetben álltak elő és ezért mind az okozati tényezők, mind egy új intézkedés hatásai és kockázatai ismeretlenek. Ezekben a helyzetekben a tudományos alapossággal meghozott döntések helyett vélt összefüggésekre építő döntések is életeket menthetnek azon megoldási lehetőségek alapján, amelyek az absztrakt modellkörnyezetben bizonyulnak hatékonynak (pl. valószínű brókerkötések beazonosítása). Azaz még a járványgörbe vonatkozásában és a terjedés korlátozásában is jelentős szerepe lehet a társadalomtudományok által felhalmozott ismereteknek.

HIVATKOZÁSOK

- Ferguson, N. M. et al. (2020) *Impact of non-pharmaceutical interventions (NPIs) to reduce COVID-19 mortality and healthcare demand*. Imperial College COVID-19 Response Team Report 9, 2020. március 16., <https://spiral.imperial.ac.uk:8443/handle/10044/1/77482>
- James, A. – Pitchford, J. W. – Plank, M. J. (2007) *An Event-Based Model of Superspreading in Epidemics*. *Proceedings of the Royal Society B*, 274(1610), 741-747.
- Kovács B. – Takács K. (2003) Szimuláció a társadalomtudományokban. *Szociológiai Szemle*, 13(3), 27-49.
- Lewis, N. (2020) *Why herd immunity to COVID-19 is reached much earlier than thought*. <https://www.nicholaslewis.org/why-herd-immunity-to-covid-19-is-reached-much-earlier-than-thought/>
- Stonedahl, F. – Wilensky, U. (2008) *NetLogo Virus on a Network model*. <http://ccl.northwestern.edu/netlogo/models/VirusonaNetwork>. Center for Connected Learning and Computer-Based Modeling. Evanston, IL: Northwestern University.
- The Economist (2020) *Covid-19 has given most world leaders a temporary rise in popularity*. Politicians who took the disease seriously have generally seen a boost in approval ratings. Elérhető: <https://www.economist.com/graphic-detail/2020/05/09/covid-19-has-given-most-world-leaders-a-temporary-rise-in-popularity>
- Wilensky, U. (1999) *NetLogo*. <http://ccl.northwestern.edu/netlogo/>. Center for Connected Learning and Computer-Based Modeling. Evanston, IL: Northwestern University.
- Yang, C. – Wilensky, U. (2011) *NetLogo epiDEM Travel and Control model*. <http://ccl.northwestern.edu/netlogo/models/epiDEMTrevelandControl>. Center for Connected Learning and Computer-Based Modeling. Evanston, IL: Northwestern University.

TAMÁS PÁL¹⁰⁹

KORONASZILÁNKOK

A koronajárványnak nagyon gyorsan, talán két hét alatt kétfajta értelmezése támadt. Az elsőt nevezhetnénk hiperrealistának, miszerint minden marad[hat] a régiben. A történet ekként akár a dráma végéig is eltarthat, de az élet szerkezete közben nem változik. A világ felfogott változata a járványnál erősebb. A második értelmezést inkább fatalista-utópistának nevezhetnénk. A szemünk előtt új világ bomlik ki, s nem értjük, milyen irányban mozdul el. Az elsőből gyors befejezések programjai bomlanak ki. A másoknak nincs belátható vége.

A COVID alatt megnőtt a lokalitás jelentősége, a szomszédságé, a helyi orvosi ellátásé, a helyi erőforrásoké. A helyi, városi, megyei járványkezelés Európában és máshol is a nemzetieknél hatékonyabb, reakcióképesebb. De a német és az olasz régiók alapvetően tőlünk jobban különböznek, működik a föderalizmus, a kulturális különbségek fontosak. A magyar sajtószérúségeket nem mutatják ilyen szerkezeti eltérések. Az apró egészségügyi egoizmusokkal az itthoni világ szerkezetileg nem tud mit kezdeni.

Az európai igazi átfogó védekezési keretek bizonyára segítenének. Tele vannak az újságok a közös politikák követelésével, de a nemzetállamok fékeznek. Nem engedik az ehhez elengedhetetlen közös szabályozásokat. Tehát nem érinthetjük az „igazi” beavatkozást.

Imaginárius képek foglyai vagyunk s ezek évszázados fantomképek. Hogyan lehetne azokat kinyitni? A svédek – akiket szociális ügyekben szinte automatikusan tisztelünk – úgy tűnik, hogy a kezdeti engedékenységgel tévedtek, hagyták működni a társadalmi reflexiókat és a járvány berobbant. Így történt a briteknél is. A dánok, az osztrákok és a csehek egy másik kísérleti pályán mozognak: elővigyázatosan, de lassan feloldják a szoros rendet. A dánok úttörőként, ha nem jön egy új hullám, lassan megnyitják a helyi társadalmakat. A magyarázat, hogy a dán kormány e járvány kezdeténél különlegesen szigorú volt (ehhez az idegenellenesség ottani hagyományos formáit használták). Emellett ott egyébként létezik[ett] egy feltöltött, sok mindenre korábban felkészített egészségügy, amihez most sem nyúltak igazán hozzá – az ottani állapotokat azonban a nyugalmi idők közép-európai kórházviszonyaival sem érdemes összehasonlítani.

Most már több hónapja a korona legyengít bennünket, a konkrét betegeket leszámítva nem is fizikailag, hanem inkább érzékenységünkben, türelmünk szervezésében, kommunikációs stílusunkban, családjaink együtt-tartásában, kíváncsiságaink ellenőrzésében. Eddig rögzített polgári jogaink számtalan darabja a túlélés menetében eltűnt, letöredezett. Ezeket külön-külön általában érzékeljük, a csorbaságokkal új rendszerként mégsem tudunk mit kezdeni.

109 Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

A magyar kormány járványpolitikájának népszerűsége egyelőre magas, sőt talán nőtt is. Közben az európai közvélemény zöme azt hitte, hogy épp neki vannak megbízható megoldásai erre a járványhelyzetre, és kiderült, hogy mindenki ugyanazt lépte: szinte alig akadt e tekintetben különbség – még nagyon az időzítésekben sem – a közép-európai szomszédok között. De honnan ez a látszólagos helyi magabiztosság? Mintha most senki sem kételkedett volna saját vezetői politikai filozófiáiban. Egyébként valamennyien azt hangsúlyozták, hogy Európát és a WHO-t követik, Brüsszelelles helyi járványpolitikák nem voltak, míg 2020 tele-tavasza előtt ilyesmi elképzelhetetlen lett volna.

Tulajdonképpen leginkább arra vagyunk kíváncsiak, van-e olyan, aki a szomszédoknál jobban nyer a végén. Egyelőre egyáltalán nem éles a verseny és tuti befutók sincsenek. A hagyományos színpadon megszoktuk, hogy a vezér lóháton szablyával vagdalkozik. Orbán is ilyenkor érzi magát biztonságban. De a COVID közélet nem ilyen terep. Itt Orbán hirtelen túl zajossá válhat. Máshol a helyi hősök lesznek kimagaslóak: a járványkórház főorvosa, a napi orvoskommentátor a görög tévében, a német vagy lengyel egészségügyi miniszter. Nálunk nincsenek ilyen látható szakhősök.

Közben minimális a társadalmi ellenállás a különleges törvényekkel szemben, ugyanakkor legalábbis Európában nincs COVID-támadás a kisebbséggel, zsidókkal, feketékkel, melegekkel szemben. Persze, van extrémizmus. De például egy texasi alkormányzó szerint a nagyszülőknek fel kellene áldozniuk magukat a növekedésért és a következő nemzedékek boldogulásáért.¹¹⁰ Indiában sok helyütt megtámadták a moszlim szomszédokat mint koronaokokat. A kínaiellenes britek okostelefonokat rongáltak az utcán. Indiaiak állatkísérletekkel vádolták a kínaiakat. A kínaiak a salátanapok ellen lázongtak, mert a vírusok a dél-kelet-ázsiai nyers kajából jönnek...

A politikában a választások centralitása csökken (nálunk igazán már sok éve). Helyettük médiaesemények veszik át a politika dinamikáját, a járványok ebbe illeszkednek, illetve azokat gerjesztik.

A leggyakoribb etikai kérdés a járvány első harmadában az volt, hogy kik kaphatnak lélegeztető gépeket és meddig. Amerikában és sok európai kórházban egyszerű elosztási megoldásnak kínálkozott egy pontrendszer alkalmazása (s valóban használták is ezt pl. a New York-i kórházakban), amivel viszonylag egyszerűen mérték, mennyi időre tudják átlagosan még életben tartani a vizsgált beteget. Nem tudjuk, milyenek voltak a kombinációk, mi volt akkor, ha például a kezelési költség felét azért a beteg ki tudta fizetni. Volt egy másik logika is, egyébként szintén amerikai (például Atlantában alkalmazták). Tesztek nélkül nem volt lehetséges a pontos kezelés, ráadásul a gyengék, rossz pozíciókban levők, ezekhez nem tudnak hozzáférni, ott állami vagy másmilyen segítséggel kell őket eszközökkel ellátni [például öregotthonokban]. Az egyik megközelítés a legerősebbekre, a másik a leggyengébbekre figyel. Az első utilitarista, a legtöbbet segít a lehető legtöbbeknek. A másik egalitárius, a lehető legtöbb embernek a legtöbbet segít. Kombinálhatjuk is szempontjainkat. Lehet, hogy az ellátott önmagában nem lesz olyan sokáig életképes, de ha egyénként segíteni tud (mert pl. mentős, orvos, nővér), akkor az azokon keresztül átadható gyógyító- és mentőképességet is be kell az elosztási modellbe számítanunk. Az ilyen megfontolások egyszerűek. Sokkal bonyolultabbak elméletileg azok a helyzetek, amelyekben sem magunknak, sem másoknak nem vagyunk képesek hatékonyan segíteni. Mi történik a többszörösen

¹¹⁰ Lásd pl.: <https://www.vanityfair.com/news/2020/03/dan-patrick-coronavirus-grandparents>

kiszorítottokkal? Ha nem kezeljük őket, újabb fertőzési hullámokat indíthatnak el – és bizonyára ez meg is fog esni többfelé a világban. Persze, mindezeket túl kialakulhatnak véletlen listák, összeállhatnak sorok, amelyekben nincsenek egyértelmű egymásutánok. Lehetséges, hogy sorsot kell majd húzni...

Bár a tudatos fordítások sok mindent összekevernek, a várakozások többsége, úgy látszik, valamilyen V alakú mozgásban hisz, ahol a gyors visszaesést még gyorsabb helyreállítás követi a régi mozgási görbén, a korábbi görbe túllépésével. Lehet, hogy másmilyen lesz a globalizáció, de lenullázva biztosan nem lesz.

A magyar kormány abba a csoportba tartozik, akik ki szeretnék használni a járványt a társadalom ellenőrzésének radikális növelésére: az itthoni modell nem az egyetlen, elég sokan próbálkoznak ezzel a világon. De az államapparátus átalakításának van egyfajta élessége. Ez általában lassabb, mint ami a járvány egyszerűbb belső csúcspontjaiból következne. Az egészségtechnikai és az államigazgatási programok egymástól időben különböznek, nálunk e különbségek szélsőséges esetekben néhány hónapot is kitehetnek. A feszültségek ebből programozottak. A karantén hamarabb érhet véget, a lakosság sanyargatása azonban folytatódik.

TARDOS RÓBERT¹¹¹

1. látjuk-e, mi jön? (láttuk-e)

A pandémia első hulláma szinte mindenki számára váratlanul tört a világra, a későbbiek sok tekintetben már a saját kezünkben vannak. A dolog komplexitása miatt azonban sok minden kiszámíthatatlan – eleve megjósolhatatlan. A járványokkal hosszabb távon együtt élni, a bizonytalanságokat elviselni, kezelni – a jelen „kockázati társadalom” nagy kihívásai.

2. az információs tér átalakulása

A home-office-tól a távoktatásig és a médiáig több mozzanat felmerül még a további kérdések során. A technikai vonatkozásokon túl az információhiány, a növekvő bizonytalanság szerepét emelném itt is ki.

3. állam, szabadság

A járvány első, délkelet-ázsiai példái nyomán divatba jött a dirigista modellek nagyra értékelése. Érdekes azonban a Johns Hopkins Worldometer (<https://www.worldometers.info/coronavirus/about/>) egy főre jutó adatsoraiból néhány egymáshoz közeli esetet összevetni. Így Kínát Tajvannal vagy Hongkonggal, (az adatot sem közlő) Észak-Koreát Dél-Koreával, Dél-Koreát Japánnal vagy Thaifölddel. Iránt Grúziával, Törökországot Görögországgal vagy Bulgáriával. Közelebb Belorussziát Ukrajnával vagy a balti államokkal, távolabb Brazíliát Argentínával; nem feltétlenül a fenti álláspont javára.

4. mozgás, határok

A globalizáció folyamata lelassul, de a gazdaság kölcsönös függései, a kereskedelem, turizmus, a sportüzlet erős ellentendencia. Maga a pandémia is a külvilág iránti figyelem erősödését hozta magával.

5. egészségügy

A járványügy lökésszerű fejlődése a kórházak, idősotthonok gócjellegeinek felismerését is magában foglalhatja. Az új Pasteurök, Kochok, Semmelweisek színre lépését, gyógyászati beidegződések leküzdését – ahogy Latour is leírta – komoly ellenerők kísérhetik.

6. munkavégzés

A home-office egy csapásra kiterjedt gyakorlata a komolyabb trendváltások része lehet. Az újrainyitást követő tapasztalatok szerint azonban az irodai munkakörökben sem válik kizárólagossá.

7. gazdasági válság

Kérdés, találóak-e a felmerülő analógiák a 2008 utáni helyzettel vagy a múlt századi nagy világválsággal. A gazdasági teljesítmény ma nagyrészt a szolgáltatások, köztük a turizmus, vendéglátás, szórakoztatóipar, sport függvénye. Ezekre nem csak a járványhelyzet nyomhatja rá bélyegét, hanem a helyzettel (a hullámokkal) kapcsolatos várakozások is. Technológiai területeken gyorsabb visszalendülés is lehetséges.

111 ELTE TáTK

8. munkanélküliség, munkaerő-piac

Különösen a fenti területek munkaerő-piaci pozícióit rendítheti meg a járványhelyzet esetleges elhúzó-dása. A munkanélküliség ismét első számú probléma lehet.

9. digitális átállás

A távoktatási formák nagy ösztönzést kaptak, de a hátulütők is felszínre kerültek, így a megkerülhetetlen személyes kapcsolat mellett a digitális penetráció komoly hézagjai. A színház, művészet online formái alighanem csak átmeneti kárpótlást nyújthatnak.

10. mentális megküzdés

A média apokaliptikus járványhíreivel vagy irritáló sikerjelentéseivel szemben sokan a hírektől való elfordulással védekeznek. Nem kevesen reagálnak bármiféle fertőzésforrás fóbiaszerű kerülésével. A hazai beállítódások a tapasztalatok szerint inkább a megszorító, mint a lazító megoldásokat támogatják, külön riadóztatás, félelemkeltő ráhatás e szempontból sem indokolt.

11. fizikai, mentális egészség

A mára kétségessé vált (kifejezetten csak Svédországban megvalósult) nyájimmunitás koncepció fontos eleme az idősök erősen izolált védelme. A teljes izoláció kérdéses; a mentális khatások ma még felmérhetetlenek. Legalább minimális sport, testedzés a szabadban viszont pozitív gyakorlat.

12. társadalmi kirekesztettség

Az idős népesség megkülönböztetett kezelésének nem-szándékolt mellékhatása lehet az életkor hangsúlyos szerepe a szociális kategorizálás terén (s bizonyos szituációkban a „nyugger” stigma).

13. társadalmi egyenlőtlenség

A globális felszínen a „gazdagok” érintettsége ugrik ki, országokon belül már más a tapasztalat. Az aggregát és egyéni összefüggések szétválasztása elemzési kihívás. A digitális tudás, a home-office gyakorlatának eltérései az egyenlőtlenség fontos forrásai.

14. társadalmi kapcsolatok

A kényszerű bezárkózás a közvetlen szálak, a család szerepét hozza előtérbe a gyenge kötésű hangsúlyok időszaka után. A bizonytalan kapcsolatok kockázata erősítheti, az online kapcsolattartás növekvő szerepe némi-képp gyengítheti ezt a tendenciát.

15. gyász

A pandémia tragikus képei – magukra maradt kórházi betegek, tömeges elhantolások – az elembertele-nedés mai szimbólumai.

16. szolidaritás

A 10. 12. és 14. ponttal is kapcsolatban, negatív hatásként inkább a más csoportok, mások iránti idegen-kezés erősödhet bizonyos szituációkban.

17. értékek átalakulása

A kapcsolati hangsúlyváltás értéklecsapódásán kívül a környezeti tudatosság is nőhet. De jobb, ha elkerüljük a pillanatnyi tendenciák nagyszabású kivetítését és a mai kivételesség felnagyítását.

18. hatalmi viszonyok átalakulása

A komplexitást átmetsző „egykez” formák a funkcionális differenciálódás hosszabb trendjeit függesztetik fel. A privát és a nyilvános szféra közti határok elmosódása tovább erősödhet (például a kontaktuskövető alkalmazások – Európában még vitatott – tömeges elterjedésével). Hasonló tendenciák a 9/11-es sokkot követően is megjelentek, később a visszahúzódásuk is bekövetkezett.

19. a tudomány szerepe

A tudomány a várva várt megoldások előterébe kerül; ez egyben kényes helyzet is az illetékességi határok fenntartását és a nyilvánosság előtti szolid szerepvállalást tekintve.

20. kutatási kihívások

Mindez elméleti és módszertani kihívásokat is jelent (például a bayes-i jellegű megközelítések szélesebb körű alkalmazását illetően a társadalomdinamikai elemzések terén). Kutatási területemhez közel a hálózati sűrűsödések, a „társasság” e téren ellentmondásos szerepét emelném ki a komparatív tapasztalatok fényében.

UTASI ÁGNES¹¹²

VÁLTOZÁSOK ÉS KONTINUITÁS A VÁLSÁG UTÁN

Hipotézisem szerint a válság után a korábbi háborúk, forradalmak utáni időkhöz hasonló változások várhatók a társadalom életében. Valószínűleg lesz mozgás a hierarchia egyes szintjein, de a hierarchia végpontjain, a hátrányos és előnyös rétegekbe tartozók életlehetősége közötti távolság nem lesz kisebb. Akik a járvány végét megélik, a korábbiakhoz hasonló egyenlőtlenségeket hordozó társadalomban élnek, ahol változatlanul éles lesz a politikai pártok és a gazdasági elit-csoportok (oligarchák) hatalomért folytatott harca. A hatalom birtoklói újra csak rövidtávú racionalitással alakítják majd a gazdaságot, s így a nagyobb organikus, intézményes szolidaritás valamint a természetet óvó, hosszú távú racionalitás nélkül kínzó marad az egyenlőtlenség. A lemaradók, elesettek, válságba kerülők többsége számára azonban a jövőben is segítséget jelent – nagy szükség esetén felerősödik (felerősödhet ismét) – a mikro-társadalmi szolidaritás.

Az elesettek életfeltételeinek biztosításához általában is nélkülözhetetlen a *makro-közösségi organikus szolidaritás*. Az intézményes segítségnyújtó gondoskodás az elmúlt években rendszertelen és nagyon szűkös volt, annak ellenére, hogy jelentős az önellátásra nem képes betegek, szűkös jövedelemből, alacsony nyugdíjból, segélyből élők aránya. A válság időszakában (átmenetileg?) az intézményes organikus szolidaritásra szorulóknak száma tovább bővült a munkanélkülivé váltakkal, a hozzátartozók nélkül élő időskorúakkal.

A makro-társadalmi szolidaritás funkciója a társadalmi javak egyenlőségének biztosítása lenne az állami intézmények közreműködésével. Erre az állami igyekezetre azonban most semmi nem utal. Ellenkezőleg, A kormány a vállalatok, munkahelyek befektetéseinek ösztönzésével kívánja megőrizni a munkahelyeket és újraindítani a termelést. Kérdés, mi garantálja, hogy a rászorultak helyett a rövidtávon is profit-orientált tulajdonosok, vállalkozók, tőkésék jól gazdálkodnak a vírusválság negatív következményeinek kompenzálására kapott kormányzati – szolidaritásra szánt – támogatással? A korábban is hasonló elvek alapján működő hatalmi elosztás tehát a jövőben sem fogja csökkenteni az egyenlőtlenséget és szegénységet, sőt, törvényszerűen fokozódik az.

Folyamatos és kielégítő segítségnyújtás a civil szervezetektől is alig várható. Nagy válságok idején ugyan mindig felerősödik – mint most is – a civil jólétkonyság, de – a koronavírus „görbéjéhez” hasonlóan – lassan megnyugszik, kisimul, miközben a bajban lévők helyzete hosszan konstans marad vagy alig változik.

Magyarországon a felnőtt generációk között az elmúlt időben –különösen az azonos településen élő családok között – *jól működött a funkcionális és emocionális mindennapi segítségnyújtás, szolidaritás és reciprocitás*. Ennek főirányát most egyik napról a másikra megfordította a közös „ellenségtől” való félelem. Eddig gyakrabban indult az idősektől a fiatalabb generáció felé a mindennapi segítségnyújtás, most a felnőtt gyerekek féltéssel gondoskodtak idős szüleikről. Ugyanakkor idegen fiatalok és egyedülálló, rászoruló idősök között is létrejött, felerősödött a bevásárlással segítséget nyújtó mikro-társadalmi szolidaritás.

112 Az MTA doktora, Szegedi Tudományegyetem

Az elmúlt évtizedekben a fiatal szülők rendszeresen igényelték helyben élő szüleik, segítségét. Most a távolságtartás miatt kényszerűen virtuálissá váltak a generációk közötti kapcsolatok. Kérdés, hogy miként áll helyre a generációk között a korábban erős közvetlen kapcsolat a jövőben. Ki vigyáz, ki felügyel majd a kicsikre, ki gondozza majd az elaggott szülőket? Különösen sokakat elgondolkodtat ez utóbbi kérdés azért, mert az otthonokban élő idősök körében terjedt leginkább a vírus-fertőzés, s világossá vált, hogy az otthonokon belüli higiéné gyakran nem kielégítő. Nem lehet tudni, hogy a jövőben ennek tudatában is rábízzák-e majd elesetté vált szüleiket felnőtt gyerekeik az otthonokra, vagy nehézségek árán inkább vállalják a hagyományos nagycsaládi generációs együttélést, öreggondozást.

A nukleáris családok, partnerek, gyerekek és szülők hónapokig tartó, állandó együttléte ugyan fokozhatja a kiscsalád kohézióját, ám az összezártsággal gyakrabban járó konfliktusok lazíthatják is a köteléket. A legtöbb (házas)pár és/vagy nukleáris család még soha nem töltött ilyen hosszú időt együtt, mint most. Kérdés, hogy a hosszantartó szoros együttléte pozitív hatása a jövőben is megmarad-e, erősítve a család és párkapcsolat közösségét, vagy éppen ellenkezőleg, a kényszerű összezártság által generált konfliktusok hatására felbomlik az egység.

A távolságtartás nyomán keletkező *elkülönülés a közösségi fogyasztás tereiben megszünteti a válság előtt megszokott „tömegfogyasztást”*. A domináns differenciáló, szelektáló faktor ugyan a fogyasztás minden területén a pénz marad, ám a korábban tömegesen elérhető javakból a válságot követően lecsúszó, munkanélkülivé vált rétegek szegénységük okán kimaradnak a terekre osztott „fogyasztásból”. A társadalmi távolságtartással termelődő „ritkaság-értékek” így szüntetik meg a korábbi tömeges fogyasztást. A jómódúak számára megmarad a fogyasztás exkluzív, elkülönítő tere, felemelt árákkal, ahonnan a szegények törvényszerűen kimaradnak. A teret nehezebb tágítani, nem úgy, mint tette a fogyasztói tömegtársadalom korábban a minőségi javakat silányabbal pótolva.

A bizalmas emberi kapcsolatok nagy próbája volt a karantén-lét. Korábbi kutatásaink jelezték, hogy a magyar lakosság körében nagyon alacsony a bizalmas kapcsolatokkal élők aránya, alacsony a barátok átlagos száma, sokan élnek társtalanul, egyedül. A karantén-lét tovább redukálta a korábban is szűk kapcsolatköröket, ami fokozta a lelki problémákat, szorongást. Ennek nyomán a jövőben esetleg még tovább szűkülhetnek az emberi kapcsolatok, csökkenhet a közösségi kapcsolatok építésének igénye. Még akkor is, ha – más oldalról – közösségpótlékként megjelentek a virtuális internetes összejövetelek. Ezek azonban intimitás és közös cselekvés nélkül csak kvázi-társasági, közösségi együttléteket biztosíthattak. Nem lehet tudni, hogy a hosszú kényszer-szünet után képes lesz-e a virtuális helyett a valós térben újraépülni a korábban létező emberi kapcsolat, közösség.

Félelem és féltés a vírustól, haláltól és bizonytalanságtól tette fegyelmezett állampolgárok közösségévé a társadalmat. Ezáltal sikerült betartani a bezárkózás előírását, teljesíteni a „maradj otthon” elvárást. A fertőzéstől és haláltól való félelem az elzárkózással az idős és fiatal generációk kapcsolatát a virtuális térbe helyezte, miközben szétfeszítette a kapcsolatok többségét. A közösségi kötelékeket is a félelemmel erősödő biztonság-vágy virtuális kapcsolattartásra készítette. Új jelenségként általánossá váltak közösség-pótlékként az internetes összejövetelek, amelyek azonban intimitás és közös cél és cselekvés nélkül csak kvázi-társasági együttléteket lehettek. Nem lehet tudni, hogy a vírus-válság után a valós közösségi kapcsolatok és összejövetelek a hosszú kényszer-szünet után képesek lesznek-e újraépülni. Hiába vágyunk a valós kapcsolatokra, nincs nagy esélye annak, hogy azonnal elmúlik a kapcsolatainktól eddig elzáró, feltételes reflexként belénk ivódott félelem hatása.

VÁSÁRHELYI MÁRIA¹¹³

MÚLT NÉLKÜL, JÖVŐTLENÜL

Látszólag a múltat idézem, valójában azonban a jelenről és a jövőről írok. És mindennek nem sok köze van a koronavírus járványhoz, de van a szociológiai kutatások egy keskeny, de fontos szakterületének, a közvélemény-kutatásnak a perspektíváihoz.

Magyarországon – a szovjet birodalom országai között egyedülállóan – már a hetvenes évek elejétől megindult a politikai és gazdasági közvélemény szisztematikus szondázása, ezért alakult meg 1968-ban a Tömegkommunikációs Kutatóközpont (TK). Az intézményben kezdetektől magas szakmai színvonalon végeztünk szisztematikus kutatásokat a gazdasági és politikai közhangulat alakulásáról, a társadalmi kommunikáció jellegzetességeiről, a médiatartalmakról és médiafogyasztási szokásokról, valamint kutatás módszertani kérdésekről. 1968 és 1991 között összesen csaknem 500 ilyen jellegű kutatás készült az intézetben, többségében 1000 fős országos reprezentatív mintán, személyes megkérdezéssel. A vizsgálatok többsége előre meghatározott tematika mentén készült, de egy-egy fontos vagy rendkívüli politikai eseményt követően ad hoc jelleggel – telefonos interjú segítségével – is szondáztuk a közvéleményt.

Mindent egybevetve az intézetben összegyűlt tudásanyag egy speciális lenyomatát adja a Kádár-rendszernek: az adatokból képet kaphatunk a korabeli közgondolkodás meghatározó sajátosságairól és ezek változásának dinamikájáról. Különös jelentőséget ad mindennek, hogy az un. szocialista országok közül kizárólag Magyarországon létezett ilyen típusú intézmény és csak nálunk folytak ilyen jellegű szisztematikus kutatások. Ezeknek a kutatásoknak nemcsak a múlt megismerése szempontjából van felmérhetetlenül fontos tudományos értéke, hanem a jelen és a jövő megértése miatt is, hiszen a Kádár-korszakban domináns társadalmi mentalitások, értékpreferenciák és magatartásmódok mind a mai napig jelentősen befolyásolják a politikai attitűdöket, viselkedésmintákat és kognitív struktúrákat.

A rendszerváltás idején mi, akik korábban is közvélemény-kutatással foglalkoztunk, abban bízunk, hogy egyrészt megnyílik a piac ezen a területen is, és kibontakozik egy tisztességes verseny az újonnan alakuló cégek között; másrészt, hogy normává válik, hogy a közpénzekből, az állampolgárok megkérdezésével készült kutatások eredményei kötelezően nyilvánosak legyenek. Elengedhetetlennek tartottuk, hogy az alapvető szakmai sztenderdek általánosan elfogadottá váljanak és a nyilvánosságra kerülő kutatások esetében kötelező legyen dokumentálni a legfontosabb módszertani paramétereket, és abban reménykedtünk, hogy a piaci cégek mellett megmarad egy nonprofit tudományos intézmény is, amely elvégzi azokat a mélyfúrásokat és módszertani kutatásokat, amelyekre a piacról nem érkezik megrendelés. Mindebből azonban nem lett semmi.

1991-ben az első szabadon választott kormány egy kormányrendelettel jogutód nélkül megszüntette az időközben Magyar Közvéleménykutató Intézetté átnevezett intézményt. A döntés hátterében részben politikai,

¹¹³ Szociológus, az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport volt főmunkatársa

részben ingatlanhasznosítási szempontok húzódtak meg. A 20 év alatt felhalmozott kutatási dokumentáció már megsemmisítésre várt, amikor Kosáry Domokos, az MTA akkori elnöke, felmérve a gyűjtemény történeti értékét, úgy döntött, az anyag megmentése érdekében létrehoz egy akadémiai kutatócsoportot, és ennek gondozásába került az intézmény könyvtára, dokumentumtára és teljes kutatási anyaga. A 15 fővel megalakuló kutatócsoport számára biztosított források azonban évről évre apadtak, 2010-ben pedig – hiába kerestünk segítséget – ismét politikai okokból felszámolták a csoportot, sorsára hagyva a TK szellemi örökségét, valamint az újabb 20 év alatt felhalmozott kutatások dokumentációját. Jelenleg – ismereteim szerint – az 50 év teljes kutatási anyaga egy szekrénybe behányva vár a sorsára, ha még meg nem semmisítették.

A rendszerváltás idején dédelgetett szakmai elképzelésekből lényegében semmi nem valósult meg. A piacon lévő közvélemény- és piackutató cégek gyorsan besorolták magukat vagy besorolódtak egy-egy politikai párt mögé, a közpénzeken végzett kutatások nyilvánossága nem valósult meg, a politikai tárgyú kutatások adatait a megrendelők hétpecsétes titokként őrzik, módszertani kutatások lényegében nincsenek. Nem jött létre olyan nonprofit tudományos műhely, amely elvégzi a nélkülözhetetlen metodikai vizsgálatokat, és egyfajta egyensúlyteremtő és kontroll szerepet játszik a versenyben.

Az elmúlt 10 évet pedig nyugodtan nevezhetjük a közvéleménykutatás mint módszer teljes kudarcának. A piaci egyensúly teljesen felbomlott, megszűnt a verseny: a kormánypártok által alapított, közpénzekből működő közvéleménykutató cégek lényegében monopolhelyzetbe kerültek, a többi vállalkozás elsorvadt, vagy piackutatásokból tengődik. Ezzel párhuzamosan gombamód szaporodnak a patyomkin kutatóhelyek, amelyek követhetetlen módszertani apparátussal előállított kutatási eredményeiket olcsón árulják a megrendelőknek. A kutatások szakmai színvonala még a választási előrejelzések esetében sem befolyásolja a piaci pozíciókat, amikor pedig az eredményeket a valóság hitelesíti vagy cáfolja. A kormány kezében a közvéleménykutatás a politika szolgálóleánya: a politikacsinálás és a politikai manipuláció legfontosabb eszközévé vált. Feltételezések szerint akár hetente többször is megszondázzák a közvéleményt, döntéseiket alapvetően ezek eredményeire alapozzák. Közpénz milliárdokat szánnak évente a folyamatos demoszópiai, közismertebb nevén közvéleménykutatásokra, amelyek eredményei szigorúan titkosak. Ma már a politika iránt kevésbé érdeklődök is tudni vélik, hogy melyik közvéleménykutató cég melyik politikai oldalhoz tartozik, és válaszolási hajlandóságukat, válaszaikat is ehhez igazítják. Módszertani és longitudinális elemzések egyáltalán nem készülnek, vagy ha mégis, ezekről a szakmai közvélemény sem tud. A hatalom nemcsak a piacot, hanem a tudást is monopolizálja, jóllehet a közösség pénzéből, a közösség tagjainak megkérdezésével gyűjtött tudás, a közösséget illetné meg.

A jelenlegi kormány tudományos megismeréshez való viszonyát felesleges részletezni, hiszen minden jelzőnél többet mond akár a Földrajzi Névbizottság 2010-es, akár legutóbb a CEU és az MTA története. De a kép teljességéhez és a kutatás jövőjének felvázolásához hozzátartozik az a teljes közöny is, ahogy a szakmai közönség végignézte az intézmények felszámolását, a TK-ban felhalmozott hatalmas tudásanyag megsemmisülését. És a tudomány integritását semmibe vevő hatalom tudományellenes politikájának érvényesülését jelentősen megkönnyíti ez a teljes szakmai dezintegráció és közöny.